

Муассислар:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси,
Ўзбекистон Республикаси ёшларининг
"Камолот" жамғармаси

Бош муҳаррир:

Собир ЎНАР

Бош муҳаррир муовини:
Абдуқаюм ЙЎЛДОШЕВ

Маъсул котиб:
Турсун Бой МУҲАММАД

Таҳрир хайъати:
Ҳотам АБДУРАИМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Абдул Ғани ЖУМА
Абдусайд КЎЧИМОВ
Акбарали МАМАСОЛИЕВ
Тўхтамурод РУСТАМ
Вафо ФАЙЗУЛЛО
Йўлдош ЭШБЕК
Муқимжон ҚИРҒИЗБОЕВ
Ғаффор ҲОТАМОВ
Шодиқул ҲАМРОЕВ

Жамоатчилик кенгаши раиси:
Абдулла ОРИПОВ

Жамоатчилик кенгаши:
Ҳамроқул АСҚАР
Ўрол АБИЛОВ
Жамол КАМОЛ
Абулқосим МАМАРАСУЛОВ
Низомиддин МАҲМУДОВ
Тўра МИРЗО
Миркамол ОДИЛОВ
Нурмат ОТАБЕКОВ
Аҳмад ОТАБОЕВ
Йўлдош СУЛАЙМОН
Аҳмад УСМОНОВ
ШУКРУЛЛО

Ёшларнинг адабий-ижтимоий жўрнали
1982 йилдан чиқа бошлаган

Ушбу сон "Ёшлик" жўрнали таҳририятининг
компьютер марказида саҳифаланди.

Саҳифаловчи:
Саодаг ТЎЛАГАНОВА

© "Ёшлик" № 6 (159) 1997 й.
Муқовамизда:

1-бет. "Ўзбегим" дастасининг бадиий раҳбари,
хушовоз хонанда Абдурашид ИСОҚОВ.

4-бет. Ўлкамизда киш.

НАЗМ

Ҳосият БОБОМУРОВОДА. Дилинг гул очган
кун келаверасан... 3
Ўктам ОДИЛОВ. Куз негадир кечикмас сира 24

НАСР

Кўчқор НОРҚОБИЛ. Қоронгу уй 5
Омонкелди НОРБЕК. Кенжатай тугилган
кунга боради 25
Носир ФОЗИЛОВ. Абдулла Қаҳҳор 28
ОТАУЛИ. Афанди ўлмайдиган бўлди. Достон 34

ОЛИС-ЯКИН ОВОЗЛАР

Илҳом ҲАФИЗОВ. Кўзларинг нурида рақс
тушар ўлим... 33
Даврон СУЛТОН. Сўнгагимни найдай
чалди шамоллар... 50
Маҳфуза УБАЙДУЛЛАЕВА. Орзуларим
бир оху 56

ЖАҲОН ШЕЪРИЯТИ ҲАЗИНАСИДАН

Шарль БОДЛЕР. Мусибат кўзлари 51

ТАДКИКОТ

Шухратиддин СИРОЖИДДИНОВ. Икки минг
туман кепаккий мोजароси 55

БИРИНЧИ УЧРАШУВ

ШОҲ САНАМ. Шабнамга чайилган далалар
Бурхон ШЕРМУҲАММАД. Кўнглим гулга
кирди... 57

ТАРИХ. ДАВР. МУНОСАБАТ.

ЎРДАБЕКЛИ. Қулдан чиққан шох қисмати 58

МУТОЛАА

Замира ЖАЛМАТОВА. Мангу яратувчига
эхтиром 63

Манзилими: 700000, Тошкент, Жавоҳарлаъл Неру, 1-уй
Телефон: 133-40-83.

Босишга 10.11.1997 йилда рухсат берилди. Қоғоз формати
60x84 1/8. Шартли босма тобоғи 12,2. Нашриёт ҳисоб
тобоғи 12,0 Буюртма № 1692

Жўрналдан кўчириб босилганда "Ёшлик"дан олинди деб
изоҳланиши шарт.

Ўзбекистон Республикаси "Шарк" нашриёт-матбаа
концернининг босмаҳонаси, Тошкент, Буюк Турон
кўчаси, 41-уй.

Хосият БОБОМУРОДОВА

ДИЛИНИГ ГУЛ ОЧГАН КҮН КЕЛАВЕРАСАН...

ҲАҚҚИМ БОРМИ СЕНИ ВАТАН ДЕЙИШГА

Бағрида ботирлар ўсган масканим,
Улуғбек бошини берган осмоним,
Бешигим, тобутим, мангу посбоним,
Ҳаққим борми, дилда меҳринг туйишга,
Ҳаққим борми сени ватан дейишга?

Машрабнинг бўйинини кучоклаган дор,
Нодира лабидан сизган лозазор,
Қодирий кўксини макон қилган ор,
Ҳаққим борми, номинг бошга қўйишга
Ҳаққим борми сени ватан дейишга?

Дардларинг кўксимга санчилган ханжар,
Дардингдан дарддон юрагим санчар,
Сен ўтсан, мен сенда ёниқ самандар,
Ҳаққим борми сен деб ёниб-қуйишга,
Ҳаққим борми, сени ватан дейишга?

Бобур сени деди, кетди дарбадар,
Усмоннинг қабридан дунё беҳабар,
Уларнинг ўчини олмасам агар,
Ҳаққим борми сени дилдан суйишга,
Ҳаққим борми, сени ватан дейишга?!

* * *

Бир юрак бор, дардлари не билолмам,
Билмам недан қонлар ичра тепади.
Билганим шу мен ёнидан ўтган дам
Сочларимнинг шамолини ўпади.

Ранжитмоқдан кўрқадирман дилини,
Ўйлаб-ўйлаб босарман ҳар қадамни.
Ҳали-ҳали тушунмайман тилини,
Бир сўз демай шоширади одамни.

Бир юрак бор, кетолмайман узилиб,
Тегишига туташир ҳар нафасим.
Қирқта жоним қонлар бўлди эзилиб,
Билганим шул: ушал менинг қафасим!

ГУЛЖАМОЛГА

Баҳорда инига қайтган куш каби,
Дилинг гул очган кун келаверасан.
Сенга ҳали ишқнинг тегмаган лаби,
Билмай ҳам ҳамдардим бўлаверасан.

Шундайлар меники бўлгинг келади,
Тўсиқ бўлмасаю кирсанг бағримга.
Мени ўзингники қилгинг келади,
Сипо турмоғимдан дилинг оғриб-а.

Оғринма, юравер, кулиб, эркалаб,
Кўнглингни игналар билан қазима.
Берма дил, ўзгандан қилма ҳам талаб,
Кўнгли шабнамдан ҳам тоза қизим-а.

Шеър нима?
Юракнинг ҳад билмас ишқи,
Темир кавушларинг тўзғийди унда.
Абад билан ўлим шунчалар эшки,
Бахтга ёр бошингни кутади кунда.

Чиқиб бўлмас, бу йўлдан мард бўлсанг ҳам,
Машрабдай девона кетмоғимиз бор.
Сўзи гулим, дили тўла дард бўлсанг ҳам,
Сўнг сўзни айтолмай кетмоғимиз бор.

Боргил, дўстларингнинг базм, тўйларига,
Йўл кўриб суюнгин, гул кўриб суюн.
Бахтга ёр умрнинг бахт уйларида
Бир кириб суюнгин, бир кириб суюн!

Мени қўй. Бағримни қанчалар тилсанг,
Шунча шеър топасан ва шунча алам.
Қай кун дилинг етиб тубини кўрсанг
Биласан нимадан қорайган қалам.
(Сўнгсиз азобларда қоласан, болам).

Ханжар надир, бир сўз билан вайронман,
Бир сўз билан нурлар оқар кўзимдан.
Воҳ, Гулжамол, девонаман, ҳайронман,
Тушун, авайлайман сени ўзимдан.

... Сен эса баҳорда қайтган қуш мисол,
Дилинг гул очган кун келаверасан...

* * *

Сизга тилак тилаш кулгули бир ҳол,
Ўзингиз тилаклар бошида сарбон.
Кўзларингиз олов, тилларингиз бол,
Худойим омадни бус-бутун берган.

Кўксингиз бир бошни суяшга қодир,
Умрингиз етади ишқнинг умрига.
Рухингизга жаннат гуллари жодир,
Бўйлари маст этар мингта кумрини.

Сиздан тилакларнинг ўзи тиланар,
Дилим осмонида яшар жойингиз.
Ҳар бир лутфингизга бахтлар тўланар,
Ҳар кун ўн тўрт кунлик Сизнинг ойингиз.

Қутлай дейман, тилим келмайди сўзга,
Лойиқ либосингиз меҳру муҳаббат.
Бу телба, шеърпараст кўнгилни сизга
Ва сизни ўзимга тилайман фақат!

* * *

Этар азоблари, етар ғамлари,
Юракнинг бетига қарамай қўйдим.
Ўчса ўчаверсин умид шамлари,
Мен энди тўнимни тескари кийдим.

Кўнгил деб хорларнинг хори бўлдим мен,
Осмон ғуруримни ерга алмашдим.
Қуйганлар дилининг тори бўлдим мен,
Сокин тунларимни шеърга алмашдим.

Эй кўнгил, бир марта гапимга кўнгил,
Баланд осмонлардан қачон тушасан?
Қачон яшамоғим бўлади енгил,
Мени ғамсизларга қачон қўшасан?!

* * *

Не чоғлар талпиниб етсам сен нурга
Дедингки: «Бағримни бераман ерга».

Ерларни лолазор айласин қоним,
Бағрингни ерларга бермагин жоним.

Бағрингни остида тупроқ бўлайин,
Номингни айтсалар титроқ бўлайин,
Ҳажрингда сарғайган япроқ бўлайин,
Бағрингни ерларга бермагин, жоним.

Ерларда қуяди меҳрим тафтида,
Мен сени асрайман жоним кафтида,
Фақат сен, фақат сен... кўнгил аҳдида,
Бағрингни ерларга бермагин, жоним.

Кўзингга қоронғу бўлдим, олам,
Кўрсатмай дедингми кўздаги жоланг,
Кўксингдан ерларга кўчдим ноланг,
Бағрингни ерларга бермагин, жоним.

Тупроқ тафтинг билан кетмасин ёниб,
Ўтга чўлганмасин бу олти жониб,
Гумону шубҳада ёниб, тўлғониб,
Бағрингни ерларга бермагин, жоним!

КЕТМАНГ

Кетманг, кипригим-ла сочларингизни
Тараб қўяй, губор, чангини олай.
Ҳориган ва ташна юрагингизни
Шеърлар айтиб бериб зангини олай.

Кетманг, сиз кетган кун кетар умидлар,
Ҳаваслари ўлган кўнглим кияр кўк.
Бағрида бир сирдай сақлар сизни тун,
Кўксимга санчилар навбатдаги ўк.

Кетманг, баҳор кетиб не бўлди ҳоли,
Ҳажримда ёнди-да айланди кузга.
Биласиз армонлиг кузнинг аҳволин,
Қорлар мандан кетиб айланди музга.

Кетманг, жоним ер-кўк аролиғида,
Сизнинг пойингизга йиқилади жим.
Тун билан кундузнинг айрилиғида
Ойга айланади девона дилим.

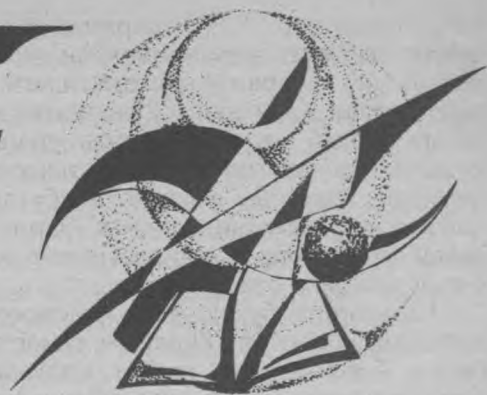
Кетманг, кетишингиз туннинг расмидек
Ёна бошлар ҳажр ўчоқларида.
Мен фақат ҳижрону ғамнинг хасмидек
Бағримни тутаман пичоқларига.

Кетманг, кетиб бўлмас манзиллар борку,
Бу дил дил тугади айтинг кимгача?
Майли, кетаверинг, мен энди билдим,
Борар манзилингиз юрагимгача!

Кучқор НОРҚОБИЛ

ҚОРОНҒУ ҰЙ

Қисса*

VI

Кўшин ярим кечаси Қобул шаҳри худудига яқин жойдаги атрофи тоғлар билан ўралган текисликда тўхтади. Жанг олдидан тайёргарлик кўриладиган пайтларда техникаларга «дам бериларди». Машиналар доира шаклида жойлаш тирилди. Бизга гулхан ёқиб овқат иситишга рухсат беришди... Икки соатдан кейин яна йўлга тушишимиз маълум бўлди. Биз ҳеч қачон жангдан қайтаётиб Қобул майдонида дам олиб, нонушта қилмовдик...

Зим-зиё тун кўйида гулханлар ёнди. Ўлик сукунат измидаги тоғ ёнбағригача чўзилган теп-текис майдонда аскарий ҳаёт жонланди. Жангчиларнинг бақир-чақирлари, дами баланд зобитларнинг буйруқлари, қурол-аслаҳаларнинг тарақ-туруғи, машиналарнинг гуриллашидан бу ердаги саноатли жимлик чекиниб бўлганди. Мана шу текисликка бундан кейин, бутун умримиз давомида тағин бирор кеч қайтиб келишимиз ёки умуман қадам босмаслигимиз ҳақида ўйлаб кўрмасдик... Бунга ҳожат йўқ эди. Мен шу кечаси, шу ерда нонушта қилиш, бироз мизгиб олиш ёзиғимга битилганини ҳис қилдим... Тақдир менинг кунларимни дақиқаларга бўлиб, етти ухлаб тушимга кирмаган жойларга сочиб юборганига ҳайрон эдим... Аслида урушнинг ўзига яраша қонунларини ҳисобга олсак, ҳозирги дам олишлар, қоронғу кеча, ўн чақирим наридаги Қобул, қисмга қайтмай яна жангга кетиш, юзлаб таниш ва нотаниш аскарлар, дунёнинг бир бурчида туғилиб улғайган, сен шу пайтгача унинг кимлигиниям билмаган, ўзинг каби бу ерларда ўлимга дуч келиб юрган, бир қозондан овқат еб, бир хил мусибатга юзмаюз келаётган аскар орасидаги боғлиқлик, тақдир азалининг битиги ҳақида ўй суриш қулғулидай туюлади... Майли, урушга ташланганлар фақат тўқнашув ёки жасорат учун ҳаракатда бўлмоғи керак, бошқа майда-чуйда, бичиб-тўқилган ўй-хаёллар, файласуфна гапларнинг бари бир кунлик жангдан сўнг пар каби ҳавода йўқолиб кетади деб ўйлайлик... Чиндан ҳам уруш тўқнашув, жанг қилиш, ғалаба ёки мағлубият орасида қолган жангчиларнинг тирик қолиш учун кураши. Уруш қандай куч кўмағида бошқарилади? Урушни қандай қонуният изга солиб туради? Бу қонуниятни ким яратган, қачон, қайси асрда... Агар урушнинг рўй

беришида табиат қонунлари билан боғлиқлик сезилмас экан, урушнинг тепасида турган одам нимани истайди... нега бутун фикрини бошқаларга ўтказди, қотилликка ундайди, нега дунёдаги барча қурол тутган одамлар қуролларини иргитиб, қўлларини кўтармайдилар, урушмаймиз деб йиғламайдилар, ўзлари ажалга равона қилган қондошларининг ўлик нигоҳлари қаршисида фарёд чекмайдилар, нега... нега? Мен кейинги пайтлар нима сабабдан миллиёнлаб одамлар тепасида аллақандай ёвуз махлук ҳукмронлик қилаётгани, нима учун шунча кўп одамлар пода сингари у ҳайдаган томон - ўлимга кетаётгани ҳақида ўйлардим... Умуман, урушда бир мамлакатни бошқаси босиб олади... кейин ўша мамлакат халқи қул қилинади... таланади... Шу билан ер кенгайиб қоладими?... Одамларни қириш билан ерни кенгайтириб бўлмайдик-ку, ҳаёт барибир давом этади-ку... одам боласи икки газ ерга бутун дунёни тика олмайди-ку...

XX асрда агар аскар қуролини ташлаб, мен тўйиб кетдим, энди уришмайман деса, хоинликда айблайдилар, ҳеч ким уни тушунмайди, ҳатто отиб ташлашлари мумкин... Урушда инсоний туйғуларнинг исён қилиши, ёруғ хаёллар, қадр-қиммат ҳақида фикр юритилишига асло йўл қўйилмайди. Ҳар қандай жангчининг миясига шу тушунчани қуйиб бўлишгач, ундан бемалол отасига қурол ўқталишдан ҳам тоймайдиган қотилларни ясайдилар. Биз афғон халқини хонавайрон қилаётганимизни ҳис этмаган ҳолда, жоҳилланиб қолганимизни ботинан сезаётгандик. Мен, Ринат, ҳаммамиз девор эдик... тош эдик... Биз ўзимизнинг ҳар қандай қирғин-барот ичида пишиб бораётганимиз, иродамиз тобора темирлашаётганидан хурсанд эдик...

Мен ўзим ҳақида қанчалик ўйламайин, барибир аллақандай ўкинч аралаш таскин ахтара бошлаётганимни тан оладиган бўлиб қолдим. Овуниш учун, ўзимни алдайман - ўлиб кетмаганимга шукр қил, ҳозирча тўрт мучанг соғ. Сен жуда кўп одамларга насиб қилмаган тирик дунёни кўриб турибсан. Ўлишдан осони, яшаб қолишдан қийини йўқ... Мен минг афсуски ўзимга терс қараган ҳолда бу тахлит юпанчининг ичига бекиниб олган эдим... Мен тушуниб етган ҳақиқат шулки, урушда иштирок этаётган ҳар бир жангчи фақат тирикликни пеш қилиб, ичида етилган йиғидан ҳам оғир дардни енгиб яшайди... Хунрезликнинг мусибатлари беадоклиги каби, бу оғриқнинг азоби

*(Охири. Боши ўтган сонда)

хам бедаводир... Бу шармандали кулфатдан фақатгина ўлим, душманнинг кўлида ҳалок бўлишни истамаган аскарнинг автоматига охириги ўқ халос этади. Ҳали эсини йўқотмаган жангчи ушбу йўлни танлаб улгурмаган экан, демак урушнинг мудҳиш касаллигини азъойи танасига юқтириб олмабди, юрагида урушга нисбатан кўзгалган нафрат портламаган... Демак унинг учун уруш давом этади, бир куни ҳаётининг яқун топиши билан охирига этади.

Инсоннинг бутун умри давомидаги ўйлари, ҳатти-ҳаракати кўзга кўринмас самовий бир қудрат билан боғлиқлигига шубҳа қилмайман. Ҳозир менинг сигарет чекиш учун чўнтак қовлашим ёки бошимдаги шлимофонни алмаштириш учун машина устидаги кутини очиб тими́рскиланишим ҳам беҳудага содир бўлмайди... Мен ҳозир қоронғуда, машина устида сигарет чекаёпман... Душман снайперда кузатиб тургандир. Ринат машинани нега айнан шу ерга олиб келди, бир қадам олға ёки орқага олиб тўхтатмади. Полк нима учун фақат шу ерда, шу маҳалда дам олаёпти... Нега мен айнан шу машинанинг оператор-отувчисиман... ёки Ринат билан бирга юришга, бир машинада жанг қилишга маҳкумман... Бизнинг машина балки сира милага тушмас, шунинг учун Ринат икковимиз бир экипажда жанг қилаётгандирмиз. Евдакимов агар бошқа БМП-2да урушга чиққанида ярадор бўлмаслиги мумкин эди-ку. Уруш ҳам, манови машиналар ҳам, аскарлар ҳам бир бири билан чамбарчас боғланиб кетган. Менга бошқа БМП-да операторлик қилсам ёки сигарет чекмасам ҳалок бўлишим мумкин деган мантиқни тушунтириш нечоғлик оғир бўлмасин, барибир инсон ҳаёти ўзидан ташқарида улкан, мўъжизавий таъсир йўриғида давом этиши ёхуд тўхташи мумкин, деган тушунча ҳаёлимга қачон ўрнашиб қолганига ҳайрон эдим. Кўрқув ва ваҳима туйғусигина эҳтиёткорлик заруратини ҳамда ўлимни ёслатиб туради. Мен тирик қоламан деган одамдан кўра, мен ўлмайман деган одамнинг юрагини ваҳм кўпроқ емиради, унда кўрқоқлик жазаваси бир поғона баландроқ кўтарилади. Ҳар сония ўлим ҳақида ҳаёлга ботиш силлангни қуритиб юборишини билсанг-да, урушда барибир ўлимни ўйлайсан... ич-ичингдан қурий бошлайсан... Яшашни истаган, кўкка талпинган ниҳолдан фарқли ўларок, қуёш, ҳаво, сувга зориқмаган инсоннинг тирик қолиши, бевақт сўлмаслиги учун яна бир зарурат - ички осойиш керак бўлади.

Ринат машина ёнидан жой ҳозирлади. Мен оператор хонасидан гўшт ва картошкали темир қутичани олиб, оғзини очдим. Машина ортида темир нимчаларини тўшаб овқатланаётган пиёдалар ёққан гулханга тутдим. Овқат қизигунча одатдагидай Мўмин билан Нурмахон меҳмонга келишди. Биз қоп кўрпа устида чўзилиб овқатлана бошлаган эдик ҳамки тўртинчи взвод томондан Юра келиб қолди... Кўлида икки литрлик резин сувдон... Гоҳо ҳавога отиб-отиб қўяди.

- Ҳа, шалпангқулоқлар... менсиз йигилибсанларми?

- Ке, ўтир, - деди Мўмин, - иззатингни оширмай келавермайсанми ўзинг.

- Энди минг қилсаям пиёдалар сержанти... обрўси бор, тўғри айтаяпти, бизга ўхшаб оддий

солдат бўлса бошқа гап. Сержант офитсерга яқин одам... Буйруқ бериши мумкин. Мўмин, сен барибир овсарлигинга борасан-да... Тартиб-қоида ни ўрганиб қўй...

- Хўп, Бойбиш, эзмаланма... Сенга бир нарсани гапирмаслик керак... Нима қиламиз энди? - деди Юра сувдонни тўқиллатиб ерга қўяркан чўккалаб.

- Нима қилардинг... овқатлангани келганингдан кейин қорнингни тўйғазиб кетасанда, - Нурмахон кайфияти кўтарилса ҳазилни ўрнига қўярди.

- Мен демокчиманки, заҳарларингга манови зормандадан бир татиб кўрсак. Анча ўтқир экан. Разведкачи юртдошларим тайёрлашибди. Ўзиям брашкамисан брашка²⁰ экан. Зўр ачиган.

- Эҳ, яшавор, Юра. Ажойибсан кадрдон... - Ринат ёнбошлаган кўйи сувдонни олиб силкиб қўйди.

- Юра, бу зўр иш бўлди, дўст, - деди ўрнидан туриб чордана қурган Мўмин, - қани бир хўплаб кўрай-чи.

Мўмин сувдонни даст кўтариб икки ютум ичди. Бошини чайқаб қойил деб қўйди.

- Ишқилиб топиб келган нарсанг ошқозонда қотиб қолиб, ичимизда нон пишмайдами? - Нурмахон тагин паст келмади.

- Бойбиш, сен ичмайсан, - деди Юра. - Сен ниманинг фаҳмига борардинг.

- Ичман деб ўлаётганим йўқ, фақат менинг қарзларимни узишинг керак. Бир ўзбек билсанг, пулим куйган пиёзим деб совунни еган экан. Ўша ўзбек менинг бобом бўлади...

Ичимлик чинданам зўр эди. Бир хўплагандим, томоғимни қириб кетди. Биз брашкани сувдоннинг оғзига қўйиб галмағалига ича бошладик. Ярим хўплам қилиб ичаётган бўлсак-да, сувдоннинг оғзи даврани жуда кўп айланаётгани боис кайфимиз кўтарила бошлади. Менга брашка таъсир қилди... Бошқалар ҳам мен каби дақиқа сайин сигарет тутатишар, ҳар гугурт чақилганда юзларидаги сўлғинлик, нигоҳларнинг ўйчанлик беркитган тун пардаси сидирилар, қайғу ва мунг қотган сиймоларга бир сония қизғиш ёруғликда кўриниб, қоронғулик ичра фарқ бўлиб кетарди. Сувдон бўшади. Биз чурқ этмай тутатардик.

- Хўп, ўртоқ сержант, энди қаёққа юриш қиламиз? Тўғри полкка қайтарканмизми, - деди Нурмахон жимликни бузди.

Ҳаммамиз бутун бошли армиянинг қисматини ҳал қиладиган генерал каби Юранинг оғзини пойлардик... Юра полкка борамиз, бошқа ёққа кетмаймиз, дейишини жуда-жуда истардик. Бирок у ҳам биздан ҳеч қанақа фарқи йўқ, оддий бир жангчи эди.

- Мен қаердан билай... Нима, ўзинг фаҳмламаяпсанми? Кўриб турибсан-ку. Бу ерда беҳуда дам олмаяпмиз. Қобул ўн чақирим келади. Агар полкка кетадиган бўлсак, вақтни беҳуда ўтказиб нонушта қилармидик. Разведкачилар техникаларга ёқилғи солиб бўлишди. Улар аввалроқ йўлга тушишади...

- Ҳе онасини... яна... кирамиз дегин... Очиғи шу лаънати жойга тўхтаганимиздан кўнглим сезувди, - деди Мўмин.

²⁰ Брашка - қўлбола ичимлик, кайф беради.

- Бўлди қилинлар. Фақат сўкинишдан, ўзларингни ейверишдан нима фойда? Эй, онасини эмсин! Бир гап бўлар... ўлсак ўлармиз. Шунчалик ваҳманинг нима кераги бор... Сизлар бемалол эзилишиб ўтираверинлар. Мен машинага кириб мизғиб олай. Ҳали худо билади, Панжшерга қараб жўнаймизми?

Ринат ўзини бепарволикка олиб машинага чиқди. Мўмин Панжшерниям, афғониниям, армиясиниям, ҳаммасини бўралаб сўқди. Нурмахон чирқ этмай ўрнидан турди-да, автоматини елкалиб машинаси томон кетди. Мен кўрпани йиғиштирмоқчи бўлганимни сезишгач, Юра билан Мўмин ҳам ўрнидан турдилар. Пиёдалар машина устида донг қотиб ухлашар, техникалар атрофида фақат қоровуллар уёқдан-буёққа юришибди... Аҳён-аҳёнда уларнинг «Тўхта, парол» деб бақиргани эшитилади, текширувчи зобит ёки ёзилгани чиққан солдат тўнғиллаб «Парол олти» деб қўяди... Мен оператор хонасига тушиб ўриндиклар оралиғига автоматимни қўйиб, устидан темир нимчамни ташладим. Оёқни чўзиб ухлашга жой ҳозирладим. Бошимга шлимафонни кийиб, узатгични алоқа қутисига уладим-да, чўзилиб ётдим. Кўзимга анча пайтга довуру уйқу келмади... Ташқарида юрган қоровулларнинг темир нимчасига қурол кўндоғи урилиб тақиллаган овоз чиқаради. Худди узоклардан отлар келаётганга ўхшайди. Ҳар замонда механик хонасида ўриндик гийқиллаб қўяди. Ринатнинг ҳам уйқуси қочганини фаҳмляяпман. Гоҳ уён, гоҳ буёнга ағдарилиб бир нарсалар деб тўнғиллайди...

Ринатга менга қараганда анча қийин. У баъзан тун бўйи машина бошқаради. Олти юз қақиримлаб масофани кечалари босиб ўтишга тўғри келган кезлари, у белим тахта бўлиб қолди деб нолирди. Колоннанинг чанг-тўзони ичида кабинадан бошини чиқазиб юрмаса бўлмайди. Ўшанда юзида чанг тўзон қотиб қолар, кўзлари қип-қизариб кетарди... Баъзида биз қаби ёш болага қаттакон БМП-2ни топшириб қўйишганига ҳайрон бўлардим. Ринат машинани барибир яхши тушунарди. Мен дастлаб отишдан қанчалик чўчимайин, кейинчалик бу мушкул иш шунчаки бир юмушга айланиб қолди. Мен ҳатто машина ичидаёқ снарядларни лентаси тикилиб қолгудай бўлса тузата олиш ёки пулимёт ленталарини қисқа фурсат ичида ўқлаш даражасига етдим. Отишма бошланиши биланоқ Ринатга ички алоқада йўналиш бера олардим... отув милини душман ҳамла қилган томонга тўғрилашим учун ярим дақиқа вақт кифоя эди. Хуллас, биз жангнинг ҳадисини олиб ўргангандик. Ҳар қандай вазиятда ҳам Ринатнинг машинани бешикаст олиб чиқишига, эсанкираб қолмаслиғига ишонардим. БМП-2 афғон урушида энг ишончли ва қулай техникалардан бири бўлиш билан биргаликда, уни бошқаришни ўрганиш қийин эмасди. БМП-2 жангчининг қўлидаги автоматдан кўра ихчам ҳамда ваҳмали қурол эди. Бу қурол билан энди ўн тўққизга ҳатлаган икки йигит қатта-қатта қишлоқларни вайрон қилиб, одамларини тир тизғитиб, қириши мумкин.

Ринат қопқани очди. Ичкари баҳорнинг энгил ҳавосига тўлди. У машинадан ташқарига чиқиб, ерга сакраган эди ҳамки, қоровул қичқириб қолди:

- Тўхта, парол!

- Олти. Ҳе итдан айниган. Кўзинг кўрми? Гаврилов!...

Мен роса қулдим. Ринат темир қутичаларни тарақлатиб тепди-да, яна сўқинди.. Мен оператор хонасининг қопқасини очиб, машинадан беш-олти қадам нарида турган қоровулдан сўрадим;

- Қачон йўлга тушарканмиз, Гаврилов?

- Замполит²¹ баталион штабига бориб келди. Ярим соатдан кейин ротани уйғотасан деди.

- Қаерга борамиз, деб сўрамадингми?

- Айй, Баграмга дейишибди. Постларимиз²²ни дабдала қилишяпти экан... Ўн тўртинчи қуршовда қолибди.

- Баграм худо урган жой... бугунги эрталабки томошадан баттарроғини кўрасан... сен биринчи марта жангга чиқаяпсан-а... қалай, қизиқмикин?...

- Умуман, кўрқинчли... очигини айтсам, чинакам уруш бошқача бўларкан. Агар ҳаммаси шунақа бўлса даҳшат... қаерга отишингниям билмай қоласан.

- Отиб нима қиласан. Жонингни асрасанг бас. Агар ўлишинг аниқ бўлса, отсанг-отмасанг барибир. Сен ҳали кўп жангларни кўрасан... Хизматингни энди бошлаяпсан-да... Ҳар ҳолда зийракроқ туришинг керак... Йўқса ажалинг оёғингнинг остидан чиқиб, асфаласофинга жўнативоради...

- Ҳа, тўғри, ҳали сизлар қаби кўп нарсани кўришга мажбурмиз... Сизларга оз қолди... яқинда кетасизлар.

- Мен ҳам сендайлигимда «қария»ларга ҳавас қилардим.

- Афғоннинг ҳамма жойида бўлганмисан?

- Деярли. Буёғи Панжшердан тортиб то Саланггача, Чорикор, Пагман, Жалолобод, Қундуз - юзлаб қишлоқларни айтвер...

- Жангда бизникилардан ҳам кўп киши ўладими?

- Бу топшириққа боғлиқ... Баъзи ҳолларда роса қиришади...

- Уларда-чи, улардаям ўликлар бўладими?..

- Духларни камдан-кам ҳолларда кўрасан...

- Нега?

- Э, ҳали тушунмайсан барибир. Улар кўринмай отади. Тешикми, форми ҳаммасини беш бармоқдай билишади. Шу ерда яшагандан кейин сени истаган ўйинга солишлари мумкин-ку...

- Бизнинг тўпларимиз, ракеталаримиз, шунча кўп техникаларимиз бор. Наҳотки, духлар шундай куч олдида энгилмасан...

- Уларнинг бўйин эгиши мумкин эмас. Ахир Ватан, манави тупроқ, ер уларники-ку! Техникаларинг эса, ошнам, фақат тинч аҳолини хонавайрон қилади, хатон-халаж, етим-есир, болачақани қиради... духсиз қолган қишлоққа отаверади.

- Ўша ерда барибир битта яримта душман қолади-ку.

Гаврилов машинага суяниб олди. Унга уруш ҳақида гаплашиш қизиқ туюлаётганди. Афғонга келганига бор-йўғи икки ой бўлган бу йигитчанинг

²¹ Замполит - командирнинг сиёсий ишлар бўйича ўринбосари.

²² ПОСТ - армиямизнинг кузатув нуқтаси.

ҳар нарсага саросима аралаш қараш, қизиқсиниши табиий эди. У ҳали жангни жасорат майдони деб ўйлайди, совет армиясининг кучқудрати, ақл-заковатига ишонади. Дунёдаги энг зур армия - бизники деб тушунади. Мен ҳам Гаврилов каби уруш нималигини англамай туриб, ҳарбий ўқув тайёргарлигидан сўнг, шу туйғу эҳтиросида афғонга шошилганман... Афсус... минг... афсуски ҳаммаси бошқача бўлиб чиқди. Энди чидаш керак. Бу ерда ягона мақсад омон қолиш, бошқалар учун эса ўлик-тиригинг бир пул. Афғонда ҳалок бўлган совет солдатини бир куни қилмишига яраша жазо олди деб изоҳлайдилар. Бундан ортиқроқ ҳақорат бўлмайди.

Гаврилов тагин нималарнидир сўрамоқчи бўлиб энтикди. Менинг кайфиятим бузилди. Кўнглимга гап сифмай қолди. Унга озгина бўлса-да мизғиб олай дедим. Шу пайт ўн беш қадам наридан биз тарафга бир шарпа яқинлашиб келарди. Пайқадим, Ринат бўшанглашиб келаяпти. Гаврилов шарпа томонга зудлик билан ўгирилиб автоматини тўғрилади ва қичкирди:

- Тўхта, парол!!!

Шарпа эшитмаганга олиб яқинлашаверди.

- Тўхта парол. Тўхта! Отаман.

Шарпа хуштак чалиб келаверди.

Менинг кулгим қистади, ўзимни зўрға тутиб турдим.

- Тўхта, отаман!

Гаврилов қуролини шарақлатиб, отишга ҳозирлади.

Шарпа бироз тўхтаб турди:

- Парол олти... Гаврил!.. Мен Ринатман. Отиб кўйма тагин, чижик...

Мен Ринатнинг юзи қаҳрли тус олиб, лабларини пирпиратганини қоронғуда кўрмаган бўлсам-да, кўз олдимга келтирдим... Кулиб юбордим. Говрилов ҳеч нарса бўлмагандай штаб томонга юрди. Ринат машина олдига келиб менга ўшқирди:

- Очиб кўйибманми? Нега бунча куласан...

- Тўғриси, сени душман деб ўйлабмиз, - ҳазилга бурдим.

У беш-олти қадам олислаган Гавриловдан аламини олмаса ҳовуридан тушмайдиганга ўхшайди. Ерга чирт этказиб тупурди. Бошини қашлаб қўйди. Менинг олдимда изза бўлгани оғир ботди. Ҳамияти кўзиганини хуштак чалганиданок сезувдим.

- Ҳой, Гаврил! Қани бу ёққа кел,.. - у ғазаб билан қичкирди.

- Ринат, нима қилмоқчисан?

- Сенинг ишинг бўлмасин.

- Индама, урма уни, ахир чижик-да, ҳамиша уставга риоя қилиш керак деб ўйлайди. Ҳали урушни кўрмаган, қоровулда турганда чўчийди, - дедим уни юмшатиш учун.

Гаврилов Ринатга яқинлашди.

- Ҳей, ит... Онангни фалон қилай, Гаврил... кўрмисан... ё атайин мени мазах қилдингми, чижик... Мен сенга кўрсатиб қўяман, ҳайвон! Мана! - у Гавриловнинг бошига қўйиб юборди. Қоровул силганиб, темир нимча ва автомати тақиллаб кетди.

- Ринат, нима учун, Ринат, қайси гуноҳим учун?

Гаврилов орқага тисланаверди...

- Тўхта, ит... Сен ифлос, машинадан чиқиб ёзилгани кетганимни кўрувдинг-ку!.. Нега мени ўйнатдинг. мана сенга парол, манови отаман деганинг учун! - у тепди.

- Ахир... мен қоровул-ку! Ринат, комбат қаттиқ тайинлаганди. Мен сергак туриш керак деб тушунаман.

- Ҳе, сендай сергакдан ўргилдим... Бор йўқол... Онағар индамаса отиб қўяй деди, - Ринат ғазабланганидан Гавриловга ўзбекчалаб гапириб юборди.

- Бекор урдинг-да, ҳали кўп нарсага кўникмаган. Душман келаяпти деб ўйлаган, - дедим Ринат механик хонасига тушгач.

- Сен... бас қил!

VII

Тонги ғира-шира. Катта йўл ёқасидаги қишлоқни талофатсиз оралаб ўтган кўшин Баграм ҳудудидаги кенг узумзорда тўхтади... Пушталарда тарвақайлаган тоқлар машиналарнинг занжири остида эзғиланди. Танклар кўндалангига кесиб ўтган жўяклар тупроққа тўлди. Бесаноқ техникалар ини бузилган чумолидай тарқалиб пиндик ота бошлаган новдаларни ер билан битта қилди. Кимларнингдир ризқи боғланган боғ таг-туғи билан қуриди ҳисоб. Баҳорда қуриган бу тоқлар қайтиб ўзини ўнглай олмайди. Қаршимиздаги кулбалари тиғиз солинган қишлоқ аҳли ҳар жой-ҳар жойдан одам беличалик дувол билан сарҳадлаб ажратилган боғларини ҳеч бир сабабсиз вайрон қилиб ташлаганимиз боис, биздан нечоғлик нафратланишини тасаввур қилиш қийин эмас. Биз ҳаммасини тушунган ҳолда ўта бемаъни ҳатти-ҳаракат қилаётган тутруқсиз ёш болаларга ўхшардик. Айнан узумзорда тўхташ зарурмиди, деган ҳаёлга борсак, ҳеч қандай ваз-қарсоннинг ҳожати йўқ. Қишлоққа кириш учун шу узумзор орқали ўтилса қулай бўларди... Агар қисм катта йўл орқали юрса қишлоқнинг орқа томонидан айланиб киришга тўғри келарди. Шу боиски биз тоқзор ичидан кесиб ўтишни мўлжаллагандик.

Қишлоққа разведкачилар взводи юборилгандан сўнг техникаларни жанговар ҳолатда шайлаб ҳаракат қилдик. Олдинда танкчилар баталиони, сўнгра пиёдалар борарди. Минамётчилар ва оғир артилерия тоқзорда қолди.

Қишлоқ тор кўча бўйлаб чўзилган кўримсиз кулбалар, ҳовлилардаги мевали дарахтлар панасидан кимдир қурол ўқталиб тургандай ваҳимали эди. Уйларда ҳеч ким кўринмас, одамлар гойиб бўлишганди. Эшик-орада фақатгина уй эгаларининг мол-ҳоли, товуклари кўзга ташланади. Ҳатто дуволлар оша қизиқсиниб қаровчи болақайларнинг ҳам қораси кўринмайди. Халқ қишлоқни ташлаб тоққа чиқиб кетганди. Агарки душман бола-чақаси, аёлларини хилват жойга кўчирибдими, демак, қиёматли жанг бўлиши муқаррар. Нега унда бизни қаршилиқсиз ўтказиб юборишяпти ё постларга мададга келишимизни олдиндан билишгани учун индашмаяптимикин? Балки қайтаётганимизда ҳужум қилишар?

Механик ва операторлар машиналар ичкарасида жанговар ҳолатда ўрнашиб олишганди. БМП-2 устидаги пиёдалар жонларини ҳовучлаб

атрофга олазарак қараб боришарди... Ўқ овози эшитилиши билан улар ерга сакрайдилар, машиналар панасида хужумга ўтишади.

Қисм қишлоқнинг қоқ ўртасига кириб бўлгач, колонна ортидан ўқ отилди. Олд томонда портлаш содир бўлди, бир зумда ҳар тарафдан гранатамётлар ишлаб қолди... Бирор шарпа сезилмаган қишлоқ жон-жаҳди билан бизга зарба берди. Колонна таққа тўхтаб, БМП-2 ва танклар йўлнинг иккала томонига, қишлоққа қарата ўт очди. Кутилмаганда душманнинг еру кўкдан ўқ ёғдириши кўшинни эканкиратиб қўйди. Оқим бўйлаб бемалол сузаётиб туйкус гирдобга тушиб, чирпирак бўлиб айланаётган қайиқ ва унинг ичидаги сайёҳлар каби гандираклаб қолдик. Биз қуршовга олинганимизни пайқадик. Танкларнинг қишлоқни ёриб ўтган йўлда ҳимояга зўр беришдан бошқа чораси йўқ эди. Пиёдалар машиналар тагида ётиб қишлоқни ўққа тутди... Асосий кучни қайси томонга йўналтиришни билолмасдик... Йўлда туриб қолган колоннага душман ўнгу сўлдан қакшатгич зарба берар, автоматларнинг тариллаши ва гумбирлаган портлашлар ичида қолиб кетдик. Атрофни бир зумда чанг-тўзон, қуюқ туман қоплади... Аскарларжаҳаннам ичида қолгандай жон талвасада югуришар, ўзларини дуч келган жойга уришар, бирор тош панасими ёки чуқурликми дарҳол паналаб олишар, айримлари ерга юзтубан ёпишиб, бўйинларини елкалари орасига қисийшган қўйи қимир этмасдилар... Улар жанг пайтида машинадан беш-олти қадам узоқда бўлишлари керак эди. Чунки душман биринчи галда техникаларни нишонга олади.

Алоқани бақир-чақир, саросимали кичкириклар тутди. Ўлганлар ва ярадорлар ҳақида зобитлар тинимсиз алоқада қисм командирини огоҳ этишар, БМП-2 ва танклар беҳато урушаётганини хабар қилишарди. Айниқса пиёдалар ўт-олов ичида қолиб кетганди. Ҳаводан шанғиллаб учган снарядларнинг саноғи йўқ эди. Мен отув милини тўғридаги уйлардан бирига мўлжаллаб узлуксиз отавердим.. Ким қаерга, нимани нишонга олаяпти, билиб бўлмайти. Алоқадан бирор нарсани англаш шунчалик қийинки, турли хил овозлар бир-бирига қўшилиб кетгани камлик қилгандай, ҳатто ўқ овози ва портлашлар ҳам эшитиларди. Машина ёнверига снарядлар келиб тушар, ҳар портлашдан сўнг атрофни тутун ва чанг қоплар, кузатув ойнасидан ҳеч нарсани кўрмай қолардим. Назаримда, дуволлар ва дарахтлар, уйларга жон битиб биздан беаёв ўч олаётгандай эди.

Мен бу жойдан тирик чиқишимизга ишонмадим. Қайтиш йўли ҳам беркилиб қолган эди. Портлаган техникаларнинг йўлдан суриб ташлаш учун ҳали узоқ вақт керак эди. Пиёдалар қирилиб кетади... Машина сиртига чангиллаб тегаётган ўқлар ваҳмасидан ичимда титроқ уйғонади, бўшашиб қоламан... мен беихтиёр ўзимни йўқотиб қўйгандим, нима қилаётганимни ҳам сезмасдим. Қўлларим отув нуқтасига ёпишиб қолгандай эди гўё, кетма-кет отавердим, снарядлар учганда машина силтанар, ичкарини аччиқ дуд-порох ҳиди тутиб кетганди. Мен отув милини гоҳ чапга, гоҳ сўлга тўғрига қаратиб ўт очардим... Снарядлар теккан жой ёришиб кетарди. Отишма менга ёқиб

қолаётганига ҳайрон эдим. Гўёки мен лаззатли бир ўйинни бажараётгандайман. Ким билсин, балки одам ақлдан оғса шундай ҳолни бошидан кечирар, балки куни битган одам учун қурбон бўлиш асло даҳшатли туюлмас. Мен ўлим ҳақида сираям ўйламай қўйдим, кўркувнинг энг олий даражаси қарахтлик боис ақлим кирди-чиқди бўлиб қолганига ажабланмасдим. Кизиқ, одам ўлимга шунчалик қисқа вақт ичида чоғланиши мумкинми? Мен умуман ҳеч нарсани ҳаёлимга келтирмасдим... Фақат отишдан, снарядлар мен кўзлаган нуқталарга тушаётганидан хузурланаяпман.

Даричаларига чўпдан тўсин қилинган кўримсиз кулбаларнинг дуволлари анча мустаҳкам тикланган. Уйлардан бирини қанчалик мўлжаллаб отмай, барибир тўкилиб бўлиши осон кечмади... Снаряд теккан жой ўйилиб қолар, дувол қилт этмасди. Мен даричаларни кўзлаб ўт очардим. Беҳато бориб етган снарядларнинг кўпчилиги ичкарида портларди. Аҳён-аҳёнда ўша кулбага танк снарядлари ҳам келиб тушар, ортидан ҳавода кизил чизик тортиб автоматларнинг ёнувчи ўқлари зувуллаб учар, кулба деворларига тегиб, ўз йўналишини ўзгартирар, сўнгра, кўкда, икки одам бўйи баландликка санчиган ёнувчан ўқ ғойиб бўлиб қоларди. Бу манзара шунчалик қисқа вақт ичида, бир киприк қоқгулик фурсатда содир бўларди.

Дарахтлар панасида олов пуркаб гранатамётлар ишлар, ўпирилган кулбалардан АКМ²³лар бизни чийиллаб ўққа тутар, қишлоқ ичкарисидан минамётлар отиларди. Гоҳ «Ер-Ер» ва «РС»лар²⁴ учарди. Душман ўзини кўрсатмай, ҳаддан зиёд эпчиллик билан ҳаракат қиляпти. Йўл ўртасида тикилиб қолган колоннанинг ҳар тарафдан зарбага учраши, яраланган арслоннинг итларга таланишига ўхшарди. Отишма тобора авжига чиққан сайин, оппоқ яқтак-иштонини селбиратиб мушукдай сакраб дарахт ёки дувол орқасига беркиниб бизга қарата қаршилиқ қилаётган душманни кўриб қолаяпман. Мен дух паналаган жойга ўқ отиб улгурмасимдан, машина кескин силтанди, кулоқни йиртар даражадаги гумбурлашдан ўзимни йўқотиб қўйдим. Машина ичкариса аччиқ қуйинди дудга тўлди. Нафас олиш мумкин бўлмай қолди, бунинг устига кўзим ҳеч нарсани илғамас, бошим чирпирак бўлиб айланаётганди. Ҳаёлимни машина портлади, уриб ташладилар, деган ўй чакмоқдай тиглаб ўтди. Мен жон ҳолатда қопқани итариб ташқарига отилдим... Машина устида бош кўтармай ётдим... тепамдан визиллаб ўқ ўтар, қимир этишнинг имкони йўқ эди... Ичкаридан очиқ қопқа орқали тутун ўрляпти. Мен ринатга нима бўлганини аниқлаш мақсадида тагин ичкарига тушмоқчи бўлиб, башняда эмгаклаган эдим ҳамки, бармоқларим тутган кузатув ойнасидан бир қарич пастга чангиллаб ўқ тегди. Душман мени кузатиб турганини ҳис қилдим. Қўлларим беихтиёр танамдан отилиб кетгудай даражада силтанар, мен ўзимни йиғолмай қолгандим. Бор овозим билан «Ринат» деб кичкирдим. Атрофни тутган қиёматли

²³ АКМ - Калашников автомати

²⁴ «Ер-Ер», «РС» - душманнинг узоқда учувчи кучли портлайдиган снарядли ракета қурилмаси.

шовкин-сурон менинг овозимни ямлаб кетиши хаёлимга келмасди. Мен механикнинг хонасига эмаклаб бордим-да, қопқани очдим... Ичкарида машина чамбарагини тутган Ринат без бўлиб ўтирибди. У тош каби қотиб қолгандай эди. Юзи докадай оқарган, кўзлари қосасидан чиққудай бўлиб каттариб кетган, кимир этмайди... гўёки музлаб қолган... Ичкарига бошимни суқиб тагин Ринатлаб бақирдим. У қимирламади... Мен механик хонасига тепадан кўлимни суқиб ҳайкалга айланган Ринатнинг бошига муштладим. У бошини илкис чайкаб, тепага, менга қаради-да, бақириб юборди... Одам боласининг кўрқувдан бунчалик аянчли ахволга тушиб қолишини, қичқирганда юзлари буришиб кетишини асло кўрмагандим. Ринат қалтираган кўлларининг панжаларини очиб менга кет ишорасида кескин силтаб қичқирарди... Атрофда рўй бераётган аянчли жангдан кўра Ринатнинг тентакнома қичқиргани ваҳималироқ эди... негадир унга қараб туриб, мен ҳам бақириб йиғлаб юбордим, ўрнимдан даст туриб душманга кўксимни тутгим, ёки бизга шунчалик кўрқув солган қишлоққа қараб югургим келди... мен ортиқча чидай олмасдим... теграмдаги даҳшатли манзарани бошқа қабул қилолмасдим, очиги миям зўриқиб ўзим англамаган қандайдир куч таъсирида ҳаракат қилаётгандим. Мен бошимни кўтариб олдинга қарадим - колоннанинг ярми аллақачон йўлнинг сўл томонидаги сувсиз канал бўйлаб орқага қайтган, портлаган машиналарни судраган танклар ўтаётганди. Биздан учта машина олдиндаги БМП-2 ловуллаб ёнаяпти... машинамиз атрофида ерга ёпишган кўйи икки пиёда қишлоққа қарата ўқ отаяпти... улардан нарида яна биттаси эмаклаб биз томон келаяпти. Мен биздан кейинги БМП-2нинг ҳам орқага қайтаётганини кўрдим... Чекинишга буйруқ берилганини фаҳмладим... Ринат ичкарида ғужанак бўлиб қалтирарди. Машина рўпарасидаги харобазордан чиққан бир тўда душман, бизнинг оғир талофат кўрганимизни, БМП-2 ишдан чиққанини англагани. Улар биз томонга гоҳ энкайиб, гоҳ эмаклаб яқинлай бошлади... Баданим чўғдай қизиб кетди... Ичимдан аллақандай нафрат тошди... ғазабдан ўзимни кўярга жой тополмасдим... ановиларнинг ҳаммасини тирқиратиб қонини тўкким келаётганди. Қандай қилиб механик хонасига тушганимни билмайман, шлимафонни алоқа узаткичга улаб, башняни ҳаракатлантирмоқчи бўлдим... бироқ ток билан ишлайдиган нуқталар ишдан чиққан эди. Мен башняни механик айлантиргич орқали кўл билан буриб, отув милини пасайтирдим. Кузаткичдан хароба биноларни топдим ва отув милини ўша томонга тўғирлаб бироз пасайтириб, эмаклаб келаётган душманни кўрдим... улар тўртга эди... Ўртадагисининг кўлида гранатамёт... негадир тўхтаб қолишди. Отув мили билан биргаликда пулимётни ҳам босишга қарор қилдим... душман икки юз қадамлар чамаси яқин қолганди. Пулимёт тепкисига сўл кўлимни, отув мили тортмасига ўнг кўлимни теккизиб пайт пойладим... Ўртадагиси бироз қадини кўтариб гранатамётни бизнинг машинага тўғрилади, бошқалари автоматларини рўпара қилишган... Мен отув милининг масофа белгиси кўрсаткичини бир юз эллик метрга қўйиб, нишон кўрсаткичини унинг қорнига мўлжалладим...

Пулимётнинг нишон кўрсаткичини ҳам гранатамётли кишига тўғрилагандим... У гранатамёт осилган ўнг елкасини ичкарига олиб, бироз ёнбош ҳолатга келиб отишга шайланди. Мен кўлларимга қарадим... Шовуллаб тер оқаётганди. Кўзимни чирт юмиб отув мили ҳамда пулимёт тепкисига иккала кўлим билан ёпишдим. Снаряд узлуксиз отилар, пулимёт тариллаб, бўшаган гилзалар ичкаридаги махсус темир қутига тушарди. Кўлларим тепкига ёпишиб қолган эди...

Кейин... кейин... орқага.. алоқа қурилмасига бошимни тираб уйкуга кетдим... Ҳавода самолётларнинг ванғиллагани, еру кўкни ваҳмага солиб гумбурлаган портлашлар эшитилди... Мен қишлоқнинг ўртасида югураяман... нафасим қайтаяпти. Осмондан гупиллаб бошлар ёғилаяпти... Ер тили чиқиб қолган, кесилган каллаларга тўлиб кетган... Мен каллалар бошимга тушмаслиги учун кўлим билан бошимни тўсиб олдим. Бошларнинг соқоллари қип-қизил қон... кўзлари қақчайган. Ерга тушган калла тупроққа қоришиб гилдирайди-да, тўхтаб қолади. Теварак осмондан тушган бошларга тўлиб кетди. Мен қаёққа қараб чекинишимни билмайман. Оёғим ўзимга бўйсунмайди... жойимдан қимирлай олмай қолдим... Югуришга ҳолим етмайди. Бир маҳал оёқларим остига Лилиянинг кесилган боши келиб тушди. Бош бироз думалаб тўхтади. Қон аралаш сочлари тупроққа қоришган, кўзлари ичидан чивинлар учиб чиқар, тили бир қарич бўлиб осилиб ётарди... Менинг азойи баданимдан мадор қуриб, ичим куйиб кетди, бақирай десам кулоқларим шанғиллаб овозим чиқмасди. Ҳеч нарсани кўрмай қолдим... Мен Лилиянинг бошини ердан кўтариб олдим. У копток каби енгил, бироқ азойи баданимни куйдирадди. Бошим нимагадир урилиб, бўғилиб кўзимни очдим... Машинани қандайдир куч олдинга судраяпти... Тепадан дўппиллаб калла тушаяпти... Агар қопқа ёпилмаса машина ичи кесилган бошга тўлиб кетади, деган ўй бир лаҳзада миямга ўрнашиб қолди... Нима бўлаяпти ўзи... машина ичкарисига қандай қилиб кириб қолдим... ҳозиргина мен қаерда эдим?.. Бошим лўқиллаб музлай бошлади... қовоқларим оғирлашиб борар, кўзимни юмиб очиш азоб эди.

Бир маҳал машина ташқарисидан нимадир дусирлаб, қопқа очилди... Мен бир сесканиб тепага қарадим - Мўминнинг боши кўринди. Этим жимирлаб бақириб юбордим... чинданам осмондан бош ёғилаётганди... Баданим жикқа хўл бўлиб кетди... Елкамдан кимдир туртар, мен очик қопқа томонга юзлана олмасдим... Кимнингдир чақиргани кулоғимга чалинди... Юзимга муздай сув қуйилди. Мен кўзимни очиб яна елкам оша тепага қарадим... Башнядан туриб ичкарига бошини суққан Мўмин кўлидаги темир сувдондан менга сув сепаётганди. Унинг боши елкасида эди. Машина олдинга силтаниб-силтаниб юраётганди...

- Ҳа... нима бўлди... ҳамма жойинг соғми... озгина чида... ҳозир етиб оламиз.

- ...

- Эй, ...б, роса қуршовда қолдик...

- Ринат қани...

- У анча яхши. Ана, механикда ўтирибди...

- Сен нега... бу ердасан...

Мўмин башнядан ичкарига тушди-да, қопқани ёпиб олди.

- Менинг машинамни рота техниги Довгий хайдаяпти.

- Машинанг қани?

- Ана, олдинда. Сенинг машинагни судрапти...

- ...

- Машинанг ишдан чиқибди. Тўғри двигателдан уришибди, онағарлар.

- Мўмин, энди тугадими? - мен қаттиқ чарчагандим, зўрға гапирардим, хатто кўзларим беихтиёр юмилиб қолганди.

- Тамом... полкнинг шармандаси чиқди... постларга етиб боролмадик... энди Қобулга қайтамыз... тугади... бунақаси бўлган эмас ҳеч қачон... биласанми... нечта машинани уриб ташлашди... пиёдалар жудаям кўў...

Мен Мўминнинг бошқа гапларини эшитмадим. Жанг тугагани, бизнинг машинани уриб ташлашгани ва судраб боришаётганини билиб турардим холос...

... Полк эрталабки узумзорга қайтиб чиққан эди. Мен оператор хонасидан қоп тўрвани олиб машина устига тўшадим. Ҳар жой-ҳар жойда қиёфаси эзгин пиёдалар берух, бошлари ҳам ўтиришар, уларнинг афт-ангори кир бўлиб кетган, кўзларида сўнгсиз ҳасрат қотиб қолган эди... Улар дунёнинг жамики аламлари, бошларига тушган мусибат ўчини тамакидан олишаётганди... Айни дам ҳеч ким ўзининг тирик қолганидан фахрланишни, кўнглига таскин беришни хаёлига ҳам келтирмас, даҳшатли жанг манзарасини кўз ўнгидан сидириб ташлай олмасди. Мен жангдан сўнг кўз ёшларини оқизмай йиғлаш, ўзининг тирик қолганига ҳам кўнгли шукрона айтишга ор қилиш аскар учун ўлимдан ҳам ёмонроқ эканлигини ҳис қилдим. Чинакам жангдан кейин одам ўлим ҳақида ўйламайди, балки урушнинг чеки чегараси йўқ бедаво азобини ҳис қилади... чунки бу азобнинг оғриғи уни бир умр тарқ этмайди... У уруш ҳақида тасаввурга эга бўлган Одамга айланади... афсуски бу ўлимдан даҳшатлироқдир. Урушнинг ҳар бир сонияси эса йиллардай чўзилиб ўтади... Уруш кўрган одамларнинг ёшларини эса йиллар билан белгилаб бўлмайди.

Кун қиялаб қолганда полк ортага, Қобул сари йўл олди. Йўл четида танграйиб ўлиб ётган эшак, ит, моллару, қўй-эчкилар тепасида чивинлар гўжғон ўйнар, аллақачон ўлимтик ҳидини олган қарғалар атрофда олазарак бўлиб туришарди. Баъзи ҳовлиларнинг деворлар билан ўралган ичкарисидан оқимтир қуюқ тутун ўрлар, айрим уйларнинг томлари ўпирилиб тушганди. Қулаган деворлар панасида аҳён-аҳёнда ўлиб ётган одамлар кўзга чалинади. Қишлоқ ўлик сукунат уммонида ғарқ бўлган кемага ўхшайди. Биз эрталаб ўтганимиздаги қишлоқ манзараси харобага айланганди. Даричалардан қизиқсиниб қараган, томларда мусичалардай тизилиб олган беозор болаларнинг қорасиям кўринмайди. Ахир бу қишлоқда жанг бўлмоқди-ку, Баграм ичкарисига шу йўлдан ўтганимизда ҳамма нарса бошқача эди-ку? Қишлоқни ким вайрон қилди? Қайси аскар, қайси кўшин, қайси армия?... Ахир бу қишлоқни ўтга солмадик-ку? Демак Баграм ичкарисига ўтаётганимизда, армия ўзини тинчликпарвар қилиб кўрсатган, чўпга ҳам зиён етказмади... қайтиб

чиқаётганимизда эса олддаги қишлоқларни артиллерия душмандан тозалаб қўйган... Уйларнинг деразасига, томлар устига оқ байроқлар илинган, қишлоқ яловлар қадалган қабристонга ўхшарди. Бу қабристонга тириклар қамалганди...

Колоннанинг қоқ белида портлаш юз берди. Кетма-кет ўқлар учди. Қутилмаган ҳужумдан сўнг пиёдалар ерга сакрашди. Сўл томондан гранатамёт отилганди. Кўшин ёппасига ҳужумга ўтди... деворлар ўпирилди, дарахтларнинг шоҳлари қарсиллаб сина бошлади, уйларнинг ойналари зириллаб тўкилди... Қишлоқ олақуюн-оқтайлоқ ичида қолиб кетди. Танклар гумбирлади, БМП-2лар данг-донглаб ишга тушди. Гранатамёт қайси тешиқдан, қайси хонадондан отилганининг аҳамияти йўқ эди... душман ҳамла қилганди. Душмanning қанчалиги, кимлар эканига ҳам қизиқмасдик, қишлоқ қаршилиқ кўрсатаётганди... уйларнинг устидаги оқ яловлар қулар, неки кўринган нарса борки ҳавас билан отаётган совет армияси солдатининг нишонига айланди. Ҳовлиларда хотин-ҳалаж бош яланг, ялангоёк, тентакнамо ув солиб югурар, айримлари гўдак-гўсаласини кўксига босиб ташқарига отиларди... Еш болалар томлар устига ўрмалаб чиқишар, қўлларини отманглар ишорасида силқир, айримлари ўққа учиб кабутардай умбалоқ ошиб қуларди. Қишлоқнинг эркаклари кўринмайди, тоққа чиқиб кетишган.

Колонна тезликни ошириб, олдинга ҳаракат қилар, қишлоқни зўр бериб ўққа тутарди... Танклар тумшуғи тинимсиз олов пуркаган қўйи, хароба кулбаларни ортада қолдирар, сўнгра олдиндаги ҳовлиларнинг тепасидан ажал ёғдирар, орқадаги БМП-2 ва оғир техникалар эса олддагилар пайҳонлаган жойга етиб келгунча, қолган қутган кулбаларни илма-тешиқ қилиб келарди. Дуч келган жонзот борки беаёв отилмоқда.

Колонна бурилишга етди. Йўлга яқин ҳовлилардан бирининг девори оша тўнкарилган катта сават ортига югириб ўтган ёш жувонни кўрдим. У бош-оёқ зангор кийинганди. Қомати адл. Мен саватдан кўзимни узмай қараб турдим... Машина олдинга ҳаракатланар, сават орқасига беркинган қизни жон-жоним билан омон қолишини, бизникилар пайқамаслигини хоҳлардим... Назаримда ҳали охири кўринмайдиган колоннадаги қайсидир танк ёки БМП-2 саватни ҳам нишонга олаётгандай, йўқ, қизга эмас, отув милини менга тўғирлаб туришгандай эди. Ичимда оғриқ кўзғолди. Колоннанинг кети кўринмасди... Мен жувонни отишлари сираям мумкин эмас деган ўйни миямга сингдириб бўлдим... Билмайман, жувон менинг энг яқин одамимга айланиб қолганди... Мен кимнидир соғинган эдим... Мен кимнингдир оёғига бош қўйиб осуда уйқуга кетишни истагандим. Ҳарир зангор либос афғон аёли бу кирга битган дунёни зангор нурларга тўлдирувчи мўъжижадай эди гўё... Ахлат ва чиқиндилар орасида зангори гул очилиб турганди... Уни узишга, хазон қилишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ эди... Ундан фақат кўзлар баҳра олиши керак. У бизнинг моғорлаган онгу-шууримиз ҳамда хаёлотимизга чароғонлик бахшида этади...

Ҳовли ортада қоляпти... менинг нигоҳларим саватга қадалган... Кий-чув, ура-ур, гулдур-гупда

омон турган сават ичида жоним симилляпти... Менга ҳеч ниманинг зиғирчалик аҳамияти йўқ, бутун Афғонистон ёниб кул бўлмайди, бутун бошли Совет армиясини ер ўз қомига тортиб кетмайди, фақатгина, сават... ортдаги жувон тирик қолса бас... Мен бу фикрга қандай келганимни англай олмасдим, зеро, бунинг сабабини ахтаришнинг ҳам ҳеч қандай қизиғи қолмаганди.

Мен саватдан кўзимни узмасдим... Қисм командирининг отишни бас қилишни буюриб, ўқ узмасликни қатъий талаб қилишни кутардим... алоқада эса бунинг тескариси эшитиларди... бир маҳал... бир маҳал... сават атрофида олов кўтарилиб, кўкка тўзон кўтарилди... Ортимиздаги танкнинг дахшатли гумбураши эшитилди... бу шунчалик қисқа вақт ичида содир бўлдики, сават ўрнига осмондан парча-парча қорамтир тошга ўхшаш нарсалар тушганини илғадим... Танк саватни... жувонни... тўзғитиб юборди... Ўзимни машина искарисига уриб, қопқани ёпиб олдим.

VIII

Ернинг нами кетмаган. Чарақлаб чиққан куёш тафти кишининг борлигида бўшанглик пайдо қилади, уйкуга элтади. Офтобурар палла бошланди... Ҳовури кўтарилаётган адирларга яшиллик югурди. Илик узилди палланинг ёп-ёруғ кунларида не-ки тирик жон бор, уйқусираётганга ўхшайди, ҳаловат истайди... Аскарлар пана-пастқам жойларни топиб уйқуни уриш пайида бўлишади. Одамга ҳеч нарса ёқмай қолади... Фақат муздек ҳилват жой топиб оёқни узатиб томирларингни яйратсанг... Табиат кўйнидаги лоҳасликни уйқу билан енгсанг...

Қисм тамакиси тугаган кашандадай гандирларди. Жангчилар полк дўконининг эшиги олдиан бери келишмасди. Югослав мурабболари, «Атиргул суви» харид қилишар, ҳаммасиданам дўкондаги тантқиқ дўндиқчаларнинг жеркиб беришларидан ҳузурланишарди. Ҳамма ёқни эрқак босган замонда аёлга гап отиш мазза-да... Аёлга тикилиб оч нигоҳни тўйғизиш мумкинлигини ҳисобга олсанг, унга тўшақда етишишнинг нақадар оромбахш эканлигини айтмасанг ҳам бўлади. Урушда, ўлим остонасида изғиётган одамнинг юрагида ҳаёт ва гўзалликка ўчлик туйғуси кун ўтган сайин юксаклашиб боради. Полкдаги аёллар бизга тирик қолишимиз зарурлигини эслатиб турарди... хоҳ қисм тиббий пунктида, хоҳ ошхонада, хоҳ штабда ишлашмасин, хоҳ кибрли тамоннолари билан очилиб турган атиргуллардан фарқ қилмасди. Фақат бу атиргулларни аскарлар ҳидлашдан мосуво эди. Шўрлик солдатлар учун кўзларини тўйдириб, хаёлий маишат қилишдан бошқа илож йўқ эди. Улар алами келганидан қисмдаги аёлларни хумори чиққунча сўқишар, афғонга сенлар ...ни излаб келгансанлар дейишарди... Одамзотнинг имкони етмаган ишдан қаттиқ нафратланиши, унинг табиатига сингиб кетган хислатлардан биридир... Аскарлар урушда аёлларнинг жудаям кераклигини, улар вазиятни ушлаб турувчи ягона куч ва армиянинг ичидаги сезилмас кўмондонлар эканлигини англашса-да, тан олишга ғурарлари йўл бермасди... Дарахтнинг учида товланаётган кузги олманинг жилваси кўнгилларни куйдириб, бошқа бировларга насиб

қиларди... хуллас, бу боғнинг олмаларини дасти узунлар ушлардилар... эгалари тишлардилар...

Бугун кун ярақлаб кетди. Полк штаби томидаги карнайдан Алла куйларди: «Прорсти; повер... я тебя открою дверь... прости, повери, я тебя...» Осмон нур акси қайтаётган зангор кўзгуга монанд... Қисм худудидан нарида ястанган текисликка кўм-кўк ранг инган. Кишлоқнинг бошланишидаги ўрикзор оппоқ гулга тўлган. Чароғон кун кучоғида замин улкан оқ гулдаста ясаб, фалакка тутаётгандай... Тоғлар қисм тепасидан энкайиб қараётгандай туюлар, улар биз томонга яқинлашиб қолгандай эди. Табиат оғир ҳолсизлибни уйқудан уйғонаётган ўн саккиз яшар, сирқиллаб турган партан жувондайн назоқатли эди... Ҳамма нарса мудраб уйғонаётган эди. Дунё тириляпти... курт-қумурсқа ризқ излаб ёруғликка чиққан... тошнинг ҳам, гулнинг ҳам... яшагиси келаяпти... Майсани боссанг чинқиради, новдани синдирсанг силтаниб беради... неки тирик жон бор нобуд бўлмоққа ҳаққи йўқ. Бу кунларда фақат яшашинг керак, кўзинг очик турсин... юрагингни ушлаб кўр.

Мен қисм дўконига етгунча атрофнинг яшариб яшнаб кетганини ҳис қилдим. Полк майдонида гимирлаб юрган аскарларнинг совуқ сўхталари ҳам ёхуд ҳарбий тартибга мўлжалланган қазарма ва чекиш жойлари ҳам, кўзимиз кўникиб кетган тунука девор, ошхона ва омборхона ҳам, бадга урган интизом-қойдага мос топшириқлар ва ҳарбийчасига юриш машқлари ўргатиладиган саф майдонлари ҳам табиатнинг хушманзара жилваси кўйнида асабимга тегмади... Дўконнинг эшиги олдида автомат осган, темир нимча ва бошига каска кийиб олган икки қоровул туришибди. Аскарлар ташқарида қанчалик ур-тўполон қилишмасин, дўконнинг ичкарасидаги илғак шарақлаб эшик очилгач битта-иккитадан аскар киритилмоқда. Навбат кутиш жонига теккан жангчилар сотувчиларни сўқишади:

- Ҳе... нима, ичкарида... ҳалигидақа қилишаяптими?

- Бошқалар ҳам кўрса яхши бўларди, - дейди узун бўйли тиббиёт белгисини таққан аскар.

- Сен... санчақта тўймадингми... зўрлари ўша ёқда-ку... Жаннатда яшасанг ҳам, биз фақирларнинг ризқига қўл чўзаяпсан, дўст. Мен касал бўлайин... санчақта ...ни кўрайин деб ёлвораман... эй, сени қара-ю, - деди танкчилар белгисини осган жангчи.

- Одамзотнинг шу нарсадан тўйганини эшитганмисан? - деди минамётчи... - буни устига ичкарида ... бемалол деб туришибди.

- Эй, улардан нима кетди... дўкондаям шу ишни қилишлари мумкин.

- Фақат сен билан менга қийин, қийналиб юраверамиз, - деди ҳалиги танкчи.

Эшик очилиб, ялтироқ кутида конфет, мураббо, вафли кўтариб олган иккита аскар чиқди.

- Ҳа, ҳаққиға қўлларингдагини бердимми? - минамётчининг гапидан ҳамма гуррос кулиб юборди.

- Ҳа, шуни берди, - деди кути кўтарган аскар, - сенга бошқа нарса тайёрлаб қўйибди. Бемалол киравер.

Тагин кулги бўлди...

- Агар минамётчилигингни айтсанг оғирроқ қилиб беради. Кўтариб кетишинга ишонади, -

деди ичкаридан чиққан иккинчи аскар.

Минамётчи ерга чирт эткизиб туфлади.

- Чёрт побери.

Мен навбатим етгунча ошхонадан ярим кило коврилган балиқ олиб келдим. Дўкондан уч кути конфет, Югослав мураббоси, уч кути печенье, «Ростов на дон» сигарети, лабқалам ҳамда духи сотиб олдим... Ҳаммасини дўкончи жувондан эланиб олганим-бўш қутига жойладим... Дўкончи Лилиянинг олдида кўримсиз эди... Бесўнақай семириб кетгани, қулоғининг тигига довр қизил бўёқ суртиб олгани, хумдай бошига сарик жингалаксоч парикни кийдириб қўйганга ўхшарди. Унинг аскарларга нисбатан ҳамиша беписандлиги аччиғимни чиқарди... Сочини қиртишлаб, шир яланғоч қилиб полкни айлантириб югуртирса яхши бўларди, деган ўйдан лаззатландим.

Дўкончи жувон беш чек уриб қолди. Пачакилашиб ўтирмай казармага келдим. Ҳамишагидай ҳар ён остин-устун, гала-говур. Қутини тумба устига қўйиб, ёш аскарлардан бирини чақириб юз чек бердим-да, фуқаролар модулидан бир шиша «Столичний» олиб келишга жўнатдим. Казарма бурчагида уятли карта томоша қилиб, ҳиринглашиб ўтирган Ринат билан Мўминни бироз қузатгач, ўзимни каравотга ташладим. Ринатнинг олдида ҳижолат чека бошладим. Гўёки, унга нисбатан номардлик қилаётгандай эдим... Хижиллик юрагимга чанг солаётганди. Ҳозир Ринатга айтишим керак, иккаламиз бирга борамиз, деган ўй кўнглимга таскин берар, айни дам Ринатнинг қўшилишини ҳам истамасдим.

Мен улар билан бирга шармисор карталарни кўриб бўлгандан сўнг, Ринатнинг қулоғига мақсадимни айтдим.

- Бемалол, мен бормайман... йўлини қилиб тўғрилайвер, - деди у дабдурустан.

- Очиғи... бирга борсак яхши бўларди...

- Йўк, дедим-ку, сенга... ҳозир жиним суймаяпти. Қўй, ўзинг боравер... Ана, модул бир кадам...

- О, жа овинг бораридан келаяпти-да. Ҳузурини сен кўриб, Ринат қуруқ қолаяпти, - кесатди Мўмин.

- Сен суқулма, Ринатга айтаяпман, ўзи хохламаяпти, - дедим бепарволик қилиб.

- Бизни таклиф қилинг. Мўмин акангиз қайтмайдиганлардан... бирга борамиз... ёрдамлашамиз.

- Сен билан борсам уйига киритмайди. Кейин, ҳар бир ишнинг одами бор, ошнам.

- Бизам бир кўрайлик, оғайни. Таништириб қўй.

- Эртага навбатинг. Эртагача сал-пал одамбашара бўлиб тур. Бугун ўзимни таништираман.

- Ҳозир иштаҳа бор эди.

- Унда ўзинг бор... Боравер... шунақа деб айт...

Мўмин ғозчасига ўтириб, ўмганини кериб бир энтикди.

- Ростданам ўзим борсам нима қиларкан-а. Иккинчи ротаданман, фалончилар билан бирга жангга чиқамиз дейман.

- Медалингни ҳам тақиб олсанг зўр бўлади, - деди Ринат.

- Уёқ-буёғингга одеколон суртиш эсингдан чиқмасин, - дедим.

- Сенларга эзмалик бўлса бас. Мен тўғри маънода айтаяпман. Шу кунларда ўлиб юрибман... қийин бўларкан... тушларим ҳам айниган... лоақал бир марта борсам ҳам майлигайди.

- Айтдим-ку сенга, ўзинг боравер, ўлиб юрибман, қийналдим, менга ёқасан дегин. Буни мушкул томони йўк. Агар ўрисчада тутилсанг ўзбекчасига гапиравер, йиғла-сиқта, додингни эшитади, - дедим.

- Сенларга қийшиқ гап бўлса бас, - Мўмин хўрсинди, - Майли, ўзларинг биласанлар, биз томондаям офтоб чиқар.

- Ухлаб ётаверсанг офтобни кўрмайсан.

- Унда айт, йўлини кўрсат.

- Қандай йўл?

- Тузоқ қўйиш сирини... Шуни тушунтирсанг бас.

- Бу осон... тушлик маҳали битта «Столичний»ни чўнтакка уриб, дўкондан майда-чуйда оласан. Ҳар эҳтимолга қарши қўлига тутқазиш учун икки юз чекни калта иштонинг липпасига қистириб қўясан. Кейин, офитсерлар овқатга келгунга қадар ошхонага кириб бор нарсангни унинг олдида қўясан... тамом. Тузоғингда кабулар питирлаб турибди.

Мўмин юзига тошган ҳаяжонни яшириш учун дераза томонга қаради. Тиззаларига шаппатилаб, оёқлари билан полни туқиллата бошлади. У хаёлида Лилия билан айш сураётганди. Бепарводай кўринса-да, ўзини қўярга жой тополмай қолгани сезилиб турарди.

- Иложи бўлса унинг олдида бораётганинда қўйингга битта граната солиб ол, - деди Ринат.

Мўмин соддалик билан Ринатга қараб бироз яқинроқ сурилди.

- Нега?

- У гранатани яхши кўради...

Мен ўзимни босолмадим, қулиб юбордим... Ҳазилидан наша қилган Ринат ҳам хохолади. Мўмин ерга туфлаб ўрнидан туриб, Ринат ўтирган кароватни бир тепди.

- Сен ифлосларга одамни мазах қилишдан бошқа иш йўқ. Сен нега қулаяпсан. Сенларниям, Лилияниям... Э, сенларни одам деб ўтирибман... Эҳ, чўрт...

У қўл силтаб ўзини кароватга ташлади. Қаттиқ хафа бўлганди. Биз ловуллаб ёнган Мўминнинг тезда ўчишини билардик. Кўнглида кир сақлаб, қовоқ-тумшук қилиб юрмасди. Қўлига конфет тутқазиб, бир қул-чи, десанг, йиғини унутиб юборадиган ёш болага ўхшарди у.

- Мўмин, хафа бўлма, сенга яқин ошнамлигинг учун ҳазиллашаман... Ахир биз бир-биримизни яхши тушунамиз-ку? Қани, тур, битта Лилия билан таништириш уёқда турсин, жонимни сўрамайсанми, - деди Ринат.

- Қўй, ошна, ўзинг соддасан, ҳазилни тушунмайсан. Ке, арзимас нарса учун аразлама. Ахир сендай йиғит учун... бу нима деган гап, - дедим мен.

Мўмин ўрнидан кўзгалди. Тумбасини очиб сигарет олди-да, лабига қистирди. Казарма деразасини қия очиб тутунни ташқарига туфлади. Юзидаги қаҳр нишонини аввалги самимият қоплади.

У босиб-босиб тортаркан, ўйга ботиброк деди:

- Шу десанглар, эртагаёқ, Лилияни илантираман.

Мен ароққа жўнатган аскар кўйни дўппайиб казармага кириб келгач, кўлим билан ўша ёққа тур ишорасини қилдим. У тумбамга суюниб, мени кутди. Хамсухбатлар билан гапни узиб кароватим олдида турган «чижик»нинг ёнига келдим.

- Ҳа, топдингми?

- Мана.

- Шохоллар сезмадимми?

- Йўқ.

- Раҳмат, дўстим. Чекасанми! Ма, манови чек сенга. Сигарет оласан.

- Раҳмат. Мен «Донские» чексам ҳам бўлаверади..

- Ҳеч қиси йўқ. Олавер. Хизматинг учун. «Чижик» бўлсанг ҳам анча пишиқ ишларкансан. Ол, оғайни.

- Йўқ. Мен «Донские» чекавераман. Фақат Сиздан бир илтимос, сержантга айтинг, бугун мени «дневальный»²⁵ қилиб тайинламасин.

- Қайси сержантга айтишим керак?

- Сизлар билан тенг хизмат қилган Юра. Бизнинг бўлинма командири.

- Анови, Юра Трусюкми?

- Ҳа.

- Бўпти, боравер. Сен бир ҳафтагача навбатчи бўлмайсан. Фақат менинг ишим тушганда имижимида бажариб турасан.

- Хўп бўлади!

Аскар тоғдай қадланиб жўнаб қолди. Мен қоғозга ўралган бир литрлик «Столичний»ни дўкондан харид қилган егуликлар солинган қутичага жойладим. Казарма йўлаги бўйлаб зобитлар хонаси олдида кузатувчи кўйиб, қутичани унинг ишорасига биноан кўтариб ташқарига чиқдим. Ҳеч ким кўрмади. Аёллар модули томон югурдим...

IX

Устол дид билан тузалган эди. Висотский кўнгилни оқизиб қўйлапти. Хонани муаттар ҳид тутган, атиргул бўйини олиб эсаётган майин шабода оғушида чайқалардим. Ҳамма нарса титраб турар, ҳамма нарса нафис ва гўзал эди. Лилия чиннидай чарақлаган хонанинг деразаларини очиб юборди. Унинг эгнидаги ҳарир зангор кўйлак оҳиста, сезилиб-сезилмай қалтирарди. Либоси ортидан қордай тийнати, қуш банди қилинган кўкраклари, хипча бели, жодули торсиллаган сонлари кўриниб турарди. Лилия атайлаб яланғоч баданига юпка зангор кўйлак илиб олганди. Тим қора кўзларини юракни ўйнатиб сузар, ёноқлари нақш олмайди товланар, сочи елкаси узра шовуллаб оқарди. Устол устида одамнинг жонидан бошқа нарса муҳайё эди. Ялтироқ қадаҳлар, ҳали мен номини билмайдиган ширинлик ва таомлар, ажабтовур, қалпоғли буролғичи ёкутранг занжирча билан беркитилган шиша, фақат икки кишига мўлжалланиб қўйилган турли-туман егулик ва газакларни кўриб кўзим тингудай бўлди. Мен дўкондван харид қилган нарсаларни дастурхонга қўйишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Қутичани очиб

«Столичний» ва «Ростов на Дон» сигаретини столга қўйдим. Лилия рўпаратга ўтирди. Мен дабдурустан сигаретга тармашдим. У ҳалиги шишани очиб иккита қадаҳни тўлатди. «Сиси» ичимлигини бошқа қадаҳларга қўйди. «Сиси» арақдан сўнг зўр газак бўлади, дарров захрини қирқади... Ичимлик анча ўткир экан, бироқ таъми тахир эди, дабдабали кўринишини айтмаганда менга ёқмади. Мен бунчалик ҳашамдан ўзимни ноқулай сезаётгандим. Лилияга қанчалик ўрганиб қолган бўлмайин, барибир шу дастурхон, шу хона ва гўзал аёлга номуносиб эканлигимни тан олганим сайин, ўзимни ҳаяжон домида ҳис қилардим. Бу ҳолат тушга ўхшарди. Мени Лилиянинг қаршисида титроқ босаверар, унинг гапларига узук-юлук жавоб қайтарардим. Мен қаршимдаги зангор кабутарни учуриб юборишдан чўчирдим, айна дам унинг ройиш-истагига мос ҳаркат қилиш йўлини излаб қийналаётгандим. Лилия бу сафар «Столичний»ни очди... Мен қадаҳларни тўлғиздим. Буниси ёқимлироқ эди. Сигарадан биттадан тутатдик... ўзимни анча эркин тута бошладим.

- Нега бунчалик тортинаяпсан... олавер... буларнинг барини сен учун тайёрладим. Сени яхши кўриб қолганга ўхшайман, тез-тез кўргим келаверади.

- Лил, ке, ёнимга ке.

У ўрнидан енгил кўзгалиб, ёнбошимга устулга ўтирди. Куюқ қора сочини кўллари билан тўзғитиб, бошини кўксимга қўйди. Ич-ичимдан ҳаяжон тошиб, унинг қизиллик урган юзини ўзимга қаратдим. Оппок бўйни, сеҳру жоду билан сузилган қароғи мени тамоман сархуш этди. Нозик бармоқлари кўксимни силар, оловдай эҳтирос тафтидан борлигим эриб кетаётгандай эди. У кенг ҳарир либосининг тўғноғичини ечиб юборди. Қумушдай беғубор танасидан қўйлаги белигача сирғалиб тушди. Мен деразани беркитиб, пардани тушириб қўйдим.

Куннинг ярми ярим дақиқага тенг бўлди...

Лилия кўзгу қаршисида эгнига оппоқ чойшаб илиб, ҳўл сочларини қуритаётганда завқ билан томоша қилдим. Ювиниб қайтгандан сўнг, у узок пардозланди... Икковмиз кўзгу олдида тик турган кўйи ярим қадаҳдан «Столичний» ичдик. Майнинг таъмини унчалик сезмадим... Қорним роса очикқанди... Иштаҳа билан овқатландик. Кайфиятим анча тетик, ҳаётимда илк бор яхши кўрдим, ҳали меҳр деган улуғ тушунча мендан юз ўғирманганига, ёруғ ва чиройли лаҳзалар, нурга қоришиқ сониялар тамоман зулумат оғушига фарқ бўлиб кетмаганини ҳис қилдим. Одам боласи барибир яшаши керак, инсон умри ҳамиша қаро кунлардан иборат эмаслиги учун ҳам яшаши керак.

Лилия «Сиси»ли қадаҳни лабига теккизиб ўйга толди. Кўксимга бошини қўйиб, бироздан сўнг деди:

- Казармага кечқурун кетсанг ҳам бўлади-а?

- Нима эди? Агар истасанг шу ерда қолишим мумкин.

- Мен қолишингни истайман.

- Қоламан, сен зерикмасанг бас.

- Йўқ, ҳеч қачон зерикмайман. Казармага бормасанг... сени қидиришадими?

- Албатта. Кечқурун рота бўйича йўқлама

²⁵ Дневальный - ротада навбатчилик қилади.

килишади. Агар бирорта аскар йўқолиб қолса, ҳеч кимга тинчлик йўқ. Ернинг тагидан бўлсаям ахтариб топишади.

- Командирингга тушунтириб қўйсанг бўлади-ку.

- Армиянинг ўзига яраша сири бор-да, Лил.

- Сири эмас, тартиб-интизоми, дегин.

- Фарқи нима?

- Албатта фарқи бор. Сен ўрисчага баъзан қийналиб қоласан.

- Барибир фикримни уқтираолаяпман-ку. Кишлоқда яшаганман. Ўрислар йўқ биз томонда. Сен билан тил топишдик-ку!

- Бу борада тил билиш шарт эмас. Мен сени ёқтириб қолдим, тамом. Соддасан, лекин ёқимтойгинасан. Бировга озор бермайдиган боласан.

- Лил, очигини айт... Сенга ким билан бўлсанг ҳам барибир-ку?

- Йўқ, илтимос қиламан, Сен ундай хаёлга бормаслигинг керак... Тўғри, бу ердаги аёллар бузқлик қилишади, лекин мен энди... сени... кўнгилнинг измида кимнидир тусасанг, нимаси ёмон...

Лилия ўйга ботган қўйи жим қотди. У бир нуқтага тикилиб сўзларди. Сигаретни бармоқлари билан айлантирганча лабининг бир бурчига қистириб, гугурт чақди. Ҳорғинлик билан тутун пуркаб, менга тикилиб қолди. Юрагим увушиб кетди... унинг кўзларида мени тамоман жодулайдиган меҳр қоришиқ қайғу сизарди. Уни бағримга босиб сочларини силадим... У титраб-титраб йиғлади... менинг ҳам кўнглим бузилди. Тошга айланиб бўлган дунёнинг, зимистон дунёнинг даҳшатли ўйинларидан қалтираб ёнаётган бир ожизай-нотавоннинг менинг кўксимдан паноҳ топгани боис ҳам бўғзимга ёш тикилди. Жангда йўқотган дўстларимнинг бошидагина шундай аҳволга тушардим, бўғзимни изтироб тиглари тилкалаб ташларди. Бугун, айни дам, Лилиянинг айши-ишратга мойил хонасида, мен улуг бир куч, аёл меҳридан қониқиш ҳар қандай кайфу сафодан лаззатлироқ эканини англадим.

- Йиғлама... мен сени...

- Сен яхшисан...

- Айт, мен кимман?

- Менга ёқасан... ишон... сен бошқачасан...

- Яна бир нарса де... яна ..., - у бўйнимга чирмашиб олди. Юзига кўз ёшлари сизганди.

- Чиройлисан... Лил, ўзингни бос...

У жимиб қолди... Туйқус кўзларимга қаради-да, лабларини тишлаб ўзини орқага олди...

- Ичамиз, тўлатиб қуй... Менинг йиғлаганимга эътибор берма... менда ҳеч қандай ҳис-ҳаяжон қолмаган, эҳтиросим сўнган. Мен қуриб бўлган дарахтман. Мен... менга севиш-севилишга асло нолойиқман, тушунаясанми... фақат... Сен ҳали нимани кўрдинг - гўдаксан... Йўқ, сен гўдак эмас, эрта хазон бўлдинг. Мен сени севиб қолганман... Аҳ, майли, бир фоҳишанинг севгисини тушунсанг бўлди-да.

У қадахни бир кўтаришда симирди... Мен бир хўплаш билан тугатдим... Яримлаган «Столичний»ни қадахларга тўлдириб қуйдим. Лилия тобора сулувроқ кўринар, очилиб борарди... У дунёнинг энг чиройли аёлига айланганди.

- Мен кечки йўқламадан сўнг келаман, - дедим.

- Албатта. Ўша казарманга бориб кўриниш бер. Кейин кечаси билан менинг ёнимда бўласан... Сени қўйиб юбормайман. Ол, ичамиз... аскарчам. Кўтар! Сенинг жанглarda омон юришинг учун... Афғондан соғ қайтишинг учун...

Мен балиқ, салат еб, «Сиси» ичдим. Лилия югослав мураббоси тановул қилди. Кеч кириб қолганди. Қисмнинг саф майдонида кечки овқатга чорловчи карнай садоси янгради. Лилия менга қараб маъноли кулиб қўйди:

- Менинг қорни оч аскарчам! Қани тезроқ, сени овқатга чақиритишди.

- Ошхонага бормаслигимга рухсат беринг, ўртоқ генерал!

- Йўқ, солдат! Армияда тартиб-интизом бор. Ҳамма нарса устав бўйича бўлиши керак... Сен бу ерда... ўйнаб юрганинг йўқ! Қани ошхонага «бегом марш»²⁶.

- Хўб бўлади, ўртоқ генерал...

Лилия шарақлаб кулди.

Биз кечгача хайрлашдик.

X

Аёллар модулидан чиққач, казармани айланиб ўтиб ичкарига кирдим. Ҳамма ёқ жим-жит, сув қуйгандай... Каридорда навбатчи мудраб ўтирибди. Бошқа пайтда бўлганда, уни сўкиб ўтардим... Кайфиятим аъло эди, эътибор бермадим. Каравотимга бориб ўзимни таппа ташладим. Кўзимга уйқу келмади... Авваллари паркдан чарчаб қайтгач ёки жангдан сўнг роҳатижон бўлиб туялган казарма кўзимга ғариб ва совуқ кўринди. Икки қаватли каравотлар, сарғиш картон дуволлар, ювилавери бўёғи кўчиб кетган пол, ажабтовур ҳид ўрнашиб қолган казарма тип-тиниқ анҳор ичидан балчикқа тушиб қолганим сингари гижинимни келтирди... Ҳозир менга кимдир БМП-2ни ёғга ботиб тузатишимни ёки жангга чиқишимни айтса дод деб бақириб юборардим, дунё зимистонга айланарди... Мен ҳали то ҳарбий хизматга довур аёл билан бўлмагандим, бунчалик кўнгилшодлик қилиб яйрамагандим...

Кароват силганиб кетди. Тепамда рота заполити Шерстюк чақчайиб турибди.

- Ухлаясизми, қария?

Ўрнимдан сапчиб туриб, кийимимни тузатдим. Ўзимни тутиб дедим:

- Худди шундай, ўртоқ катта лейтенант. Тобим йўқ. Бошим айланаяпти. Овқатланишни ҳоҳлаймаяпман...

Менга яқинроқ келиб бош чайқади.

- Яхши! Қани айт-чи... қария аскар хизматга қўл силтаб, ҳамма нарсага қўйиб қўйиши керакми, солдат?

Мен индамай туравердим.

- Гапир, сендан сўраяпман...

- Нега энди, ўртоқ катта лейтенант.

- У кўзимга термулиб тагин жазавога минди:

- Офитсер солдатдан гап сўраса шундай жавоб бериладими?

²⁶ «Бегом марш» - буйруқ. Солдатнинг зудлик билан бажариши шарт юмуш шу тарзда айтилади.

- Ни как нет²⁷, ўртоқ катта лейтенант.

- Унда айт-чи, қария аскар уставга, интизомга кўйиб кўймаса нега сен ошхонадамас, бу ердасан... Нега оғзинг сасияпти. Қаерда, қачон, ким билан ичдинг?

Бошимни эгиб, чурқ этмадим.

- Тилингни ютдингми? Айт? Нега ичдинг?... Йўқса, гаупвахтага жўнайсан... ўргулдим сендай жангчидан...

- Биринчи ротада эдим, ўртоқ катта лейтенант. Юртдошимнинг туғилган куни экан, озгина-озгина ичдик... Бошқа қайтарилмайди.

- Сен ўзбеклар бир-бирингни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб оласанлар. Ошхонадаям сенлар, омборхонадаям сенлар - қаерда бўлса тўдалашасанлар... Нима, сенлардан бошқа халқ йўқми? Афғонистонга тўйга келганмисанлар?

- Жанг қилгани, ўртоқ катта лейтенант, ва жанг қилаяпмиз ҳам!

Замполит мендан бу жавобни кутмовди, биров саросималанди. Ротадаги сержантларнинг деярли бари ўзбеклар эди, умуман, қисмда барча мушкул юмушларни Ўрта Осиёликлар эплашаётганди. Ошпаздан тортиб, нон кесувчиларгача, омборчиларнинг бари, жангчилар таъбири билан айтсак, қорақулоқлар эдилар.

Зобит биров паст тушса-да, сездирмай амирона деди:

- Бошқа такрорлама. Сен ёш аскарларга ўрнак бўл, ўргат, йўл кўрсат. Ҳозир дамингни ол.

«Мен ёш аскарларга отишни, ўлдиришни ўргатайинми»,

деб юборишимга оз қолди.

- Хўп бўлади, албатта ўргатаман, ўртоқ катта лейтенант. Кечки йўқламага довр дам олишга рухсат беринг, ўртоқ катта лейтенант.

- Рухсат бераман. Бошқа аскарлар ичганингни билмасин, - деди у ва бурилиб кетаётиб тўнғиллади, - проста бардак, что за...

Мен эзма зобитдан осон қутулганимга шукр қилиб ўрнимга чўзилдим. У ротадаги офитсерлар ичида энг ёмони, ҳар нарсага аралашавериб одамнинг энсасини қотирарди. Устав деса ўзини томдан ташландан ҳам қайтмас, армия қонунчилигини сувдай симирган, ўз касбига сидқидилдан меҳр қўйганди. Икки гапнинг бирида уставдан келарди... Замполит ротанинг онаси бўлади, деганлари чин эди. У абжир, эпчил ва қайсар жангчилардан кўра кўпроқ бўйни бўш, интизомли аскарларни яхши кўради. Урушда яна телбафеъл, тўпалончи солдатлар жасорат кўрсатишини билса-да, уларни бетартиблиги боис хушламасди. Бошқа зобитлар эса ундан фарқли ўлароқ жанг қила оладиганларга ишонардилар, кези келгач, уларни замполитнинг майда-чуйда танбехларидан ҳимос қилардилар.

...Рота кечки овқатдан қайтгач, казарма вағир-вуғурга тўлди. Йўқламагача ётоқни тартибга келтирдик. Тўшақлар қайтадан текисланиб, тумбалардаги ашқол-дашқоллар тартибга солинди. Кароватлар тўғриланди. Деразалар очилди. Йўлакда ювиниб-артингач, аскарлар ташқарига чиқишди. Эшик олдидаги чекиш жойида тўп-тўп бўлишиб папирос тутатишди. Мен Жалолободдаги

нуқталардан бизга юборишган аскарлар ёнига суҳбатлашиш учун бордим. Улар қурол тозалаш учун ўрнатилган ёғоч устолга чиқиб чекишарди. Икки кундан бери ротага қўшилмай, қимгиниб юришибди. Бошқа жойдан келганлари учун ўзларини бегона ҳисоблашишади чоғи, йўқса бунчалик одамови бўлиб ўтиришмасди. Мен нега энди ротада кўпчилик ўзбек бўла туриб, учинчи баталондан келган шу беш ўзбек йигитни ёлғизланиб юришини тушунолмасдим. Хали кўникиб кетишади, биров тортинишяпти, жангга чиқишгач минг йиллик қадронга айланадилар.

- Ишлар қалай, йигитлар. Ўрганиб қолдингларми?

- Ёмонмас, - деди қайишини қўлига айлантириб ўраб олган гавдали йигит, - фақат бу ерда тартиб-интизом кучлироқ экан.

- Ўрганиб кетасан. Жангга чиқиб турсанг бунчалик қаттиқ режимнинг ҳам ўзига яраша лаззати борлигини биласан.

- Жалолободда уруш бўлмайди, демоқчимисан, - у тўнғиллаб шерикларига қараб қўйди.

- Ҳар ҳолда.

- Э, оғойни у ерда ҳам хужум қилишади. Баъзан постга яқин келишади. Тумшуғиннинг тагида кўриниб қолишади. Полкка бостириб келишмайди, битта взвод ўрнашган постларни эса ҳар кечаси дабдала қиладилар.

- Биз душманнинг уясига ўзимиз кириб борамиз, ўзимизга ўзимиз гўр қазиймиз. Полкда фақат устав бўйича яшайдилар, деб ўйласанг янглишасан, Армиянинг энг жанговар қисми шу ер, шу баталион. «Тозаловчилар» деб эшитгандирсан...

- Барибир бу ерда кун ўтиши қийин. Аскарни ўз ҳолига қўймадилар. Бундан кўра жангда юрган яхши.

- Ким аскарни ўз ҳолига қўймайди?

- Офитсерлар.

- Офитсерлар сен ўйлаганчалик зўғимгир эмас, Улар тушунадилар.

Йигитлардан бири, новчаси оёқларини бир-бирига теккизиб тўпиллатди. Устолдан тушиб казарма томон кетди. Қолганлар чурқ этмай ўтиришарди. Мен қисмдаги аҳвол ҳақида кўйиб-пишиб гапирмайин, сираям уларга ёқмаётганини сездим. Улар аллақандай безовталиқ ва ҳадик билан тинглашар, умуман, Жалолободдан бу ерга жўнатишганликлари учун нориза эдилар.

- Сизларни нега бизга юборишди? - сўрадим ҳалиги аскардан.

- Э онасини... ҳаммаси анови Сайдалининг касофати, - деди у казарма бурчагига ишора қилиб.

- Қайси Сайдали?

- Ана бурчақда... ротадошларинг олиб чиқиб уришяпти. Ўлиб кетмайдими менга деса... Шу онангни эмгурни деб бизни жойимиздан кўчиришди. Ана энди унга қўшилиб тўртта қорақулоқ абжағимиз чиқади.

- Жанжал кўтардингларми?

- Йўқ... анови одам отиб қўйди, постда, ўзимизнинг взводдаги бир украинни ўлдирди... Ўлган бола мужик эди. Хизматиям охираб қолувди, шўрликнинг...

- Нега отди?

- Постда ухлаб ўтирган экан... Урган шекилли...

²⁷ Ни как нет - армияда энг аниқ жавоб.

- Ким ухлаб ўтирган... Ким кимни урган?

- Сайдали қоровуллик маҳали постда ухлаб қолган. Сергей бориб қараса, жар томондаги постда ҳеч ким кўринмайди. Акамиз постдагиларнинг ҳаётини уйқуга алиштириб хуррак отаяптикин. Кейин... Сергей уни тепади... Эсанкираб қолган Сайдали уни отиб ташлайди. Ишқилиб ўзбекларни расво қилди... Сергейнинг юртдошлари Сайдали ёки бирорта ўзбекни отиб ўлдирамиз деб онт ичган. Шунинг учун шу ерга юборишди. Сенинг хабаринг йўқмиди?

- Мен қаердан билай? Ҳозир эшитиб турибман... Демак шарманда бўлди... дегин...

- Бундан кўра жанжалкашлигинг учун бошқа қисмга тушсак яхшийди. Эй лаънат бўлсин... барига.

- Сайдалини ҳозир бизникилар дабдала қилади... Уларга бошқачароқ тушунтирсанглар бўлмасмиди?

- Э, менга нима дейсан... Очигини айтдим, тўғриси, полкингизда ўзбекларнинг бунчалик ори кучлилигини қаердан билай.

- Билмаган бўлсанг энди биласан... Сайдалининг ўлди деявер. Уни ҳозир сулайтириб ташлашгандир. Ўйлаш керак эди... Шунчалик аҳмоқ бўлмасанглар шу гапни ташқарига чиқазармидинглар...

Мен казарманинг орқасига айланиб ўтдим. Бир тўда аскар Сайдалини деворга тираб, бири қўйиб бири саволга тугаяпти. Ахён-ахёнда нимадир деб тўнғиллаб қўйган Сайдалига кутилмаганда тепки ёки мушт тушади. У чўзиб инграйди... Аскарлар сўкиниб тағин гапга соладилар. У жавоб қайтармай бошқаси туширади. Ўзбек ўзбекни шунчалар қийнаётганлигига, важоҳат билан уришаётганига биргина Ор тушунчаси эмас, балки урушда инсон дунёсини чалғитган мавҳум бир туйғу, ҳар лаҳза одамни ўз-ўзидан нафратлантирувчи ҳиссиёт бугун Сайдалига қаратилганини ҳеч ким пайқамаетганди.

- Ўзбекни шарманда қипсанда-а! Мана сенга...

Аскар унинг биқинига туширди...

- Имм...м... во она...а вооо...

Кимдир энқайган Сайдалининг ортига тепди. У гупиллаб қулади... Бошқалар ҳам тепкилай бошлашди. У ҳолсиз инқиллаб ётган жойида айланар, ҳар зарбдан сўнг кўтарилиб-кўтарилиб тушарди.

- Юзига белги қолдирманглар, ҳеч ким сезмасин, - деди учинчи взводдаги пулимётчи.

Сайдали копток сингари тепкилар ичида қолди. Мен аскарларга ҳеч нарса деёлмадим. Мен дунёда йўқдай эдим гўё. Қоронғуда тўмшайиб ётган Сайдалининг жуссасига қараб тош бўлиб туравердим.

Бир оздан сўнг, Жалолободдан келган тўрт жангчи Сайдалини кўтариб кетишди.

Кечки йўқламада Жалолободдан келганлар орасида бир киши сафда йўқ эди. Рота командирига навбатчи сержант унинг касаллигини айтди. Сайдали казарма бурчидаги охирги кароватда, тўшакка ўраб қўйилганди.

- Чёрт сним, тузалиб қолар, - деди рота командирини.

Казарма чироқлари ўчгунга қадар «Фрунзевес»

газетини варақлаб ўтирдим. Иттифокда бўлаётган майда-чуйда ҳарбий воқеалар гашимни келтирди. Турли-туман мусобақалар, ҳарбий тайёргарликлар, Совет аскарининг хулқ-атвори, жасоратли офитсерлар ҳақидаги ҳаволанган мақола, хабарларни ўқиш кулгули туюлса-да, мен вақт ўтказиш учун уларга кўз югуртирдим... Энағарлар ҳеч қачон афғон уруши ҳақидаги ҳақиқатнинг юздан бирини ҳам ёзишмайди... «Байналмилал» бурч деб, оғиз кўпиртиришади, тупурдим сенларнинг «байналмилал»лигинга. Узаро ёрдамнинг шу бўлса, қиргин-баротинг, босқинчилигинг қандай бўлади? Армияни мақтаб, шон-шавкатга кўмиб ташлашибди. О, буларнинг айтишича, Совет аскарини нақадар ҳавас қилгудек, кучли, иродали, ҳар нарсани енгиб ўтади... Мақта-я, энағарлар, мақта...

Мен газетни гижимлаб тумба устига ташладим. Этигимни тозалаб, ўрнимда одам ухлаётган каби тўшакни хўрпайтиб қўйдим. Юзимга «Розовая вода» суртиб, йўлакка чикмоқчи бўлувдим, оппоқ ички кийимда югуриб келаётган Ринатга кўзим тушди. Казарма бурчагида, уч-тўрт аскар гувур-гувур қилиб гаплашишар, аллақандай саросимали вазиет пайдо бўлганди. Мен эътибор бермасликка ҳаракат қилсам-да, кўнглим алланечук совук воқеани сезганди.

- Ҳа, нима бунча, арвоҳга ўхшаб гимирлаб қолдинглар, - дедим Ринатга.

- Секинроқ гапир. Иш пачава. Анови, Сайдали бор-ку, Жалолободдан келган. Ўша... ўлиб қолибди.

Баданим музлаб кетди.

- Нега ўлади?

- Секинроқ... Ҳозир ҳеч жойга бормаи тур. Навбатчи командир ротани хабардор қилгани кетди. Аҳвол чаток...

Кугилмаган хабар, миямни зиркиратиб ўтди.

- Сенинг бу ишга дахлинг йўғ-а, дедим зўрға.

- Нима деяпсан?? - Ринат орқага тирсалди.

- Нега кўрқаяпсан?

- Бошқаларга жавр бўлди-да.

- Борини кўришади. Ах... жонга тегди.

Мен ҳеч нарсани ўйламасликка ҳаракат қилсам-да, ҳолсизланиб ўрнимга чўзилдим... Казарма ичидаги ўлик сукунатга ваҳм кўриқчилик қиларди. Ҳамма нарасадан хабардор ротанинг тенг ярми нафасини ичига ютиб, энди буёғи нима бўлишини кутарди.

Ярим соат ўтар-ўтмас навбатчи ҳамма сержантларни турғизиб, йўлак охиридаги офитсерлар хонасига бошлаб кетди. Казармага жимлик чўккан, тунгача ғала-ғовур босилмайдиган ётоқ, бу кеча тинчиб қолганди. Аскарлар ўзини ухлаганга олиб ётишарди.

Казармага замбил кўтарган икки аскар ва зобитлар кириб келишди. Мен бири қисм табобат нуқтасидаги врач зобит эканига шубҳа қилмадим. Бири рота командирини, қолганлари штабдан келишган. Улар бурчакдаги кароватда ётган ўлик тепасида сўзсиз туришди. Аскарлар мурдани ортиқча шовқинсиз замбилга солиб олиб кетишди. Уларнинг изидан худди шундай ҳаракат билан зобитлар чикдилар. Фақат казармадан ташқарида, йўлакда рота командирининг ялинишга мойил овози эшитилди.

- Ўртоқ майор, ахир эртага жангга чиқамиз. Бунинг йўлини қилиш керак. Мен аскарларнинг қайси бирини айблай оламан? Ротага ёмон таъсир қилади...

- Ахир одам ўлган-ку. Жангда ўлмаган, - деди дўрилтоқ овоз.

- Ўртоқ майор, тушунинг, жанг олдида мен бу иш билан шуғуллана олмайман. Қолаверса кимни...

- Буни ўзинг ҳал қил.

- Тушундим, ўртоқ майор, бу галги жангда энг қийин жойга менинг ротам боради... Кечаги гапга розиман.

- Бу бошқа гап. Энди ўзингга келдинг. Ҳа, майли, ҳаракат қиламиз. Буёғига эҳтиёт бўлинглар. Агар Иттифокда бўлганда борми, ҳамманг кетардинг!

Эрталаб карнайнинг совуқ ванғиллаши аскарларни саф майдонига чорлади. Нонуштага ҳали анча бор эди. Тасир-тусур қилиб, курулларни елкага осиб казармадан ташқарига отилган аскарлар қандай воқеа содир бўлганидан беҳабар эдилар. Минамётчилар, танкчилар, артилериячилар аллақачон тизилган. Қисм жанубидаги разведкачи ва сапёрлар ротаси ҳаллослаб югуриб келарди. Ҳар галгидай пиёдалар бошқалардан кейин сафга чиқди. Минбар олдида қисмнинг барча зобитлари лавозимига қараб тизилдилар. Қисм саф тортгач, командирлар штаб бошлиғига ҳисобот беришди.

Офитсерлар юзида саросима пайдо бўлганди. Бу йиғин на олдинда рўй берадиган жанг, на ҳарбий тайёргарлик, на эрталабки нонуштага ишора эмаслиги сезилиб турарди.

- Бир фалокат бўлганга ўхшайди, - деди менинг ортимда турган Ринат.

- Агар кечаги иш газак олган бўлса, худо урди, ошна.

- Йўғ-е, Бу иш учун эмасдир.

- Унда яна кимдир қўлга тушган ёки... бирон аскарни сўйиб кетишган.

- Балки жангга чиқармиз.

- Агар жангга борсак, олдиндан хабар келарди. Йўк, бу ерда бошқа гап бор.

Қисмга «Симирно» таъкиди қайтадан берилди. Минбар томондан полк командири чиқиб келди. У бир оз сукут сақлаб, қаддини ростлагач, овозини авжга чиқариб деди:

- Ўртоқ солдатлар, жангчилар. Кеча полкимизда мудҳиш воқеа содир бўлди. Одам тилга олишга ҳам уялади. Совет аскарининг шаънини туширадиган бу иш сизу биз учун ҳақоратдир. Кеча разведкачилар ротасидан, ҳа, ҳа, разведкачилар командири ўртоқ Гендулин, эшитинг, бу сизга тааллуқли, бир солдат қисмимизга яқин манови қишлоққа оралаб савдо-сотик билан шуғулланмоқчи бўлган. У штабдан автомат ўғирлаган ва сотиш учун бачалар билан тил бириктирган. Оқибат мана...

Минбар ортидан замбил кўтарган икки дўхтир аскари ва бир офитсер саф майдонига кириб келишди. Сафнинг сўл қаноти - разведкачилар томонга юришди ва тизилган аскарларга замбилни кўрсатиб кела бошладилар. Улар бизнинг рота аскарлари олдида келишгач, мен замбилга чўзилиб қарадим. Замбилда манглайдан ўқ еган ва ўқ теккан жой ўйилиб кетган, уюққа ўн афғони бурчак қилиб қайтарилган шаклда тикилиб

қўйилган эди. Аскар аянчли, хор аҳволда ётарди.

Замбил полкдаги ҳамма аскарларга кўрсатилди.

- Энди у ўкиган мактаб, яшаган шаҳар ижрокўми, комсомол кўмитасига хат ёзамиз.. Оддий аскар Игнатов тартиб интизомга бўйсунмагани, армия уставини тан олмагани ҳамда ўз командирларининг буйруғига қулоқ тутмагани, жангчи дўстларини кадрламагани учун ҳалок бўлди, деб хабар қиламиз. Агар бу солдат ўз онасини ҳурмат қилганда эди шу ишга қўл урмасди. Ва ниҳоят шўро аскарининг шаънига иснод келтирди, лойиқ ўлим топди. Мен сизларга интизомни бўшаштирмаслик, командирлар буйруғи ва уставга ривож қилишларингизни талаб қиламан...

Қисм командири ваъз ўкиб бўлгач, ҳар бир ротада нонуштага довр ярим соатлик сиёсий дарс ўтилиши белгиланди. Мен замполитнинг ачиган фалсафасини ўлгудай ёмон кўрардим. Сасиган оғиздан ириган гап чиқади, деганларидай у фақат ўлим ва фалокатдан сўзларди.

Рота казарма охиридаги Ленин хонасига камалди. Навбатчидаң ташқари ҳамма замполитнинг нутқ ирод қилишига кўзи учиб ўтирарди. Мен хонанинг бурчагига Ринат билан ёнма-ён ўтириб олиб уйга хат ёза бошладим. Замполит кириб келгач ҳамма ўрнидан дувуллаб турди. Мен олдимдаги тик турган аскар панасида ўрнимдан кўзғолмай ёзишни давом эттирдим. Рота қимир этмай тик турарди, хоёнага жимлик чўкди. Устолга бағримни тираб, серрайган аскарлар орасидан замполитга кўз қиримни ташладим. У мени қирғий қараш қилиб кузатиб турганди. Ҳеч нарса бўлмагани каби ёзавердим, ўрнимдан даст туриб тик қотишга бўйним ёр бермади, замполитнинг ижирганиб ёмон кўришимни яна бир бор хис қилдим. Ҳозир у менга эрмак учун китмир гап айтишини, дакки беришини, устимга зобитга ярашмайдиган юмуш-мағзава ағдариб, хотинона пичинг қилишини билиб турардим.

- Қани тур, ўрнингдан тур, солдат.

Мен эшитмаганга олиб, бошимни янада қуйи эгдим. Ёзганларимни жўрттага пичирлаб ўқийвердим. Бошқалар музлаб оёқда тик туришар, ҳеч ким қимир этмас, «Вольно»²⁹ таъкидини кутишарди. Замполит тутақиб тақрорлади.

- Ўрнингдан тур, солдат! Ўртоқ ...в, бу сенга тааллуқли. Етар майнавозчилик.

Мен ўрнимдан турдим. Замполит бошини чайқаб ўзича ранжиган киши бўлди. Юзига қаҳр туси бериб менга тикилиб деди:

- Ҳа, солдат... Мунча шишмасанг. Хизмат охирлади деб, қўйиб қўйиш керак эканда.

- Нимани қўйиб қўйдим...

- Ротанинг офитсерларига, курулдошларинг, қолаверса уставга кўндалангига қўйиб қўйдинг.

- Мен ҳали ҳеч нарсага қўймадим, ўртоқ катта лейтенант.

- Ну чётр побери, ты уже слишком борзем стал³⁰. Ҳозир нима билан шуғулланиб ўтирибсан? Сен учун офитсер сариқ чақага тенг шундайми?

²⁹ Вольно - Ҳарбийда юқори лавозимли офитсер олдида қимир этмай турган солдат ёки офитсерга эркин ҳолатга тушиши учун айтилган сўз.

³⁰ Сен ҳаддингдан ошиб кетдинг.

- Никак нет, ўртоқ катта лейтенант. Уйга хат ёзиб олайн девдим.

- Менинг кирганимни кўрмадингми?

- Кўрдим, ўртоқ катта лейтенант.

- С эгим мне ...й положил да солдат.

- Никак нет! Айтдим-ку, уйга хат ёзаётувдим деб.

- Бўпти, машғулотдан сўнг гаплашамиз, ўртоқ солдат.

Ринат бикинимдан туртди. Замполит билан жағуриштиргим келди. Негадир хумордан чикиб унинг асабига тегишни жуда хоҳлардим.

- Ўртоқ катта лейтенант бу ердагилар учун сиёсий маъруза тинглашдан кўра, бирор фойдали иш билан шуғулланиш яхшироқ. Масалан, қурол тозалаш ёки уст-бошини ювиш, уйга хат ёзиш. Бир хонага тикилиб эснаб ўтиришнинг нима кераги бор?

- Ҳа-а.., шундай денг, философ бўп кетинг, ўртоқ оддий аскар. Демак сизга керак эмас?

- Худди шундай ўртоқ катта лейтенант.

Замполитнинг юзидан қон қочди. Юзига ғазаб тошди.

- Ҳамма ўтирсин... Сен, ..ов, сенга рухсат бермадим. Тур ўрнингдан. Чик хонадан. Бор, йўқол! Мен сени... Мен сени...

- Кетсам кетавераман.

Мен устолдаги яримлаган хат ва ручкани олиб эшикка томон юрдим.

- Тўхта, аскар, - деди замполит устолга чертиб - ҳозир тўғри рота командирининг олдига бориб, мени катта лейтенант Шерстюк машғулотдан чиқазиб юборди, де. Тартиб-интизомни унутиб кўйганман, де.

- Хўп бўлади, ўртоқ лейтенант. Шундай дейман.

- Катта лейтенант!

- Хўп бўлади, ўртоқ катта лейтенант. Фарқи нима?..

Йўлакка чикиб ўзимни анча енгил ҳис қилдим. Ринатнинг тумбасидан «Сиси» олиб ичдим-да, бўш қутига сув тўлғазиб жойига қўйдим... Замполит «ока»сининг машғулотида чанқаб чиқса ичади... Мени роса сўкса керак. Кароватда чўзилиб ётсам, тагин бирортаси мияда ёнғоқ чакмасин, деб ташқарига чиқдим. Навбатчи аскарга мени кўрганнинг йўқ, деб уқтирдим.

Ташқарига чикиб, бетон йўлак бўйлаб бурилгандим ҳамки, зобитлар хонасининг деразаси тақиллади. Бурилиб қарадим - ичкарида рота командири мени имляпти.

- Нега бўш юрибсан? - деди у устолда оёғини чалиштириб ўтирган кўйи кулдонга папиросини эзгилаб.

Мен димикқан хона ва бўшаган «Столичний», диккайган устол ва газаклар, балиқ қилтанокларига кўз югуртдим. Ичкарида кийим-кечак, ҳамма нарса пала-партиш, сочилиб ётарди.

- Ўзим ташқарига чиқаётувдим. Ҳалиги, замполит машғулотида чиқазиб юборди. Сизга доклад қилмоқчийдим, навбатчи ротний хонасидамас деди.

- Ундай бўлса яхши. - У бармоқларини нозик ҳаркат билан бир-бирига теккизиб, тирсагини столга тиради, - Нималар қилаяпсанлар ўзи? Шунчалик жонга тегдики бу интизомсизликларинг.

Тўғри, яхши жангчисанлар... Ҳамманг тушунасан кўп нарсани. Жангда ботирлик қиласанлар. Лекин армиядасанлар, аскарсанлар. Куйишқондан чикиб кетмаслик керак. Ҳамманг ҳалигидан чекасан, ичасан, офитсерларни менсимай кўйгансанлар. Уруш одамни чарчатади, буни яхши тушунаман. Бироқ, ҳар нарсани ўйлаганимиздай амалга ошириш ҳуқуқини бермайди бу. Атроф билан ҳисоблашишга мажбурмиз. Жангчи ҳар томонлама етук бўлиши керак. Тушундингми?

У лабининг четига сигарет қистириб, олифтагарчилик билан орқага тирсалди. Уйқусизликдан қизарган кўзларини бир нуқтага қадади. Манглайи тиришди, оғир ух тротди. Сигарет тутунини шифтга узун пуфлаб деди:

- Уйланганмисан-а?

- Буйдокман.

- Менинг болаларим бор... хотиним қараяпти. Умуман, уларни ўйласам афсусланаман, урушда ўзидан бошқа ҳеч кими йўқ одамгина бошқалардан кўра иродалироқ бўлади. Ота-онанг бордир?

Мен рота командирининг тез ўзгариб қолганини, мен билан кўнгилдан суҳбатлашиш иштиёқи туғилганига ҳайрон эдим.

- Ота-онам бор. Оиламизда ўн жонмиз.

- Ўзбеклар болани яхши кўришади, биламан. Ғалати халқ. Сен хафа бўлма, гапимдан, лекин бунчалик ўз жонига жавр қилиш нимага керак? - Бизда бола-чақаси қанча кўп одам, бадавлат ҳисобланади.

- Ҳа, майли... Менга қара, билдирмай бориб, битта «Столичний» топиб кел. Комбатга кўринма.

У чўнтагидан юз чек чиқариб устолга қўйди. Мен пулни олиб ташқарига чиқдим-да, Ленин хона деразаси олдига келгач, сигарет тутатиб, секин юрдим. Аскарлар қафасга солинган қушлар каби жавдираб маъруза тинглашапти.

Мен «Столичний» олиб келганимда, рота командири деразаларни очиб, кароватда ётиб китоб ўқирди. Ароқни устолга қўйиб, кетишига рухсат сўровдим, у кўли билан ўтир ишорасини қилди. Устолга чўкиб, идишларни тартибга солдим. Кулдон ва балиқ қолдиқлари уюлган ликопчаларни тозаладим. Командир рўпарамга келиб, шишани очди.

- Шкафни кўр, қадах бор, ол буёққа.

У менга қадах узатди. Сира кутмагандим. Ичмайман, дейишга ҳожат йўқ эди, командирнинг муносабати самимий эканлигини ҳис қилдим.

- Олдик, қани, уйга соғ-саломат қайтишимиз учун. Олдиндаги жанг талофатсиз ўтсин...

Биз кўтардик. Мен карам салатини газак қилиб, «Сиси» ичдим. Ҳаяжонланганимни сездирмаслик учун, хонанинг у ёқ-бу ёғига алангладим. Командир тагин қуйди. Биз тагин ичдик.

- Эртага жанг қиламизми, дўстим? - деди командир шифтга тикилиб сигарет тутунини пуфларкан.

- Қилаверамиз. Биринчисимас-ку.

- Бу сафаргисининг фарқи шуки, фақат разведкачилар ва бизнинг рота боради... Бир ҳафтадан кейин Пағманга юриш мўлжалланмоқда. Бугун армия рейдга чиқади. Бизга вазиятни билиб қайтиш, йўлларни текшириш топширилади.

Мен бор-йўғи иккита ротанинг жангга бориши хавфли демоқчи бўлдим, бироқ командир олдида бундай дейишга иймандим.

- Пағмон бўлса, Пағмонда, ўртоқ катта лейтенант. Бораверамиз... ҳеч қандай қўрқинчли жойи йўқ.

- Ҳа. Кечаги ноҳуш воқеалар учун бизга бу оғир топшириқни беришди. Мен ҳозир тартибсизлиги учун аскарни қандай қилиб жанг олдида жазолай оламан. Менга тўполончи бўлсаям, ботир, отишни биладиган, жасур жангчилар керак.

- Бизнинг ротадаги аскарларга ишонса бўлади, ўртоқ катта лейтенант.

- Одамларни оз оламиз. Ҳар битта машинага учтадан пиёда аскар этади. Ҳамма машина жангга чиқади. Пағмон текис жой. БМП-2 билан жанг қилсак қулай. Операторларга кўп нарса боғлиқ. Сенинг машинанг қалай? Камчилиги йўқ бўлса керак?

- Худди шундай. Машина зўр. Снарядлар тўлиқ юкланган, отув мили тозаланган, алоқа яхши ишлайди.

- Унда сенинг машинангга бораман. Ринатга айт, ёқилғи ва акумуляторни текшириб кўрсин.

- Қачон жўнаймиз?

- Кечқурун учда. Нонуштадан сўнг. Пиёдалар, механик ва операторлар паркка боришади. Офитсерлар назорат қилишади. Кун бўйи паркда ишлаймиз... Қани ол, икковимиз бир кемага тушамиз, омон қайтайлик, жангдан сўнг манавининг ярмини ичиш насиб қилсин иккаламизга, - рота командири қадаҳни бир кўтаришда симириб, яримлаган «Столичний»ни шкафга солиб қўйди.

Мен рухсат сўраб ўрнимдан турдим. Ароқ яхшигина кайф берди. Бошим анчагина енгиллашиб қолганди.

- Қорнинг тўқми? - сўради рота командири эшик кесақисига қўл чўзганимда.

- Худди шундай, ўртоқ катта лейтенант. Тушликкача бемалол юрсам бўлади.

- Унда соат ўн биргача дамингни ол. Рота нонуштадан қайтгач паркка кетади. Эсингдан чиқмасин, соат аниқ ўн бирда паркда бўл.

- Ҳўб бўлади, ўртоқ катта лейтенант. Раҳмат сизга.

- Ҳечқиси йўқ. Бор энди, замполитга ўзим айтиб қўяман.

Казарма йўлагига қафасдаги қушлар каби бетоқат аскарлар Ленин хонасидан чувиллаб чиқдилар. Мен замполитга кўринмаслик учун эшик ортида бекиниб турдим. У мени йўлакка чиққан заҳотим кўрган шекилли, чийиллаб кичкирди:

- Оддий аскар ...ов! Қани менинг олдимга кел!

Ҳеч нарсани билмаган каби замполитнинг рўпарасида турдим.

- Мурожаат қилишга рухсат беринг, ўртоқ катта лейтенант.

- Айтдингми ротнийга?

- Нима деб?

- Мен сенга нима девдим, солдат! Замполит машғулотдан чиқариб юборди, деб.

- Эй, албатта-да.

- Тўғри тур, нега майнавозчилик қиласан.

- Нимаси майнавозчилик. Ротний дамингни ол деди. Ёқмаган бўлса, майли, машғулотга кирма

деди, умуман ротний сизнинг маърузангизни тангламаганимдан хабардор. Кетаверайми?

- Қаёққа?

- Ухлайман.

- Ахмоқсан?

- Ким ахоқ? Мен ротнийнинг буйруғини бажараман. Сиз эса уни рад қилаяпсиз.

- Ах, чётр побери. Ҳозир катта лейтенант Сидировдан сўрайман.

- Ихтиёрингиз. Бу сизнинг вазифангизга кирари, ўртоқ катта лейтенант.

- Ах, ҳақиқатанам калондимоғ бўлиб кетибсанлар, солдат. Тагин сени «Жасорати учун»га ёзиб ўтирибман. Шу хулқинг учун бекор қилишим керак.

- Мен уни жанг қилиб оламан. Бекорга бермайдилар

Замполит кўзларини чақчайтирди, бўйин томирлари бўртиб, юзи қип-қизариб кетди.

- Шунақа де.

- Ҳа, умуман, Мене на... й нужен ваш медаль.

Замполит қазаб билан менга қараб турди-да, шахдам қадам ташлаб, зобитлар хонаси томон юриб кетди. Бурчакда бизнинг қайтишимизни кузатиб турган Мўмин, Ринат, Юра хоҳолаб қулди. Ленин хонасидан энди чиқиб келган Нурмахон уларга қараб аланглаб турарди. Ротанинг ягона дарди эрталабки нонуштага олдинроқ боришда эди. Ҳамма карнайнинг овқатга чорлашини сабрсизлик билан кутяпти.

XII

Замполитни куйдирганимдан сўнг, ташқарига димоғим чоқ бўлиб чиқдим. Ҳаво тоза, атроф чароғон. Осмон тип-тиник. Қуёш дунёни эрталабки илиқ нурларга ғарқ қилган. Сарғиш казармалар бесарҳад океан узра лопиллаётган кемаларга ўхшайди.

Лилияни зобитлар ошхонасидан топдим. У шинам емакхонадаги устолларга овқат тақсимлаётганди. Мени кўриши билан қўлидаги патнисни устолга қўйиб, бироз тик турди. Мен бевақт келганимни англасам-да, барибир чиқиб кетишни ҳаёлимга ҳам келтирмасдим.

- Нега келдинг, тинчликми? - деди у кўзлари пирпираб.

Унинг қўлидан ушладим. Ҳайратланиб қаради.

- Сен билан гаплашаман девдим... Яхшиси, ўриндикқа ўтирайлик.

У енгил ҳаракат билан ичкари хонадан шиша кўзачада апелсин шарбати олиб келди.

- Ҳозир... вақти эмас. Полк командири билан катта офитсерлар овқатланади. Ўн дақиқадан сўнг бу ерда бўлишади. Ол, ич, мазали шарбат. Бунақасини аскарларга беришмайди. Сен аскар эмассан, генералсан. Ич...

Шарбатга тўла сирли куружкани унинг юзига теккиздим.

- Мен кечқурун жангга кетаяпман...

- Нега, ҳали вақт бор-ку, - тикилиб қолди.

- Кечқурун. Разведкачилар билан бирга борамиз.

- Сизларнинг ротани белгилашдими? Пағмон деган жойга-я? Айтишларича, икки ҳафтадан кейин армия йўлга тушаркан.

- Сен дивизия штабида ишлайсан, шекилли, - дедим сочини силаб.

- Ҳаммасидан хабарим бор. Сен қол! Мен сени олиб қоламан.

- Қандай қилиб?

- Санчастваги врач офитсер бор-ку, подполковник. Ушанга айтаман. Унинг гапи гап, даволанасан, тамом.

- Мен соғман.

- Нима қипти? У сенинг соғ ёки бетоблигингни текширмайди, жангга жўнатмайди, тамом.

- Йўк, Лил, бораман. Тушун, ротний билан бирга чиқаман. У менинг машинада бўлади, қолиш мумкин эмас.

- Причём здесь твой ротный? У бошқалар билан боради.

- Лил, кўй, керакмас. Хайрлашамиз... қайтиб келгунимча.

- Жуда хохлаяпсанми кетишни? Ахир... ахир... у ерда...

- Хохламасам-да, боришим шарт.

У бошини кўксимга кўйди. Мен қўлларини сиқдим. Кўзлари чиройлидан чиройли эди. Чиройи кўзлар дан чиройли эди.

- Келасан... Сен ... келасан... Ол, яна битта ич. Истасанг врачга...

- Йўк.

Биз оғир хайрлашдик... Ташқари файзсиз ва ғариб кўринди. Назаримда бир зумда зулмат чўккандай эди. Штаб томондан қисм командири ва бир тўда зобит тамадди қилиш учун келишарди. Рота казарма олдида эрталабки нонуштага саф тортганди. Билагига қизил латга боғлаган навбатчи сержант, солдатлар ошхонаси эшигини очиб кўйди. Бутун қисм емак хонага кўз тутганди. Мен казармага кириб ухлашни хоҳлардим.

XIII

Кечаси йўл унумли бўлади. Белгиланган муддатдан хийла барвақт кўзғолган рота тонги ғира-ширада Пағманга етиб келди... Қалин дуволли кўрғонлар, пасткам ва хароба уйлар, дов-дараклар, адл тераклар узра ёйилган тун чодир кўнгири тусга кира бошлаган эди. Қишлоққа аллақачон хабар етган, ваҳма оралаган кўчалар узра тизилган кулбаларнинг эшиклари очиқ ҳолда ётар, одатдагидай аҳоли тоққа қочиб кетган эди... Атрофи тоғлар билан тўсилган Пағман кимсасиз ва ғариб аҳволда кўринарди. Биз қишлоқнинг кўрғонлардан ҳоли, бежавотир текис жойида ўрнашдик. Разведкачилар биздан ичкарироқ, икки чақирим пастликка тушдилар... Сукунатнинг ваҳма тўла кўйнида ҳар сония рўпарангда кутилмаган дахшат содир бўлишидан чўчийсан. Юрагинг сиқилиб, асабларинг зўриқади... Қишлоқ бизни эрмак қилиб турган, истаган маҳали ютишга шай аждарҳога ўхшарди.

Тонг ёришгунга қадар пиёдалардан тўрт жангчи разведкачилар билан биргаликда кузатишга юборилиши керак эди. БМП-2лар ўт очишга шай қилинди. Ҳар бир машинада бор-йўғи иккитадан пиёда, биттадан зобит ва пропоршиқ тақсимланган, жанг бошланиши билан улар машиналарнинг десант бўлмасига кириб олишади ва махсус туйнуқлардан ўт очишади. Ҳали номаълум вазиятда

пиёдаларнинг техникалардан ташқарида туриши мумкин эмас, акс ҳолда улар қирилиб кетишлари мумкин. Душманни оғир артилерия ва самолётларсиз, фақат БМП-2лар билан тўсишга мажбур эдик. Танкчилар баталиони колонна олдида юриш учун фақатгина бичта танк берди. Бесарҳад қишлоқ ичкарисиди иккита ротанинг тир тўзғиши, қириб ташланиши ҳеч гап эмасди... Хуллас, бу тонг, бу жанг олдида ҳар ким ўз ўлимини бўйнига олиб кўйганди.

Рота бир дақиқага бизнинг машина панасида йиғилди. Командир аскарлар чўккалаб ўтиришга буйруқ берди. Бешовқин, ими-жимиди қандай ҳаракат қилишимизни келишиб олдик. Замполит, сержант Юра, тагин икки аскарга қишлоқ ичкарисиди кўрғонларни кузатиб келиш топширилди. Улар хавф туғилса кўкка яшил мушак отишлари керак эди. Кўкда қизил мушак ёниши, биз қайтиб боролмаймиз, деган маънони англатишини беизоҳ тушундик.

Мен Юрани кучоклашиб кузатдим. У ҳеч нарса демади, фақат елкаларимни сиқиб кўйди.

Атроф ёруғлашиб, бесарҳад қишлоқ манзараси аниқ намоён бўлди. Биздан олдида хира-ширада кўринмаган, паст-баландлик қабристон экан. Аскарлар машиналарга ўрнашиб, буйруқни кутишяпти. Кетганлардан дарак йўк эди.

Мен оператор хонасида кузатов ойнаси орқали кўрғонга қарадим... Айланасига ўралган дуволларга снаряд зиён етказолмасе керак, деб ўйладим. Ёнимда рота командири алоқани қулоғига тутиб ўтирибди. Миқ этмайди. Хаяжонланганини яшириш учун менга бош силкиб, кўз қисиб кўяди. Бутун бошли ротанинг, жангга чиққан қирқ инсоннинг қисмати елкасига юкланганини ҳис қилган зобит учун, қирғин-барот олдида рўй берадиган жимлик нақадар дахшатли эканини сезиш қийин эмас. У ўлимдан кўра, рота тақдири, бугунги жанг қандай яқун топиши, ҳамда бугуннинг қандай ўтишини ўйлаб қайғуларди. Ахён-ахёнда замполитни алоқага чақиради, жавоб бўлавермагач, сўкинар, разведкачиларнинг ҳимояда қолган қисми билан боғланарди...

Мен алоқа орқали ҳозирча тинчлик, ҳеч қандай воқеа содир бўлмаётганини билиб турардим. Кўрғон жим-жит. Қишлоқ қотиб қолган, сеҳрлангандай эди. гўё. На-ит хуради, на бошқа бир овоз бор...

Алоқада чўзиқ, қиска-юлик товуш эшитилди. Мен замполитнинг овозини танидим. Рота командири дарҳол ундан вазиятни сўради.

- Размах, Размах, мен Рапира... Нуқтага келдим, нўл, ўттиз етти, - деди замполит.

- Рапира... тушундим, - деди рота командири ҳовлиқиб, - Ўзинг билан битта қаламни олиб нуқтага етмиш уч... ёрдамчи қалам билан тагин бир қалам ташқарида турсин... Агар осойиш бўлса, сендан кейин улар нуқтага етмиш уч...

- Тушундим. Размах, - деди замполит.

Менинг замполитга меҳрим товланди. Ишқилиб омон бўлсин.

- Яшавор, Сергей... ўзингни эҳтиётла, Сергей... Илдамроқ ҳаракат қил, мен билан алоқани узма, - деди рота командири.

Бир маҳал ўтиб қишлоқдан ўқ овози эшитилди. Сўнгра отишма авжга чикди, гумбурлаш содир бўлди.

Мен кузатув ойнаси орқали кўрғон томондан тутун ўрлаганини кўрдим. Бир зумда бошимдан ўклар уча бошлади. Минамёт снарядлари ёғилди. Кўрғоннинг баланд деворларига урилган қизил мушак, бурчак шаклида йўналишини ўзгартириб, ҳавога қизил чизиқ тортди. Рота командири ихраб юборди. Техникалардан дуч келган жойга ўк отдик... Мен ён томондаги мачит деворларидан оғиб тушаётган қуролли одамларни кўрдим.

- От, - деди командир, - тезроқ от... Механик, машинани юрғиз! Тўғри мачитга қараб ҳайда, Сен отавер!

Мен мачитга қарата ўк отиб, биз томонга эмакляб келаётганларни тўхтатиб турдим. Ринат машинани уларга қарши юрғизди.

- Ҳамма, ҳамма! Мени эшитинг! Фақат ҳаракатда бўлинглар, тинимсиз ўк отинглар. Рапира, Рапира мен Размах... Сергей, жавоб бер, Сергей, - командир шошиб қолди.

- Размах, мен-Размах ўн олти. Операторим уч юз йиғирма³¹... қутичани сиңдиришди.

Учинчи взвод командири Анишин қуршовда қолганлигини хабар қилди. Мен қалтираб кетдим. Уч юз йиғирма - демак Нурмахонни ўлдиришибди. Бейхтиёр отув нуктасини куч билан итардим. Пулимётни ишга солдим. Қабр панасига беркинган душман чекина бошлади.

- Размах ўн олти... ўзингни ҳимояла. Механик тирикми?

- Тирик... Машина ишдан чикди.

- Тупундим. Яқин атрофинглаги қутичани ёрдамга қақир. Панароқ жойда тур.

Душман ҳар томондан сиқувга олар, разведкачилар томонда эса вазият бундан баттар эди. Биз қуршовда қолдик. Душман билан рўпарама-рўпара олишардик. Машиналар тўхтовсиз ҳаркат қилар, биз бир амаллаб қишлоқ ичкараси - қалъага боришимиз керак эди. Кузатувга кетганлар дом дараксиз, биз уларни ташлаб чиқишни ҳаёлга ҳам келтирмасдик.

- Ҳамма, ҳамма Размах қутиларга... Мачит томон етмиш уч... қаламлар кетган нуктагача етмиш уч... Буюраман...

Душман орқа томондан зарба берар, биз жип кўча орқали, ўк ёмғирини оралаб қалъа тарафга юрдик. Йўлнинг иккала томонидан душман ўт очар, учта БМП-2ни уриб ташлашди. Бирининг механиги ўлди, иккитасининг оператори яраланди.

Кўрғонга яқинлашимиз ҳамано қиёмат кўши. Душман бизни кутиб турарди. Девор устига чиқиб олиб гранаталардан бизга ҳамла қилди. Уларнинг бақирқлари эшитилиб турарди. Қишлоқда душман тўдалари жойлашиб олгани аниқ эди. Сўл тарафдан разведкачилар хужумга ўтди. Кўрғонга тинимсиз снаряд тушар, ёнирилиб келаётган техникаларга қарата душман жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатаёпти. Бу ердан қайтиб чиқишга кўзим етмади. Мен тезроқ машинага снаряд тушиши ёки портлаб кетишимизни, ҳаммасидан қутулишни истардим, ичим қуйиб, қалтирай бошладим. Тапамда мадор қолмади...

Ҳавода верталётлар кўришди. Мен йиғлаб юбордим... Тимсоҳсифат темир қушлар қишлоқ тепасига келиб тезлик билан пастга пўнғиб,

тумшиғидан ўт очар эди. Уларнинг ҳимоясида кўрғондагиларни олиб чиқиш учун разведкачилар ичкарига киришди.

Разведкачилар кўрғонга тушганда верталётлар атрофни шиддат билан ўққа тутди. БМП-2лар тинимсиз ҳаракат қилар, кўрғон теварагини айланар, отув милларидан бесанок снарядлар учарди. Беш дақиқа ўтар-ўтмас разведкачиларнинг кўрғонга кирган БМП-2си ўкдай отилиб чикди... Биз орқага ҳаракат қила бошладик... Ишдан чикқан тўртта машина портлатиб юборилди. Яралорлар ва ўликлар машиналарга жайланди. Рота тезлик билан орқага чекинди... Верталётлар қишлоқни ҳамон ўққа тутар, борликни гумбурашлар, даҳшатли портлашлар тутиб кетганди. Биз разведкачилар билан қишлоқ четигаги яланг жойда тутандик.

... Мен Нурмахоннинг мурдаси тепасида йиғлай олмадим. Кузатувга кетган замполит, Юра ҳамла икки аскарнинг қонга бўялган бошсиз танасига қараб ганғиб турардим. Мурдалар верталётга чиқарилаётгандагина замбилда ётган Мўминни қучоқлаб, ўкириб йиғладим. Унинг қонсиз юзи ҳамда оғрик сизган кўзлари юрак-бағримни тиелаб юборди...

Ринат шилимафон билан юзини тўсиб олган, елкалари силкинаёпти. Машина тепасида турган рота командири, тирик қолган ҳамма аскарларнинг тиришган юзлари ва кўзларига қараш маҳол эди... Ҳеч ким чурк этмасди... Тириклар ҳам ўлган эди ўша кун... ўша кун... Ўша кун... биз жангдан қайтмагандик...

Колонна йўлга тушди... БМП-2 оғир силтанаёпти. Рота командири мум тишлагандай мик этмайди... Кўз олдимдан узун ва кенг кўйлак иштон кийиб, қурол кўтарган одамлар липиллаб ўтаяпти... Гоҳо Мўмин, Нурмахон, Юра қуюқ туман ичида фарқ бўлиб кетали. Сўнгра... замполит пайдо бўлади...

... Мен чўнтагимдан тугмадай қилиб қотиришган наша олиб командирга кўрсатдим.

- Чекамизми?

- Яхшилаб ўра...

XIV

Колонна кечкурун қисмга қайтиб келди. Қисмдошлар бизни ачиниш билан кутиб олишди. Қисм командири ҳар бир аскар билан қучоқлашиб кўришди.

Казармада олтига кароват бўш қолди.

Рота командири мени зобитлар хонасига таклиф қилди. Шкафлаги яримлаган «Столичный»ни биз сўзсиз симирдик.

- Мен энди жанга чикмайман. Уйга кетишга оз қолди, ўртоқ қатта лейтенант.

- ... Бу менга боғлиқмас-да!

- Санчагга ётаман.

У ўйга ботиб ўтирар, овози анча ҳорғин эди.

- Ўзинг биласан...

...Ярим кечаси кимнингдир турткилашидан уйғониб кетдим... Тепамда навбатчи йигит серрайиб турибди.

- Нима дейсан?..

- Сени казарма олдида бир аёл сўраяпти...

Донг қотиб ухлаётган, алаҳсираётган

³¹ Уч юз йиғирма - ҳалок бўлди.

казармадан бешовқин ташқарига чикдим... Казарманинг чирок нурлари тушмайдиган, қоронгу бурчида Лилия деворга суяниб турибди. У бошига қора рўмол ташлаб олган, уст-боши қора эди... У менинг қора кунимга аталган либосларини бугун кийишга журъат этганди.

- Лилия... нега шундай бўлди, Лилия! Нима учун? - Мен овозсиз йиғлардим.

У менга қўлини чўзди. Бошимни бағрига босиб силай бошлади... Кўзларидан дув-дув ёш тўкиларди.

- Энди нима қиласан? - деди у.

- Билмайман, Лил, ҳеч нарсани билмайман.

- Эртага санчагга ётасанми? Бир марта хўп

де. Бор йўғи бор ойдан сўнг уйинга жавоб беришади. Оз қолди... - у йиғи аралаш ялинар, қўлларимни юзига суртарди. - Оҳ, худойим, одам ҳам шунча қайсар бўладими?

- Майли, сен айтгандай бўлсин..., - дедим мен.

У бир оз жим турди... ва енгил тин олди... Сўнг оҳиста бурилиб ётоғи томон юра бошлади... Мен ўзимни хўрлангандай сезардим, силкиниб-силкиниб йиғлардим. Қоронғуда оғир қадамлар билан қора шарпа кетиб борарди. Назаримда менинг ҳаётим мана шу, мен учун қайғуриб яшаётган аёлга боғланиб қолганга ўхшарди. Бу тош қотган дунёда музлаган юрагимни фақатгина у уйғота бошлаган эди...

СЎНГ СЎЗ

Наҳотки шу билан тугади, деб ўйладим. Аслида Лилия ҳам, асаримнинг қаҳрамони, Сиз ўқиб чиққан воқеаларни ҳикоя қилиб берган яқин дўстим ҳам тақдирнинг қоронгу кўчаларидан тагин олиб ўтишимни, ўша кунлар ҳақида ёзишимни исташмагандир. Ким билсин, балки уруш уларнинг юрагида ҳар кун давом этар. Қизиқ... Муҳаббат ва ҳасрат қамалган юраклар... Бу ҳақда ёзиш менга осон кечди. Чунки, уруш мусибатлари менга бегона эмас эди.

1996 йилнинг кеч кузаги... Таътилга чиқдим. Дўстим уйига таклиф қилди. У Термизда яшайди. Шоир. Москвадан Лилия келади, деди у.

- Лилиянг ким?

- Келсанг билиб оласан.

Термизда бир ҳафта бўлдим...

Дўстим Лилия билан таништирди... Улар бир-бирини севарди... аярди... эъвозларди... Муҳими, бу нарсани дўстимнинг оиласи ҳам тушинди.

Бу тўс-тўполонли чархи дунда инсонни меҳр-муҳаббат асраб қолишини, унга туйғу мадад бўлишини англадим.

Муаллиф.

Ўқтам ОДИЛОВ

КУЗ НЕГАДИР КЕЧИКМАС СИРА

Кечирсам ҳам, кечирмасам ҳам,
Баҳор ҳар гал кечикаверар.
Кўникаркан аслида одам,
Ё яшабми ўзини аврар.

Илиқ кунлар бари ўтади,
Ўтганлари энди хотира.
Ғами кўпроқ бўлган учунми,
Куз негадир кечикмас сира.

Кечалар тўлғониб чиқаман,
Уйқумни бузади хавотир.
Мен энди ўзимдан кечаман
Тушимга кирма сен фаришта.

Уйқумни ўғирлаб кечиккан
Шодликни кучасан шодланиб,
Мен эса минг бора ҳайдалиб
Тушинга кираман, фаришта.

Унутаман, юрак оҳиста
рад этади бор йўқлигини
баҳор келса агар қўққисдан.

Кечалари тушлар кўрмадим
кўзларингни эслагим келар
унутилган ўша хотира.

Бийрон-бийрон гаширар тилим
Содда эмас қурғур башара
совуқ эмас бу кичкина дил.

Билолмадим ўзимни ўзим
айтгим келди бир бор тўғри сўз
Хоингина шу қўллар билан.

ТАСКИН

Агар мумкин бўлса эди,
сукунатим ўпиб, эркалаб
бошига бир уриб ўлдириб,
бўлса эди, ҳеч бўлмаганда
ҳеч нарса ҳақида ҳеч нарса
ўйламасдан бўлса эди -
шунда
шалпангқулоқ қуён
тингламасди сукунатим шарпасин.

Бу сатрларга кўз ташлаб, бир лаҳзадаёқ руҳланмоқни кўзласангиз сизда ҳам, шеърда ҳам ҳеч бир таъсирчанликни топиши амри маҳал ва шундайлигича айтилган тарошсиз туйғулардан бироз умидсизлик сизга ҳамла қилиши ҳам мумкин. Лекин бу таассурот дарров ҳаёдан бадарга бўлган ҳолда умрнинг қолтисиз чизгиларини сезмоқ, кузатмоқ учун бу шеърларни қайта овоз чиқармасдан ўқиб, дилнинг эришса ажаб эмас. Чунки шоир тақдим қилган лавҳалар чин ва тозалиги билан ўз қадрини кўрсатиб турса, камсуқим ва ўзига хослиги билан шугурумизни рангинлаштиришга интилади.

Шеърят бўлими

УМР

Лаҳзалар чўчийди ўзидан
синиб кетишдан кўрқиб
вазмингина боқар
идрок этолмайин
улар ўзини
ва бирдан сочилиб кетади -
лаҳзалар...

Эсимда
бокира гулларнинг ифори
бир эпкин қуйланган қўшиқлар
болалик овозим эсимда.
Оппоқ-пок туйғулар, ҳаваслар
ифорли гулларни ҳуснига боқишлар
ўйланиб қолишлар эсимда
ишонмай гулларга
лайлақлар қошига боришлар
қушларла айтилган қўшиқлар.
Ўрик шохидаги гул
Эсимда...

Ёлғизликда
қувониб,
соғинмай аёлни
денгизни кўриш орзусида
яшасанг мудом.

АЙРИЛИҚ

Кузнинг кечасида кўнгил қақшатиб
кетдинг-ку хайр энди, умрим бир нола
йиғлар, йиғлайверар кўнглин бўшатиб
дарахтнинг бўйнига осилиб лола
армонли кунларим куз ҳам ўтадир,
бағримда бўй етар қайғу ва шодлик.
Ҳайратли остона ҳатлаган кўйи,
маҳкам кучиб олар бизни жудолик.

Мен ўлсам,
сахрога кўминг
қабртошга ёзиб қўйинг,
гуноҳларимни
қашқирлар ўқиб йиғласинлар.

Омонкелди НОРБЕК

КЕНЖАТОЙ ТУҒИЛГАН КУНГА БОРАДИ

Хикоя

«Болалари ҳам қачон пул сўрашни билиб олишибди. Албатта буни хотини ургатган.

Ишлан кеч келган Холбўта ака ёлғиз ўзи шўрва ичиб, дастурга фотиҳа ўқиди. Хотини ва унга кўшилиб кенжатоий Сардор ҳам омин қилганидан мамнун бўлди. Ўғлига чап кўзини қисиб кўйди. Бўғинлари бушапганча, ёстикка ёнбошлаб, «телевизорла нима бўлаяпти ўзи», деб диққатини жамлашга чоғланган маҳал (агар яна бир-икки лақика кечикканида «э, халақат берма, бор дарсингни қил», дерди) ўғли югуриб ёнига келди. Кафтини икки-уч кундан бери соқоли олинмаган отасининг юзига кўйиб, ўзига қаратди.

- Ота, пул беринг.

Холбўта аканинг қулоғига ўғлининг факат «ота» дегани эшитилди ва мойдек ёқди.

- Ҳа, нима лейсанг, отажоним, - деди у меҳри янада йиғиб, хали тўлақлик нукси кетмаган, иккинчида ўқийётган қорақўз ўғлини бағрига юсди.

- Ота, - деди ўғли тиканак соқолларга юзни текизмасликка интилиб, - Пул беринг. Зойилнинг туғилган кунига бораман.

- Кимнинг? - деб сўралади Холбўта ака.

- Зойилни, - деди Сардор исмини айтишга қийналиб.

- Зоҳил, ле, Сардоржон, Зоҳил, - деди нонтахтанинг нариги тарафида ўтириб, дастурхондаги ушоқларни қафтита тераётган Қундуз она.

- Зойил деярману э, - деди Сардор онаси билан андек аччиқланиб, сўнг тағин отасига қаралди. - Пул беринг.

- Зоҳилнинг кимнинг боласи, памиласи нима? - деб сўралади Холбўта ака, ўғлининг «билмасам» дегандай елка қистанини кўриб, хотинига қаралди: - Сен танийсанми? Кимнинг ўғли?.

- Зоҳил, Зоҳил... - деб исмини такрорлаганча ўйга толди Қундуз она. Сўнг ўғли билан сўрай бошлади. - «Самарқанд» кўча томонда туралими? Қизил қуртқаси борми? Жемперда йўлбарснинг расми бор-а? Оёғига қрассовка кийган-а? - ўғли барча саволларга тасдиқ биллириб, бош ирғағач, - Ҳа, анов бор-ку... - деди, лекин тилининг учгинасида турган исмини тошолмай қолди. - Ҳах, анов бор-ку, «Самарқанд» кўчадаги, ўтган йили бешта сигирини йўқотиб тошган киши-чи?

- Қолирали аками? -

- Ҳа, ўшанинг рўпара кўшниси-ла, хотини насон бўлиб қийиниб юради. Учта тилла тиши бор,

тилла сирға тақиб юради. Ҳах оти нимаиди?

- Кимни айтаяписиз? - деб сўралади ўн биринчида ўқийдиган Юлдуз хонага кириб дастурхонни дастурхонни йиғиштиришдан бир паста тўхтаб.

- Анов тикувчи хотиннинг қариндоши бор-ку, «Самарқанд» кўчасидаги...

- Шахзола онами?.

- Ҳа, ўша, ўша, - деб тошганидан қувониб кетди Қундуз она ва эрита қараб суюнчиллади. - Шахзоланинг ўғли-ла.

- Ким у Шахзоланг, эри ким? - деди Холбўта ака, бир-иккида хотинларнинг исмини билиб юривмидим дегандай норози оҳангла.

Юлдуз:

- Катта, тушроқ ташийдиган трактор миниб юради-ю, ўша кишида, - деяр-демасдан, Холбўта ака дарров тошди.

- Э, бўлли, бўлли, Рустам ака-ла. Сариклан кетган, думалокқина одамми? Дойм шапка кийиб юради. Ҳа, уми, ўша кишининг ўғли билан бирга ўқийсанми? Ҳа, яхши. У киши яхши одам. Тракторни тортиверинг, десанг, ҳеч атказ қимади. Булмаса «касемсот»ни буриб олишни айт.

- Ота, ҳозир пул беринг, - деди Сардор, боядан бери ота-онасию катта опачаси нималарни гаплаганига тушунмасдан, - Эрталаб ишга кетиб қоласиз.

Холбўта ака бугун Самал ҳисобчининг дўшидайгина томорқасига жуёқ тортиб 50 сўм ишлаганди. Ўнг оёғини чўзиб, шимининг чўнтагидан битта беш сўмлик олди. Ҳаммасини чиқаришга хотин билан хайикли. Унга-бунга деб чўнтагини бир зумла қоклайди. Чўнтакда беш-тўрт сўм турмаса эркак кишига тўғри келмас экан. Хулди чўнтагини хуштак чалаётганини бошқалар ҳам эшитаётгандай, гап-сўзингла, юришингла далиллик йўқоларкан.

Эрининг қўлидаги беш сўмликни кўриб, аёли астойдил аччиғланди.

- Бунингиз нима бўлади? Битта сакич икки сўм бўлиб турибди. Қушроқ беринг-ге. Болларнинг олдида уялиб қолмасин.

- Номига пул берса бўлди-ла. Сен оз олиб келисан, деб ўйга киритмайдами? Болларга бир хавас-ла. Булмаса муштлай бошидан туғилган кунга нима бор?

- Уларнинг ҳам сизу бизга ўхшаб орзу-хаваси бор-ла. Сардоржоннинг туғилган кунда жўраларини қақириб, беҳи, зира солиб палов қиб бергандик. Жўралари хали ҳам гаширишармин:

«Сардорларникила мана бундай ош еганмиз» деб. Ҳа, шундайми, Сардор?

Сардор отасининг қўлидаги пулдан кўз узмасдан тагин бош ирғади.

- Сардор мартада туғилган кунини қилганди. Ўшанда сағичлар бир сўм эди. Ҳозир икки сўмга чиқибди. Ҳеч бўлмаса 20 сўм беринг. Жўраси: «Во-о, Сардор 20 сўм олиб келибди» деб мактайди.

- Шу ҳеч ҳовлиқининг қолмади-да, ў сен айтган замонлар утиб кетди. Бир йилдан бери ойлик беришмаса. Энди кўрпангга қараб оёқ узатишинг керак.

- Нима, кўрпангиз қалтарив қолди: Тракторингиз тириллаб, топиб турибсиз-ку. Худога шукр, ҳозир ҳам ҳеч кимдан кам жойимиз йўқ, - деди Қундуз опа қўлидаги узукни у ёқдан бу ёққа айлантирганча, - ўғлингиз ҳам жўраларининг ўртасида сиздай далил бўлиб юрсин дейман-да.

Бу гапдан сўнг Холбўта ака яна ўнг оёғини узатиб, тагин беш сўм олди. Хотинининг чимирилганини кўриб, ўглидан сўради:

- Бу анов... Зоҳид деганинг сенинг туғилган кунингга келганми ўзи?

Сардор «там қачон пулни бераркан», деб иккита беш сўмлиққа кўз тикканидан саволга жавоб бермади. Олай деб қўл чўзганди, отаси қўйиб юбормади. Ўғлининг ўрнига Қундуз опа жавоб қайтарди:

- Кеган, эсимда, ўнта жўраси кеган.

- Ҳўп, кеган бўлса у нима олиб келган. Ўшанга қараб жавоб қайтариш керак-да. - Хаёлига келган бу уйдан, топқирлигидан Холбўта ака қувонди. - Буям бир тўёна мисол-да.

- У бола нима олиб келгани эсимда йўқ, Нима олиб келганди, Сардор? Бир жўранг линейка билан ўчиргич олиб келди. Латофатнинг ўғли иккита дафтар. Карим аканинг ўғли пул берди левдинг. Зокир иккита шар олиб кеган экан, дарров шишириб, роса ўйнагандинлар. Бошқа жўраларинг... - Қундуз опа эслашга ҳаракат қилиб пешонасини уқалай бошлади.

- Ўзи силар бир нарсани хато қиласилар, - деди Холбўта ака чўккалаб ўтириб, нонтахтага тирсақларини тиралди. - Тўй қилганда тўёна дафтар бўлади-ку, ўшандай дафтар тутиш керак. Болаларнинг туғилган кунларига қим нима олиб келганини ёзиб бориш керак. Ана шунга қараб туғилган кунларига совғами, пулни олиб бориш керак. Ҳозир шундай пайт келди. Ҳисоб-китоб қилмасанг бўлмайди? Тўғрими?

- Ҳа, ҳа, тўғри - деса-да, Қундуз опа бир нарсани охиригача етказмаса қўймасди. - Жўраларинг нима олиб келгани эсимдайди. Бир жўранг пайпоқ олиб келганди. Сенга катталиқ қилиб, аканг қийганди. Оти нимайди, узун бўйли болайди, жемпер қўлда тўқилганди.

- Мана шу-да, исмини билмай қиласан, - деди Холбўта ака ҳам ўзининг гапини маъқуллаб. - Бор, Сардор, битта янги дафтар олиб кел. Уни тўёна дафтар қилиб бераман.

- Ота, пул беринг. Туғилган кунга борамиз, - Сардор ўғил ёбола бўлса ҳам қайсарлик, ўжарангу, ўзининг гапини ўтказиши билан онасига тортганди. Холбўта ака ўнг оёғини нонтахта остига узатиб, чўнтак қовлади.

- Мунча тутамладингиз. Қанча ўзи? Менгаям пул беринг, битта сунурги олайлик. Кунимиз

чўлтоқ супургига қолган, - деди Қундуз опа.

- Ўзи пул оз, битта лезва олмоқчиман. Соқолни қара, ўсиб, жорж-морж бўлай даяшман.

- Неча марта айтдим. Битта қўйни сотинг, харажатиңгизга ишлатинг деб. Бир кўра қўйни нимага ушлаб турибсиз ахир?!

- Боқилмаган қўйни биров оладими ҳозир. Сотсагам боқиб кейин сотамиз-да, - деди Холбўта ака ва гап чувалашмасин деб тагин чўнтагидан беш сўм чиқарди. - Ма, Сардоржон, чўнтагингга яхшилаб сол. Тагин тушириб қўйма.

Нихоят пул қўлига текканидан кейин Сардор иргиб ўрнидан туриб онасининг ёнига ўтди.

- Олиб ке, менда турсин. Мактабдан кеб туғилган кунга бораётганинга ўзим бераман, - деди Қундуз опа.

Сардор ҳам тезда пулни онасига узатди. 15 сўм пул бир зумда ўз чўнтагидан аёлининг нимчаси чўнтагига ўтганига Холбўта ака биров асабийлашди. Худди она-бола тил бириктириб, уни чув туширгандек. Ҳақиқатан ҳам Зоҳид деганинг туғилган кунимикан? Ё хотини чакки, қурт сотиб, савлоғарлардан у-бу нарса олиб, пули етмай қолганмикан? Бу иккиланишларини у сиртига чиқармади. Хотинининг феъли маълум-ку. Бир гапига ўрни қайтаради. Чўнтакка солган пулни қайтарив чиқармайди. Қўй, тинчлик керак.

- Бор, дафтар билан ручка олиб кел, - деди Холбўта ака ўғлининг тезда ёнидан кетиб қолганига биров хафа бўлиб. - Шу гапирган гап эсингдан чиқиб кетавермасин-да.

- Бор, чопиб бориб олиб кел, - деди Қундуз опа «нима қилай» деб қараб турган ўғлининг сочларини силаб.

Шундан сўнггина Сардор югуриб, янги дафтар билан ручка олиб келди.

Холбўта ака қафти билан нонтахта устини нам эмасмикан, деган уйда артган бўлиб, дафтарни қўйди.

- Ҳўп, аввал устига «Тўёна дафтар» деб ёзамиз. Пастига «Сардор Нурбоев, 1996 йил» деймиз. Энди манов биринчи ветиға жўраларингни отини, памиласини ёзасан. Э, линейка керак экан-ку.

- Бор, ўғлим, линейкани олиб кел. Юлдуз опангдан сўра, берали.

Сардор тезда онасининг айтганини қилди.

- Ҳа, мана бундай қилиб чизиб, иккига бўламиз. Бир томонига туғилган кунингга олиб кеган нарсани ёзасан, бир томонига ўзинг берган нарсани. - Холбўта ака хотинига қаради. - Шуни ўзинг тушунтир. Бунинг ҳали отиниям зўрга ёзса керак.

- Ёзиши яхши. Фақат ҳисобда адашадил-да.

- Ўрган-да. У қўшиникига бир чиқиб, бу қўшиникига югургилагунча ўргат-да. - деди Холбўта ака ҳам аёлининг нозик жойини топиб. - Силарга эрталабдан кечгача гап бўлса!

- Салтанат қудаларини чақирган экан, шунга утгандик, - деди Қундуз опа тезда гапни бурди. - Дафтарни беринг, бир учига ил ўтказиб, миҳга осиб қўямиз. Бўлмаса бир ерларда қолиб кетади.

- Ҳа, шундай қил, - деди Холбўта ака, баъзи-баъзида у хотинининг топқирлиги, ишнинг кўзини билишига тан берарди.

У тагин ёнбошлаб телевизор кўришга чоғланди. Шу пайт дарсхона томондан кичик кизининг йиғламсираб бақиргани эшитилди:

- Дафтарим қани? Қани даяшман?

Холбўта ака болалари сал шовқин қилишса, нима бўлдикин деган хавотирда улар олдига шошиларди. Ҳозир ҳам дарсхонага ҳовлиқиб кирди.

- Ҳа, ҳа, нима бўлди, қизим? - деб сўради у стол устидаги китоб-дафтарларни титкилаётган Саодатдан.

- Холдор, сен олдингми? - деди Саодат отасининг саволи қулоғига кирмасдан укасига ўқрайди.

- Мен нима қиламан дафтарингни, - деди бешинчида ўқийдиган Холдор кўрпачага узала тушганча дарс тайёрларкан.

- Сардор бир дафтарни олиб кетди-ку, - деди Юлдуз стол устига кўз югуртириб. - Менинг линейкамни ҳам олди.

Телевизорли хонага Саодат отилиб кирди.

- Ҳей, Сардор, мени дафтарим қани?

Сардор онасига қаради.

- Мана дафтар. Ҳа, нима қиласан, қизим? - деб сўради Қундуз опа.

- Нега олдиларингиз. Эртага иншо ёзамиз, - деди Саодат биров ховридан тушиб. Аммо дафтар устига ёзилганини кўриб авзойи тагин ўзгарди. Дафтар билан Сардорнинг елкасига урди. - Ажи-бужи қилиб нега ёзиб ташладинг!

Саодатга ҳам онасининг ўжарлиги, қайсарлигидан бор-да. Шарт этказиб хали янги дафтарни иккига бўлиб, нонтахта устига иргитиб юборса бўладими?!

- Менми? Отам ёзди-ку, - деди Сардор инжиқлигидан дарров йиғламосираб.

- Ота, нега ёздингиз? Ўзи битта дафтар қолган экан. Эртага нимани мактабга олиб бораман.

- Э, қизим сенинг дафтарингми, мен билмай қопман-да, - деди Холбўта ака бир зумда бақир-чақир бўлиб кетганидан хижолат бўлиб, кўзларига дарров ёш қалққан қизини тўхтатиш учун чўнтак қовлади. - Ма, эртага эрталаб комерчески магазиндан битта дафтар оласан.

Саодат отасининг беш сўм бераётганини кўриб яна йиғламосиради.

- Турсуноя онада дафтар етти сўм. Икки сўмни қаердан оламан?

- Битта дафтар етти сўмми? Икки тийиналик дафтар-а?! Воҳ-ху! Ҳа, бўпти, ма, тагин беш сўм. - Холбўта ака «уч сўмини қайтиб олиб кел» деб юборишига сал қолди. Хотини қараб турганини кўриб иккиланди. Ўғиллари тугул қизларининг ҳам сакич сакич чайнашини ёмон кўрарди. Ҳозир эса ноилож. - Ма, қолганига сакич оласан, - деди.

Хайриятки, хонадонга тезда осойишталик қайтди.

Холбўта ака телевизорга утирилди. Кўзойнак таққан бир киши насиҳатомуз оҳангда гапирарди:

- Ота-бобомиздан қолган «Отанг бозор, онанг бозор» деган гап бор. Бугунги кунда тижорат билан шуғулланувчи бозор иштиёқманллари кўпайиб кетди. Бироқ шуни унутмаслик керакки, тижорат ҳам бир хунар. Савдогарлик ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди. Қўпларнинг синиб қолиши ҳам тижорат йўли билан тезда бойиб кетаман деб хато фикр юриштишадилар. «Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар», деган нақл бежизга айтилмаган. Ҳисоб-китобга пухта бўлишни биз фарзандларимизга болалигиданок ўтгатишимиз зарур...

Холбўта аканинг нигоҳи нонтахта устидаги иккига бўлинган дафтарга тушди. Бу ердан нақ 116 километр наридаги Тошкентдаги шахри азимдаги бу олим ҳозир унинг уйида бўлган машамшани худди кўриб тургандай

гапираяпти-я. «Ҳисобини билмаган ҳамёнидан айрилар».

Холбўта ака шошиб чўнтагига қўл солди. Йўқ, пули ёнида экан. Ўзи қанча қолди? Сардорга 15, Саодатга 10 берди. Йигирма бешти кетди. Йигирма бешти қолди. Индамай, тўёна-пўёна дафтар демасдан 10 сўм берганида чўнтагида 40 сўм қоларди. Ҳе йўқ, бе йўқ 10 сўм пул зояга чиқди-я. Анов нима деди, «ҳамманинг ҳам қўлидан келавермайди», дедими?

Энди Холбўта аканинг телевизор кўришга иштиёқи қолмади. Хотинига қараб, «тўшак сол» деди. Қундуз опа ёнбошлаганча ухлаб қолган кенжатоини кучоқлаб ётарди.

- Юлдуз, - деди у ўғлини уйғотиб юбормасликка интилиб паст овозда. - Отангга тўшак сол.

Тўнғичи илдам келиб нонтахта устидаги йиртилган дафтарни олиб тахлади.

- Ҳа, ота, кино кўрмайсизми? Бугун «Тунгу ёғду» бўлади. «Шаҳаншоҳ» деган хинча кино. Тўшагингизни солиб қўйганман? Чарчадингизми?

- Сардорни ҳам олиб кетинг, - дея Қундуз опа ўғлининг бўйни устида қолган қўлини олиб, уюшган билагини укалай бошлади.

Холбўта ака Сардорни бағрига босиб, тўшакка олиб бориб ётқизди. Костюмини ечаётиб, Мелибой бригаднинг «жўяк олиб беринг» деб қолганини эслади. Эртага уям эллик берса. Лезва билан супургига ўша етар...

- Юлдуз, - у кизини аста чақириб, чўнтагидан пулларини олди.

- Ҳа, ота, нима дейсиз? - деди кизи бу сафар ҳам тезда келиб эшиқдан бўйларкан. - Чирокни ўчирайми?

- Ма, - Холбўта ака бешта беш сўмликни қизига узатди. Ажабланганини кўриб тушунтирди. - Анов, сочга тақадиган оламан деятувдинг.

- Раҳмат, - деди кизи ва тортиниёгина пулни олди, чирокни ўчириб хонадан чиқди.

Бу йил мактабни тамомлайдиган қизининг хатти-ҳаракатларидан Холбўта аканинг кўнгли тўлди. Қаранг-а, вақт утиб кетаверар экан-да. Ҳадемай совчилар ҳам кела бошлашади. Йўқ, узатишга шошилмайди, укатади.

Холбўта ака ечиниб, кўрпага чўзилди. Пишиллаб ухлаётган кенжатоининг устига кўрпача тортиб, юзидан ўшиб қўйди. Сардор отасининг ўсинқираган мўйловидан безовталаниб, бурнини ишқаб, нариги томонга ўтирилаб олди.

Холбўта ака ўғлининг қилиғидан жилмайди. «Оламсиб қолибди. Ҳалитдан туғилган кун деган нарсаларни вилиб олибди. Булмасам кечагина бошбармогини сўриб юрганди.» Ўғил-қизларини ўйлаб танасига илиқлик югурган Холбўта ака тезда ухлаб қолди.

Тезда ухлагани эса яхши бўлди. Эртага эрта туриши керак. Ахир Дониёр қўшиниси ишга эрта кетиб қолса, тракторни бошқага торткизиб юргизаман дегунча анча пайт сарсон бўлиши бор-да.

Эртага... кенжатоё ҳам илк марта туғилган кунга борарди.

Носир ФОЗИЛОВ

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

Рус адабиётининг сарвари Александр Пушкин бир маҳаллар «ўтган эса ҳаммиша тотли» деган хулосага келган эди. Ўзбек адабиётининг бундан 30-40 аввалги қудратию савлатини Абдулла Қаҳҳор, Фафур Фулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемирларсиз тасаввур этиб бўлмайди.

Таниқли адиб Носир Фозилов юқорида номлари зикр этилган устоз ёзувчиларимиз билан ҳамнафас, ҳамсуҳбат бўлган, баъзиларига шогирд ҳам тушган. Носир ака устозлар ҳаётидан қизиқарли ҳангомалардан иборат «Мунаввар лаҳзалар» деган-китоб битди.

Куйида биз сиз азиз журналхонлар учун асардаги Абдулла Қаҳҳор домла хусусидаги ҳангомаларни эълон қилаётимиз. Насиб бўлса, кейинги сонларда Фафур Фулом, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Миртемир домлалар ҳаётидан ҳам лавҳалар ўқийсиз.

ТАҲРИРИЯТ

ЧОЛЛАРДАН БЎЛМАСА БЎЛМАЙДИ
ШЕКИЛИ

Аниқ биламан: 1958 йилнинг август ойи эди. Ўзбекистон ёзувчиларининг тўртинчи курултойи ҳозирги «Баҳор» концерт залида бўлди. Биз энди ўқишни тугатган пайтларимиз. Курултойда бўлаётган бирорта гапни ҳам назаримдан четда қолдирмасликка ҳаракат қилардик. Энг қизиғи раис сайлаш пайтида бўлди. У вақтларда ҳозиргидек демократия қаёқда дейсиз? Юқоридагилар нима деса шу бўларди, кимни деса ўша сайланарди. Бир маҳал минбарга Абдулла ака чиқди. Ҳамманинг қулоғи динг.

- Ўртоқлар, - деб аста гап бошлади Абдулла ака вазминлик билан, - биз ҳаммамиз раис бўлиб кўрдик. Энди навбатни ёшларга берайлик. Шукрим, кадрларимиз бор. Мана, Ҳамид Фуломдан тортиб то Шотурсун Фуломгача раисликка сайланса бўлаверади. Чоллардан нима чиқади? Битгаси Яшинми? У ҳам дўпписини кетмон дастага илди-кетди. Ойбек ҳам бўлиб кўрди. Бирок жўялироқ *иш қилолгани йўқ. Мана, Уйғунни раис қилдик Оқибатда нима бўлди? Дарвоқе, Уйғун бамисоли туяқушга ўхшайди. Туяқушга: «Учсанг-чи», дейишса, «мен туяман», дер экан. «Туя бўлсанг, юк ортайлик», дейишса, «йўқ, мен қушман», деб жавоб қилар экан. Агар борди-ю, сиз унга: «Нега шеър ёзмайсан?» десангиз, у сизга: «мен раисман», деб жавоб қилади. «Раис бўлсанг раҳбарлик қил», десангиз, у: «мен шоирман», дейди. Шундай бўлгандан кейин...

Албатта бу гапдан ҳамма кулди. Энг қизиғи шуки, танаффус вақтида ўша пайтдаги марказқўмнинг саркобити Собир Камолов Абдулла акани яхшилаб бир бураган шекилли, тушдан кейинги мажлисда раисликка номзодни Абдулла аканинг ўзлари кўрсатдилар:

- Энди ўртоқлар... - деб чайнаиб гап бошладилар, - шу, бир чол раис бўлмаса бўлмайди шекилли... Яшин бўлақолсин.

Ҳамма кулиб юборди. Одамлар раис Яшин ака бўлгани учун эмас, шундай тўғрисиўз Абдулла аканинг саркобити тазйиқидан сўнг бояғи гапини қайтиб олгани учун кулишди.

ЧУМЧУҚ ОВИ

Абдулла Қаҳҳор!

Дарвоқе, Абдулла ака қўлида ҳаво босими билан отиладиган ихчам милтик, боғида эрмак учун энди шира кира бошлаган узум гужумларини чўкилаётган чумчуқларни отиб юрарди. Биз бир тўда ёшлар ёзувчилар боғидаги гужум тағида ҳангомалашиб ўтирардик. Бир маҳал Мавлон ака Абдулла аканинг ов қилиб юрганини кўриб, у кишининг олдиларига келди. Салом бергани биз ҳам кўзгалдик. Мавлон ака Абдулла акага салом берди-ю:

- Ие, оқсоқол, теккизолмаяпсиз-ку, - деди. Сўнг кўзойнагини яхшилаб артиб, кўзига тақди. - Менга беринг, бир отганди тушираман.

Абдулла ака Мавлон аканинг шаштини кўриб, мийиғида илжайди.

- Мана, шоир. Қани, туширинг-чи.

Мавлон ака битта чумчуқни узоқ нишонга олиб, пақ этказиб отди. Чумчуқ учиб кетди. Мавлон ака «и» деди. Кўзойнагини қайтадан артиб, тагин мўлжалга олди. Тагин теккиза олмади. Яна «и» деди. Учинчи ҳаракатдан сўнг ҳам чумчуқ пир-р этиб учиб кетди.

Абдулла ака мийиғида кулиб:

- Қани, шоир, милтиқни буёққа олинг, - деди ғалати қараш қилиб. - Мана шунисига тегди.

Бизлар Мавлон аканинг барча ҳаракатини кузатиб турган эдик.

- Э, теккани йўқ, - деб чувиллашдик. - тегса йиқилиб тушмасмиди?

Абдулла ака ўзининг аввалги гапига изох берди:

- Айтдим-ку, кейингисига тегди деб. Йиқилгани юмшоқ жой қидириб кетди!

Абдулла ака бу гапни Мавлон акани ҳижолатпазликдан кутқариш учун айтганини билиб турсак ҳам кулдик. Устознинг ўзлари ҳам оғизларини очмай, қоринларини силкитиб кулдилар.

КЕЛАВЕРИНГЛАР, ТИШЛАМАЙДИ

Мен устоз Абдулла Қаҳҳорни уста мерганга менга займан. Мерган шунинг учун мерганки, отган ўқи бекор кетмайди. Абдулла ака шунинг учун мерганга ўхшайдики, айтган гапи мўлжалга тегмай қолмайди.

Бир куни ёзувчилар боғида машҳур липа тағидаги каравотда оёқларимизни настига осилтириб дам олиб ўтирардик. Ёнгинамда Матёқуб ака Кўшонов. Бир маҳал Матёқуб ака биқинимга аста турди.

- Юринг, Абдулла акага салом бериб келамиз.

Ўримдан туриб, у кишига эргашдим. Ҳовлисига кирсак, Абдулла ака ариқда турибди. Шимининг почалари тиззаларигача шимарилган. Бир оёғи сувда, бир оёғи ариқ бўйида. Қўлида қайиш. Иккинчи қўли Мулла Дазориддин Дўрмоний деган итининг бўйинбоғида. Важохати чатоқ; вангиллатиб итини қайиш билан саваларди. Биз аста яқинлашиб қолган эдик. Матёқуб ака минг истиҳола билан сўради:

- Э, Абдулла ака, нима қилиясиз?

Абдулла ака бизларга кўзи тушиб қолиб, сал жаҳлдан тушгандай бўлди.

- Қизиталоқ айтганимни қилмайди, - деди сал хансираб. - Шунга жиндек жисмоний танқид қилман. Ҳа, қани, келинлар.

Матёқуб ака итдан кўрқар экан. Сал тайсаллаб: - Итингиз... - деди.

- Э, кўрқманлар, келаверинглар, - деди Абдулла ака негадир кулиб. - Танқидчидан ёмон эмас, тишламайди.

Абдулла ака Дазорнинг кетига қайиш билан енгилгина урди, ит думини қисганча гаражнинг ортига ўтиб кетди.

КГБНИНГ ИТИ

Кибриё опанинг касалхонадан чиққанини эшитиб, Абдулла Орипов иккаламиз боққа қараб йўл олдик. Опа бундан ўн кунлар олдин касалхонага тушиб қолиб, ўт пуфагини олдирган эди: кўргани кетяпмиз. Борсак, опанинг ранги бироз синиққанини ҳисобга олмасак, туппа-тузуккина ўтирибдилар. Энгиларида атлас кўйлак, тағларида кресло, тожикча гаплари бурро.

- Энди хотинни бир капиталний ремонтдан чиқариб олдик-да, - деб Абдулла ака мийиғида кулади.

Чойдан кейин бир маҳал овқат келди: Абдулла ака, Абдуллажон, мен бир лаганини ўртага олдик. Ковурма макарон палов! Кибриё опа бизларга қўшилмай тўрда ўтирарди. Энди санчкиларни ишга туширганимизда Абдулла ака Кибриё опага қараб гапириб қолдилар:

- Бу овқатнинг гўшти қани?

Тўғриси айтиш керак, лаганда макарон билан тенгма-тенг гўшт эди. Абдулла аканинг гапидан бизлар ҳам хайрон қолдик. Кибриё опа аввалига: «Овқатга мен аралашмадим. Аний қилувчи, - деб ўзини авайлаб ўрнидан туриб, лаганимизга қаради-ю, кулди, - Ҳа, турибди-ку, тенгма-тенг гўшт-ку, азбаройи худо!»

Абдулла ака ҳам бўш келмади ё бизнинг олдимизда хотинга бўш келишни истамасди.

- Қани! КГБнинг итини олиб келиб ҳидлатиб ҳам топиб бўлмайди-ку!

Кейин билсак, устоз шу гапни айтиш учунгина бошлаган экан бу «тергов»ни. Бўлмаса овқат жуда ширин бўлган эди. Пок-покиза туширдик.

Ё ТОВБА!

Олтмишинчи йиллар. Никита Сергеевичнинг гуриллаб турган пайти. Адабиёт ва санъат ходимларини йиғиб гап сотган, унинг маърузасидан рус зиёлилар жумбушга келиб, гоҳ Вучетичга ўхшаган битта-яримта истеъдодли рассому ҳайкалтарошлар, гоҳ битта=иккита Солженицинга, Аксеновга ўхшаган ёзувчилар, гоҳ Растроповичга ўхшаган артистлар ғарбга куён бўлиб турган кунлари эди. Ойноманинг иши билан Абдулла аканинг олдларига ўтган эдим, кўлларида ўша маъруза босилган рўзнома, ниҳоятда жаҳл устида ўтирган эканлар.

- Бу қизиталоқ, - деб газетадаги Хрушчевнинг суратига ишора қилдилар, - нима қилар экан адабиётга, санъатга аралашиб? Аралашмаса хотинчалари талок бўларканми, а? Худди тилла магазинга кириб қолган филнинг ўзгинасига ўхшайди-я! У ёққа айлансаям бир қимматбаҳо чиннини синдирипти, буёққа айланса ҳам. Ё товбангдан кетай... диван кўйилган бўлиб, унда кўпинча катта ёзувчилар суҳбат қилиб ўтиришарди. Бир куни Абдулла ака билан Ғайратий домла гаплашиб ўтиришса, ғоз юриш қилиб драматург Туйғун ўтиб қолибди. Ўша пайтда у кишининг «Муҳаббат» деган драмаси сахнага кўйилган, ўзи эса, уюшма фирқасига котиб... Хуллас, ишлари юришиб турган кезлар. Унча-бунча одамни эламайди. Жиндек ҳаво пайдо қилган, тарвуздеккина қорнини олдинга чиқариб, домлаларга хўжакўрсингагина бош эгиб салом берган бўлибди-да, зипиллаб ўтиб кетибди.

Абдулла акани ўзингиз биласиз, сассикқина, Ғайратий домла ҳам илжайибгина жим тургани билан бу борада Абдулла акадан қолишмасди.

- Туйғун қорин кўйибдимиз? - дебди Ғайратий домла ғалати илжайиб.

- Бэ-э, - эътироз билдирибди Абдулла ака, - салидний кўринаман деб бир ҳафтадирки, холижойга бормайди.

ТАҒИН НИМА ҚИЛИБ БЕРАЙ?

Абдулла аканинг қизиқ одатлари бўларди. Ёзувчида! Ёзувчи доим изланишда, гап кидиришда юради. Баъзан кўнглига бирон қизиқ гап келиб қолса, ўша гапни исботлаш учун атайлаб воқеани ташкил ҳам қиларди. Масалан, Дўрмонда устознинг Мулла Дазориддин Дўрмоний деган ити қафо қилиб қолган пайтлари - Кибриё опа Сочида дам олаётган экан. Шунда устоз эринмай итининг жасадини атайлаб судраб келиб, бошини остонага тўғрилаб кўйибди-да, суратга туширибди. Сўнг опага: «Мулла Дазориддин Дўрмоний умрининг сўнгги дамигача Сизни йўқлаб, остонага бош кўйганича жон таслим қилдилар...» - деб хат ёзгани, хатга кўшиб суратни ҳам жўнатгани ҳаммамизнинг эсимизда.

Худди шунга ўхшаш воқеа рўй берганида камина ҳам бор эди. Устоз кўнглида тутилган гапни воқеага айлантирди. Бунинг учун бир гап айтиб, опанинг жаҳлини чиқариш керак. Ўзингиз биласиз, бунақа пайтда хотин кишига айтилган ҳар қандай сўз жавобсиз қолмайди. Воқеа меъёрига етганида, устоз бояги кўнглига келган гапни

кулмай, бу гап ҳозиргина пайдо бўлгандай қилиб айтади. Худди шундай бўлди. Гўё чинакамига жаҳли чиққандай деди:

- Хўш, нима дейсан? Қаерга борсам белимда носковокдай олиб юрсам, она тилим қолиб, хотин тилида гапирсам... Тагин нима қилай?..

Бунақа пайтда жаҳл эмас, ҳозиргина айтилган қизиқ гап устунлик қилади. Бу гал шундай бўлди: опа ҳам, мен ҳам қулишдик. Абдулла ака кулмади: қотирдимми, дегандай ўзини кулгидан аранг босиб, тескари айланиб кетди.

ҲАЗАЛ ТИЛИДА СЎКИБ БЎЛМАЙДИ

Аксари пайтларда Абдулла ака Кибриё опа билан тожикчалаб гаплашар, назаримда бу муомалалари ўзларига ярашиб ҳам турар эди. Бир куни борсам, опа билан устоз худди тарновга кўнган мусичалардай бир-бирларининг пинжиги кириб олишиб, форс тилида ёзилган қандайдир китобчани мутолаа қилиб ўтиришган экан: Кибриё опа қироатни жойига қўйиб ўқияпти, Абдулла ака ахён-ахёнда бир жуфтгина гап қўшиб (албатта тожикчалаб), тинглаб ўтирар эди. Мен ҳеч билога тушунмасам ҳам индамай тинглаб ўтирардим. Кибриё опа навбатдаги байтни ўқиб бўлиб, уни ҳижжалаб тушунтира бошларди. Опанинг бу услуби устозга малол келди шекилли, бирдан ўзбекчалаб юборди:

- Бўлди, бўлди. Мунчаям оғзимизга чайнаб солмасангиз.

- Носирвой ҳам тушунсин деяпман-да, - деб опа ўзини оқлаган бўлди.

Орага мен ҳам қўшилганимдан кейин устозни чалғитиш учун:

- Абдулла ака, - дедим жиндек ийманиб, - нега опа билан гаплашганингизда тожикчалаб гапирасиз-у, уришгингиз келса, бирдан ўзбекчалаб юборасиз?

Абдулла аканинг чаккаларидаги кулгичлари ўйнай бошлади.

- Чунки хотин кишини ғазал тилида сўкиб бўлмайди, - дедилар менга қувлик билан кўзларини қисиб, - Киройи сўкканингдан кейин ўзбекчалаб сўкканга нима етсин.

АЗБАРОЙИ ХУДО

Абдулла аканинг қанд касали бор эди. Шу туфайли устоз кўп азият чекарди. Машинасининг қутигасида ҳамшиша уқол қиладиган асбоблари юрар, баъзан тикилинч келиб қолганида ўзига ўзи шимининг сиртидан нина санчиб муолажа қилиб кетаверар эди.

Кунлардан бир кун доктор келиб устозни кўриб, манави-манави дориларни ичасиз, деб қоғоз ёзиб берибди. Сўнг Кибриё опа ўша қоғоз бўйича аптекадан айрилган дориларни олиб келибди.

- Мана, айрилган дориларни олиб келдим, - дебди Кибриё опа, - ичиб оласизми?

- Шунда Абдулла ака опага қараб туриб дебди:
- Аввал ўзингиз ичиб кўринг-чи, бирон нарса бўлмаса кейин мен ичарман.

- Азбаройи худо... - деб кулиб юборибди Кибриё опа.

БУЛАРНИНГ «ИДЕЯ»СИНИ ЯХШИ ТУШУНМАДИМ

Қорақалпоқ адабиёти ўнқунлиги бўлишидан бир йил аввал Тошкентга ёзувчи оғамиз Турдимурод Нажимов

вакил бўлиб келди. У кишининг вазифаси - нашриётларда, ойномаларда, рўзномаларда ўнқунликка тайёргарликнинг боришини кузатиш, қайси муаллифларнинг китобларини алоҳида китоб шаклида чоп этиш лозим-у, қайси муаллифларнинг асарларини ойномалару рўзномаларда босса ҳам бўлаверишини бу ердагиларга айтиб туриш учун вакил қилинган эди.

Иш қизғин кетарди. Ана шундай кунлардан бирида Турдимурод оға менга беш-олтита ҳикоясини ташлаб кетди. Мен улар билан танишиб, эпакага келадиганроқ биттасини ён дафтаримда асраб юрган ғалати гапларим билан бойитиб, таржима қилдим-да, «Ёш ленинчи», ойномасига олиб бориб бердим. У ерда Анвар Бўрибоев деган шоир ўртоғимиз ишларди. Олиб қолди.

Мен «Гулхан»да ишлардим. Бир куни бош муҳарриримиз Эркин ака Жабборов кўлида «Ёш ленинчи», илжайиб кириб келди.

- Ҳов, қозоквой, - деди кулиб. - Бу нима қилганинг?

- Нима қилибман, - дедим ҳайрон бўлиб.

- Мана бу ҳикояни қачон таржима қилган эдик?

Рўзномани олиб кўрсам, Турдимурод оғанинг ўзим таржима қилган ҳикояси. «Йўлда» деган ном билан чоп этилибди. Ҳикоянинг тағига қарасам, ҳақиқатан ҳам: «Қорақалпоқчадан Носир Фозилов ва Эркин Жабборов таржимаси» деб ёзилибди. Буни қарангки, Анваржон: «Нима учун энди эркин таржима бўларкан? Ойномада Эркин ака билан бирга ишладими, демак Эркин Жабборов билан бирга таржима қилишган», деган тахмин билан таржимонларни иккита қилиб юборибди. Қойил-э!

Қотиб-қотиб кулдик. Эркин ака ҳазил аралаш деди:

- Энди бу таржиманинг қалам ҳақидан фирқа бадали ҳисоблашади. Ўзинг тўлайсан, қозоквой!

Ўша куни овқатдан сўнг Турдимурод оғанинг ўзи келиб қолди. Эғнида сур пальто, бошида генераллар киядиган энсаси баланд сур телпак, жуда башанг. Бунинг устига димоғ осмонда.

Мен салом-алиқдан сўнг:

- Оға, бугун ҳикоянгиз чиқибди. Кўзингиз тушдимми?

- дедим ундан суюнчи сўрагандай. - Қалай бўпти? Кўнглингиз тўлдими?

У киши баланддан келиб жавоб қилди:

- Дуруст, менинг идеямни яхши тушунибсан!

Бу жавоб нафсониятимга тегди. Буни қаранг-а, ҳикояни қарийб ўзим ёзиб берган бўлсам-да, раҳмат айтиш ўрнига нописандлик билан: «Дуруст, менинг идеямни яхши тушунибсан», деса, нафсониятингга тегмайдими!

Мен тортмамда турган оғанинг бошқа ҳикояларини дастаси билан олиб кўлига тутқаздим.

- Ҳа, ағдармайсанми? - деди оғамиз.

- Йўк, - дедим ўжарлигим тутиб. - Буларнинг «идея»сини яхши тушунмадим.

БАМИСОЛИ ВИНО

Қорақалпоқ муаллифларининг насрий асарлари муҳокамасидан табиати тирриқ чиқиб, бир чеккада хомуш турган Абдулла акани олдиға Наби Раҳимов деган бир айнийшунос олим кўндаланг бўлди.

- Абдулла ака, уюшмага аъзо бўлиш учун ариза берганимга ўч-тўрт йил бўлди. Ҳалиям қабул қилишмаяпти. Илтимос...

Биз ўша пайтларда уюшмада қабул комиссиясининг раиси бўлган Абдулла аканинг оғзини пойлаб, нима

жавоб қиларкин, деб чеккароқда турардик. Ўзи муҳокамадан чарчаб чиққан бўлса, бунинг устига ҳалиги Нажимов билан Суннатулла ака можароси... Бир нима деб силтаб ташлаши ҳам мумкин эди-да!

Йўқ, силтамади, ётиги билан жавоб-муомала қилди: - Ариза ҳам бамисоли вино, тақсир. Қанча кўп турса, шунча кучли бўлади. Уч-тўрт йил кутган бўлсангиз, хали ҳеч қанча вақт ўтмабди. Тагин бироз кутинг.

Наби ака бу жавобни эшитиб, худди Абдулла акани энди кўраётгандай тикилганча қотди-қолди.

ГҶШТ ДЕБ ОЛИБ ЮБОРМАНГЛАР

Бир гуруҳ ёзувчилар Абдулла аканинг Дўрмондаги боғига ҳашарга чиққанмиз. Асқад ака, Одил ака, Ваҳоб ака, Саид Аҳмад ака, улар орасида бастакор Сайфи Жалил, машхур дикторимиз Қодир Маҳсум... камина ҳам бор. Абдулла ака бизларни ўчоқ қурдириш учун таклиф қилган. Ўчоқ қуришни Кибриё опанинг ўзлари ҳам бошлаб ташлайдилар-у, аммо, ўчоқ баҳона дийдорлашиб, бироз ҳордиқ чиқариш, гурунглашиш эди. Аслида ҳашарга эмас, ошарга чиқардик. Бу гал ҳам шундоқ бўлди. Қодир ака раҳматлик палов пиширишни эшиб ташлар экан. У энгини шимариб олган, кўлида капир, қозон билан овора-ю, барчамиз унинг атрофини ўраб олиб, гап сотамиз, киттак-киттак қиламиз. Шу тахлит ош лаганга сузилмай туриб, баъзилар чулдираб қолишди. Қодир ака ҳам сергап бўлиб қолган эди. Бир маҳал амал-тақал қилиб ош сузилиб, дастурхонга тортилди. Ҳаммамиз айлана ўтириб олиб, баъзилар икки лўқмадан, баъзилар эса бир лўқмадан олишганда, Абдулла ака тўсатдан:

- Ўртоқлар! - деб қолдилар. Ҳаммамиз беихтиёр Абдулла акага қарадик. У кишининг ҳам анчагина кайфи ошиб қолган шекилли, кўзлари сузилиб турарди. - Мана бу лаганнинг устида турган Қодир Маҳсумнинг оёғи бўлади. Тагин гўшт деб олиб юборманглар...

Не кўз билан кўрайликки, ҳақиқатдан ҳам шундай. Қодир ака анчагина пишиб қолган, қориндор одам эмасми - дастурхонга баҳузур эгила олмас, ўнг оёғи лаганда турар, ниманидир тушунтирмоқчи бўларди-ю, тили гапга келмас эди.

Йигитлар Қодир акани авайлаб бир чеккага ётқизиб кўйишди-ю, у лаган қолиб, бу лаганга ўтиб кетишди...

ҚОРИ ИШКАНБАЛИК

Устоз Абдулла Қаҳҳор баъзан нашриётга келганида у ерда зерикиб ўтирган кекса муҳаррирлар гапга соларди. Устоз раҳматлик кичкина бир оддий воқеани ҳам тўн кийдириб, қаҳҳорона безаб, ошириб, атрофдагиларни кулдириб гапирарди.

Бизлар бу пайтда ҳали ёш эдик, ўша атрофда ўралашиб юрганимиз учун айтган ҳангомаларни тўғри туриб эшитишга ботинолмай, бирор кекса муҳаррирнинг пинжида туриб эшитардик. Куладиган гап бўлса товушимизни чиқармай, оғзимизни беркитиб кулардик. Баралла кулишга устоздан ҳайиқардик.

Элигинчи йилларда нашриётда Маҳамат ака Исломов, Малик Раҳмон, Тўхтасин Жалолов, Йўқсил домла каби қатор кексалар ишлар эдилар. Уларнинг гапларини эшитсангиз, худди бир жонли тарих дейсиз. Эшитган сайин эшитгингиз келаверади, эшитгингиз

келаверади. Улар айтган гапларнинг биронтаси ҳам адабиёт тарихига кирмаган ғирт хотиралар бўларди-да!

Бир куни Абдулла ака келиб, гап асносида шу ерда ишлаётганлар ҳақидаги хотираларни айтиб, ҳаммани кулдириди. Хотира қахрамонларининг ўзлари ҳам мириқиб кулишди.

Йигирманчи, ўттизинчи йиллари бу чоллар ҳам худди бизларга ўхшаб ҳар қаёқдан Тошкентга келишган. Шу жумладан Абдулла Қаҳҳор билан Маҳамат ака Исломов ҳам. Улар ҳам бизларга ўхшаб ижара ҳақи тўлашиб, у уйдан-бу уйга тоза кўчишган экан. Бир куни Абдулла ака Маҳамат акани бир кўриб келай деб, у киши яшаб турган уйга борибди. Ҳордиқ куни бўлгани учун Маҳамат ака уйда экан. Улар ҳамюрт-да, кўқонлик. Маҳамат ака хурсанд бўлиб кетиб, чой дамлабди, пешонасида бор ноз-неъмат - бир пиёлагина қаймоғини Абдулла аканинг олдига олиб келиб кўйибди. Студентнинг қорни қачон тўқ юрган. Абдулла ака қаймоққа суви қочган нонни ботириб ея бошлабди. Маҳамат ака эса қаймоқдан кўз узмай, меҳмоннинг теппасида қаққайиб турганмиш. Абдулла ака аҳамият ҳам бермабди... Бир маҳал Маҳамат ака тапир-тупур қилиб югурганча кўчага чиқиб кетибди. Абдулла ака ҳеч нарсага тушунмай, бироз ағрайиб турибди-да, келганда биларман нима гаплигини деб, қаймоқхўрликни давом эттираверибди. Орадан ярим соатларча вақт ўтибди. Қаймоқни еб, пиёланинг тагини ялаб, чой ичиб ўтирганида Малик ака ҳарс-хурс қилиб кириб келибди.

- Қаёққа кетиб қолдингиз? - деб сўрабди Абдулла ака ҳайрон бўлиб.

- Э, сиз билмадингиз, оғайни, - дебди Маҳамат ака ўпкасини босолмай, - Боя сиз истеъмол қилаётган қаймоққа бир каттақон пашша кўниб, оёқларига талайгина қаймоқ юқини илаштириб учиб кетувди. Ўшани қувлаб денг... Нақ вакзалга етганида тугиб, оёқларига, қанотларига илашган қаймоқни шимиб олиб... келаятганим, денг. Ух, чойдан куйинг, оғайни.

- Қори ишканбаликку бу, - деб Малик Раҳмон маза қилиб кулди.

- Йўқ, Қори ишканба бундан дарс олган, - деди Абдулла ака. Ўзи кулмасди. Маҳамат ака ҳам товушини чиқармай, негадир юзлари қип-қизариб, кўзларидан ёш оқиб, маза қилиб кулар эди.

ЁМФИРДА ХОТИН ТУГМАЙДИ

Абдулла ака баъзан зерикиб, ҳангоматалаб бўлиб қолганида Дўрмондаги чорбоғига ўзига яқин кишиларни таклиф қилардилар. Бунинг оти ҳашар! Аслини олганда таклиф қилинганлар ҳашарга эмас, ошарга чиқар, шу баҳона ҳордиқ чиқариб, ўйнаб, яйраб қайтиб келишарди шаҳарга.

Ана шундай чақириқларнинг бири. Боғда Ҳайдарали ака, Ваҳоб акалар ҳам бор. Аллақачон майхўрлик бошланган. Майхўрлик деётганимиз бу - Абдулла аканинг қўлбола мусалласи. Чорбоғ ертўласидаги ёғоч бўчқадан олиб чиқиб қуяпти, ичишяпти. Ўзиям бир писмиқ мусаллас экан, гўё ҳеч нарса бўлмагандай туюлади-ю, етмиш икки томирингни бўшаштириб, кўзгатмай кўя қолакан.

Бир маҳал ҳамма чулдираб қолган пайтда Ҳайдар ака ўрнидан базўр турди-ю, гандирақлаб бориб, пойгакда турган туфлисини кўлантаёқ кия бошлади. Гавдали одам

эмасми, эгитолмас, кайфнинг зўридан оёқларини туфлига тўгрилолмай инқилларди...

Ташқарида эса боягина бошланган ёмғир зўрайса зўрайган эдики, асло пайсаймаган, унинг шатир-шутири хона ичида ҳам эшитилиб турар эди.

Бир маҳал бўсағада ивирсиб юрган Хайдарали акага Абдулла аканинг кўзи тушиб қолди. У ҳамон туфлисини киелмасди.

- Ха, шоир, нима ҳаракат?

Хайдарали ака қараса, тепасида Абдулла ака турибди. У кишининг ҳам кўзлари сузилган. Бир туфлисини кўлантаёқ кийган, иккинчиси қўлида, Хайдарали ака деворга суяниб, қаддини ростлади.

- Келинингиз оғир оёқ эди... - деди Хайдарали ака хижолатомуз. - Шунга... кетмасам бўлмайди, Абдулла ака.

Қараса бўлмайдиган. Ёмғир эса ҳеч пасаядиган эмасди. Шу аҳволда, шу ёмғирда уни кўчага чиқариб бўларканми?

- Қўйсангиз-чи, шоир, - деди Абдулла ака мантиқ кучи билан ишонтиришга ҳаракат қилиб. - Шу ёмғирда ҳам хотин туғадими?

Хайдар ака сал бўшашди.

- Туғмайдими?!

- Туғмайди, - деди ишонч билан Абдулла ака.

- Майли ундоқ бўлса... - деб Хайдар ака ярим соат овора бўлиб зўрға кийган туфлисини еча бошлади.

ОҚАРСАЯМ БЎЛСИН-ЧИ

Олтмишинчи йилларда «Кизил Ўзбекистон» (ҳозирги «Ўзбекистон овози»)дан ҳам улугроқ газета йўқ эди. Шу газетанинг саҳифаларида чиқиш ҳар қандай адиб учун жуда шарафли эди. Шунинг учун бўлса керак, бу газетанинг адабиёт ва маданият бўлими шоиру ёзувчилар билан гавжум бўларди.

Ўша йиллари бу бўлимнинг мудири бўлиб, ёзувчи Йўлдош Шамшаров ишларди. Бу анчагина катта амал ҳисоблангани учун Йўлдош акамизда жиндек ҳаво пайдо бўлган, шунинг учун бўлса ажаб эмас, тахририятга кирганларга у каттами-кичикми барибир, сенсираб муомала қиларди.

Кунлардан бирида бўлимга ёзувчи Абдулла Қаҳҳор кириб келди. Йўлдош ака одати бўйича, худди Абдулла аканинг бешигини тебратгандай:

- Ие, Абдуллажон, сочларинг оппоқ оқариб кетибди-я, - деди.

Бу унинг Абдулла ака билан сўрашганимиди ё тахририятда ўтирганларга ўзини ким эканлигини кўрсатиб қўйишмиди, билиб бўлмасди. Бунақа пайтда Абдулла ака ҳам қараб турадиганлардан эмасди. У оппоқ қордай сочларини силаб жавоб берди:

- Оқарсаям бўлсин-чи!

Йўлдош ака жавоб қайтаролмай, дилгирликдан чип-чип терлаган силлик бошини силаркан, хонадагиларга кўшилиб қолди.

Ўзининг бошида битгаям туки йўқ одам шунақа дейдими?

«ИЕ, ЁМОН ШЕЪР ЁЗГАНМИДИНГИЗ?»

Бир куни Абдулла аканикига боргандим, уёқ-буёқдан гаплашиб ўтириб:

- Хай, дунёда нима гаплар? - деб сўраб қолдилар.

- Кеча Уйғун аканинг туғилган куни бўлди... - дедим.

- Ҳа, айтгандай, кеча телефонда муборакбод қилган эдик, - дедилар. - Одам кўп бўлдимми?

- Анчагина... Назир ака янгам билан, Мирмуҳсин ака, Зоҳиджон акалар янгалар билан...

- Тузук бўпти.

- Бирок... Шу, Зоҳиджон аканинг кўли сал...

- Ие, нима бўлди?! - дедилар Абдулла ака ҳайрон бўлиб.

- Синди...

- Ие, қандай қилиб?!

- Чой охирлаб қолган эди. Зоҳиджон аканинг қарта ўйнагиси келиб қолиб, бир кўлида пиёла, қўлтиқ-таёқсиз диконглаб балконга чиқиб кетаётиб, мувозанатини йўқотиб қўйса бўладими? Йиқилди-ю, вой-войлади қолди, шўрлик. Ўнг кўли синибди.

- Ҳозир уйидамикан? - дедилар Абдулла ака астойдил ачиниб. - Телефонини билсангиз теринг-чи, бир кўнгил сўраб кўяйлик.

Мен телефонини териб, дарров гўшакни Абдулла акага узатдим. Абдулла ака салом-алиқдан сўнг:

- Ҳа, шоир, нима бўлди? - деб сўрадилар.

Гўшакдан Зоҳиджон аканинг овози бемалол шанғиллаб эшитилиб турарди.

- Шу, кўл синиб...

- Э, чатоқ бўпти-ку, а? - дедилар Абдулла ака афсус билдириб, сўнг негадир кулгичлари ўйнай бошлади. - Нима бало, ёмон шеър ёзганмидингиз?

Бирдан гўшакдан Зоҳиджон аканинг «аф-ғ-ғ...» деган кулгуси жаранглаб эшитилди.

- Қаранг энди, шу ҳам кўнгил сўраш бўлди-ю, азбаройи худо, - деди кулги аралаш норози бўлиб Кибриё опа. Опага кўшилиб мен ҳам қулдим.

ХОТИРИНГИЗ ЖАМ БЎЛСИН

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг чорбоғидамиз. Шундоққина гаражи устидаги шинамгина оромгоҳда суҳбатлашиб ўтирибмиз. Қиттак-қиттак бўлган. Бу оромгоҳдан теварак-атроф кафтда тургандай кўриниб турардики, одамнинг баҳри-дили очилиб кетарди. Устознинг кўзлари хумор-хумор, нималарнидир айтгиси бор. Бир маҳал суҳбат асносида сўраб қолдилар:

- Йигитлар, об-ҳаво нима дейди. Радиога кулок солдиларингми?

Кимлар жавоб қилди:

- Эрталаб... сўнгги ахборотда, тушдан кейин ёмғир ёғди, деган эди. Осмонда бир парча ҳам булут йўқ. Ҳайронман...

Абдулла аканинг кулгичлари ўйнади.

- Ҳайрон бўлманг, шоир, - дедилар жилмайиб. - Шўро ҳукумати айтганини қилдирмай қўймайди. Хотирингиз жам бўлсин, ёғди, дедим, ёғдирмай қўймайди.

Ҳамма бир-бирига сирли қарашиб, шўро ҳукуматининг кароматию салобатидан қулишди. Абдулла аканинг ўзи миқ этмай ўтирарди.

Илҳом ХАФИЗОВ

КЎЗЛАРИНИҲ НУРИДА РАҚС ТУШАР ҲЛИМ...

О Қ Ш Е Ъ Р

Борлиқ сим сиёҳ,
Юрдим пайпаслаб.
Эгиб бошимни
тимирскиландим.
Юз-кўзим ўпар
Юввош сарин ел...
Севинганимдан
азот турдим мен.
Буни қаранг-ки,
Уриб олибман
ярғоқ бошимни
Дилбар Кавкабга.

Сен мени ўлдирмоқ эсанг, бўлақол,
Сабру қаноатим қолмади менинг.
Иродам, тоқатим қолмади менинг,
Танимни қиймала, бўл, жонимни ол.

Токи Сени ҳеч ким тўхтатолмасин,
Иккиланма асло, туширма кўлинг.
Кўзларинг нурида рақс тушар ўлим,
Армон ва афсусга ҳожат қолмасин.

Бошласанг-чи тезроқ, қани бўл, жаллод,
Бамисли қассобдай тилкалаб ташла.
Ўтинчим - бўғзимдан бўридай тишла,
Токи жон чиқмасин бир зумда, тезоб.

Токи сезгиларим сўнгуни қадар,
Ўлим лаззатига сен мени қондир.
Бу лаззат эҳтимол буюк эҳсондир,
Бу қисмат эҳтимол энг буюк қадар.

Чириган дарахтни йиқитмоқ лозим,
Хаёнидан ахир зиёни бисёр,
«Бандам, - дер Яратган, - билмайди меъёр»,
Тўзим берсин Ерга, Заминга тўзим.

Эмран, йурак, йонсин муҳаббат,
Айлансин у олвон йаловга.
Бир йонган дил булғай чуғ албат,
Қақнусдайин тушсин оловга.

Хаволангил, борлиқларни куч,
Вафолилар бўлсин бахтиёр.
Ўн саккиз минг оламларга уч,
Ушшоқ диллар бўлсин файзиёб.

Эврил, йурак, топсин бошпана,
Бағирингдан севги, садоқат.
Сўнғак қафас Сенга бошпана,
Муҳаббатсиз дунёо ҳамоқат.

Уйғон, йурак, босмасин ғафлат,
Сен севгининг ҳассос ҳомийси.
Санобар - бу сен очган талғат,
Сен севгининг мангу жомеси.

Куйла, йурак, баралла куйла,
Кўшиққа сол, вафо, севгини.
Келажакдан пайғомлар сўйла,
Менгагайлар оташга сени.

Эҳтирослар булоғи - йурак,
Уравергил бонгингни тинмай.
Мужда келтир, келтир хуш дарак,
Ва азобга бўлиб тургин шай.

Кўлларим қадоқмас, оқбилак кўллар,
Мушт бўлиб тугилмас, бармоқлар нозик.
Илкимда ўроқмас, терганим гуллар,
Оғуми - ичганим, ўтмишим - ёзик?!

Билдиму, ва лекин босдим тиканни,
Чакири санчилди ўтсиз юракка.
Ўлдим ва лекин яширдим жонни,
Бардошим етурми сўнги сўроққа?!

Билмоқчи бўлганим - оламнинг сири,
Барҳаёт навога кўп ташна ўтдим.
Боғлай ҳам олмадим белбоғни сириб,
Хулёни кўрибон эшакда йуртдим.

Ғурурим ўткирмас, пажмурда ғурур,
Алифбоп қаддимга доллик қисмати.
Дилга беролмагай лаҳзалик сурур,
Шеърда деб билганим ҳаёт ҳикматин.

Адабиётнинг
ҳабиби оқдарёлик
Илҳом Ҳафизов
Самарқанд униве-
рситети рус
филологиясини тугал-
лаб, кўп йиллар
мактабда ўқитув-
чилик қилди. Будаврда
ахши шеърлар ёзган
бўлса-да, кам-
тартишлиги боис уларни
кўнам матбуотда
эълон қилишга
шошилмади. Бироқ
анча-мунча сўз
муҳиблари Илҳом
Ҳафиз шеърларини
билишади ва бу
шеърлардаги сами-
мият, ўзига хос
интилишларни қадр-
лашади.

Чархи кажраф-
торнинг ўйин ва
жафолари талай.
Мана бир неча
йиллардан буён
кенгликлар маҳбуби
дарё қалбли Илҳом
Ҳафиз хасталик боис
бепоёндаликларда баҳор
гунчасини кўришу,
кузак боғларида пой-
ниёда кезишга йўл
тополмай қийналади...
Небахтки шунда ҳам
Илҳом Мирзанинг руҳи
тетик. Буни унинг
тинимсиз шеър
ёзаётганлигидан, гўзал
асарларни зукколик ила
фидойилик билан
ҳа в а с л а н и б
таржималар қилаёт-
ганлигидан дарров
сезиш мумкин. Бу
умид чироғи қал-
бингизда ҳеч қачон
ўчмасин, тузалиб
кетинг Илҳом ака!

НУРИЛЛОХ

ОТАУЛИ

АФАНДИ ҰЛМАЙДИГАН БҮЛДИ

Достон*

Бошинга агар кўнса бу кун шарпаи иқбол,
Пойинга, элим, бош уриб қуръон ёзажакман.

Абдулла ОРИПОВ

Хўжа Насриддин афандини фақатгина ўзбек халқи эмас, барча туркий халқлар биргаликда жаҳон аҳлига йўллаган энг бирламчи фавқуллода ва мухтор элчи деса бўлади. Биз - туркийларнинг, ҳатто тили бошқачароқ бўлса-да, дили бир, жондош-қондош тожик халқининг ҳам энг севимли миллий қаҳрамони ҳисобланувчи бу сиймонинг донолиги, топқирлиги, толмас курашчилиги, энгилмаслиги, ўлмаслиги, бошқа фазилатларини жаҳон аҳли жуда яхши билади. Афандининг латифалари ҳам, ўзи ҳам тилларда достон! Менимча, Отаули ана ўша тилларда достон қаҳрамонимизнинг жонли қиёфасини бир замондошимиз, элишунос олим Носир (Насриддин) Латифиддинович Хўжаназаров мисолида ҳаққоний акс эттиришига муваффақ бўлган.

«Элим деб, юртим деб ёниб яшаиш керак» ва «Туркистон - умумий уйимиз» шоирларини қон-қонига сингдириб, қадимий ўзлигини англаб етишига интилиб яшаётган бу элишунос олим бутун Туркистон Элининг умрибоқий руҳини ифодалаб тургандек. Носир Хўжаназаров, менимча, кейинги йилларда туркий халқлар адабиётида яратилган жозибали характерлардан бири бўлиб, унда туркий халқларга хос муштарак хусусиятлар: оқкўнгиллик, соддалилик, яшовчанлик, ишонувчанлик, тинчликсеварлик, меҳнатсеварлик, донолик... қўйингчи, бир сўз билан айтганда, афандиларча феъл-атвор таъсирчан акс эттирилган. Шу боисдан мен бу афандитабиат қаҳрамонни, худди халқ оғзаки ижодида яратилган Хўжа Насриддин афандининг ўзидек, «туркийларнинг улли элчиси» дея таърифлагим келади.

«Афанди ўлмайдиган бўлди» достонида қаламга олинган Элишунослик институти, «Эл» нашриёти, «Эл сўзи», «Эл юзи» нашрлари... булар, менинг тушунишимча, ижодий ҳаёлот маҳсули ва маъжозий ифодагина эмас, «яхши ният - ярим давлат» қабиллидаги тотли орзулар ҳамдир. Дейлик, туркий элимиз тарихи ва маданиятини тадқиқ этувчи элишунослик, яъни, туркишунослик (туркология) институти яқин йилларда таъкил топиб, бу эзгу орзулардан бири ушалса ажаб эмас.

Хозирга қадар яратилган «Афандининг ўн икки қабри» ва бошқа санъат асарлари аён кўрсатиб турибдики, тарихда афандини ўлдиришига уринишлар жуда кўп бўлган. Лекин у ҳар қандай қалтис вазиятлардан ҳаминча омон чиқаверган. Шунинг учун ҳам ўлмас қаҳрамонда у! Айниқса, мустақиллик даврида бу ўлмас, яшовчан, хурфиқр, доно қаҳрамон ҳар қачонгидан кўпроқ яшашга ҳақлидир. Бинобарин, унинг инсоний қиёфаси ҳаққоний кўрсатилган мазкур асар ҳам яшашга ҳақли!

Тўлепберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Бундан уттиз йил аввал «халқ тимсоли, ўзбек тимсоли» деса леғудек халқчил адибимиз Гафур Гуломнинг «Афанди ўлмайдиغان бўлди» ҳикоясини қайта-қайта муталаа қилганимла халқимизнинг шу бир ўлмас миллий қаҳрамони - Хўжа Насриддин афанди ҳақида қачонларлир йирикрок асар ёзиш орзуси туғилган эди.

Маълумки, Афандининг ёши йўқ. Яъни, етти яшар болакай афандининг ҳам, етмиш яшар чол афандининг ҳам ўз латифалари бор. Ҳар қалай, аксарият латифалар уни эллик ёшлар миёнасидаги урта яшар одам сифатида тақдим қилади. Негат? Бу саволга узимча жавоб топим: чунки эллик ёш инсон умрининг ҳосилдорлик, пишиқчиллик, эҳканни уриш, ғалвирини сувдан кўтариш фасли; уғил-қизлари бир-бирларига басма-бас усиб-улғайиб, ҳар бири «ейман, ичман, қияман, одамга ўхшаб яшайман» дейди. Унисини уйлантириш керак, бунисини узатиш, яна бирини уқитиш, хуласа, «иш-иш-иш!» «Яхшиям «иш» эмас,

«иш!» деган экан», - дутф қилади бундай пайтда бош қанишга фурсати йўқ болажон ўзбек. Бунинг устига пазор тизими келди.

Қаҳрамоннинг элишунос олим, яъни, зиёлағинни ҳам тўғри тушунасиз деган умилламан.

Бугунги кунимизнинг Афандисига хос плохий ёзуғ ва инсоний қиёфани ёритишда ошириб ё тушириб юборилган уринлар бўлса, мени маъзур тутасиз.

Асарнинг журнал нусхасида қаҳрамоннинг пушти-палағи-ю кирк тўққиз йиллик қисматини ёритишга қаратилган «Афандининг отаси», «Афандининг биринчи ва иккинчи мухаббат», «Афанди Туркистонда», «Афанди тоғ йўлида», «Афандининг ишхонаси», «Афандининг совиқ поччаси» каби бобларни кўя туриб, асосий лиқватни унинг бир неча йил аввалги аҳвол-руҳиясига қаратилмики, бунинг ҳам тўғри тушунасиз деб уйлайман.

Муаллиф

* Асарнинг журналга мўлжаллаб ихчамлаштирилган нусхаси.

Носир шаҳар марказидаги асосий ишхонасининг залворли қопқасини очиб, ташқарига йўналар экан, юраги ўртанди. «Энди бу жамоани наинки ўзи, бугунги куннинг Мирёкуб эпақаси, ҳатто Искандар Зулкарнайннинг устозининг устози - Сукрот ҳам эпақага келтирилмас! - хуноби ошиб ўйлади ўзича. - Кейинги йилларда пулшунослик институтими, кулшунослик институтими, нима бўлса бўлди, фақат Элшунослик институти бўлмай қолди бу қутлуг даргоҳ! Шу кетишида тағин элфурушлик институтига айлантиришадими анови... фурушлар!...»

У олтимиш уч йил муқаддам ташкил топиб, шу кечакундузда пайғамбар ёшида турган институт тарихини беш кўлдек бўлмаса-да, ҳар қалай, бир элшунос олимчалик билади. Неча йиллардан буён шу мақаддас даргоҳнинг тупроғини ялаб ётибди, ахир. Бири кам эллик йиллик умрининг қаймоғини сидириб, шу даргоҳга топширди. Уволи не керак, қатордан кам бўлмади. Айни шу қутлуг илм масканининг шарофати билан Тошкентдек шаҳри азимнинг қоқ марказида уйли-жойли, кўрли-қутли бўлди. Аввал фан номзоди, кейин фан доктори бўлди. Буёғини сўрасангиз, айни шу даргоҳда сочлари оқариб, кўзлари хиралашди. Лекин бир пайтлар не-не элсеварларни бағрига сиғдирган бу дарёи азим... бугунга келиб, ҳар қадамда бўғила-бўғила, Оролга етмай ҳолдан тойган асов Жайхундек, мана, бир неча йилдан буён жон талвасасида - жони кирди-чикди роққ бўлиб турибди. Яшаб яшаёлмайди, ўлиб ўлолмайди. Ҳеч ким унга иккинчи нафас бахш этолмайди. Тўғри, «Элшунослик фани ўладими?», «Ҳозирги бозор иқтисодиёти шароитида элшунос яшай олади-ми?» қабилдаги саволлар ўқтин-ўқтин ўртага кўйилиб, шу атрофда мажлис машваратлар тез-тез ўтказилиб турибди. Кўндаланг саволлару гуррос машваратлардан мақсад ўлдиришми-жонлантириш, бунисини ҳам худо билади. Носирнинг билгани шуки, «Онадан туғилганда ўттиз эдик, ўла-ўла тўққиз қолдик» деганларидек, бир пайтлар не-не элшунослар нашьунамо топган бу кўрли-қутли даргоҳда энди бор-йўғи тўққиз нафар илмий ходим амал-тақал жон сақлаб туришибди: институт директори Ҳалим Тўраев, директор ўринбосари, лақаби билан айтадиган бўлсак, «подҳалим» Жўрақул Қўлдошев, илмий котиб, турфа таърифлари билан айтганда, «мирзабоши», «қоровулбеги», «Носир Хўжа», «Хўжа Носир», «Хўжа Насриддин», хуллас, норасмий муомалада - «Носир - Афанди», расмийсида - «Насриддин Латифиддинович Хўжаназаров». Ва ниҳоят, элшунослик фанининг олти асосий йўналиши бўйича бўлим бошлиқлари, тўғрироғи, ҳам мутасадди, ҳам ижрочи (яъни, «Ҳам бошчи, ҳам кўшчи») бўлмиш олти нафар илмий ходим! Бугун бошли илмгоҳда қолган-қутган «кенг уйнинг келинчақлари» мана шулар, халос. У ёқда - «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак» деган оташин даъват, бу ёқда - ёниш тугул туташга ҳам ҳоли йўқ олти нафар элшунос! Бош устида бўлса, ҳали айтганимиздек, Ҳалим билан «подҳалим». Улар орасидаги оралик манзилда кунига-кунора олти таёқ бошига келиб тушадиган орачи, иторчи, энг ашаддий элшунос, элакчи, элчи, кўйинг-чи, тағин ўша биргина сўз билан айтганда - «Афанди» - бизнинг қахрамонимиз...

Хуллас, Носир асосий ишхонасидан ҳафсаласи пир бўлиб ташқарига чикди.

Тўғри, тонг-сахарда уйдан ишга отланар экан, кайфияти аъло бўлмаса-да, ҳар қалай, ёмон эмас эди. Даставвал қўлига саккиз сўм бериб ёлғиз ўғли

Хўжамуродни маҳсус мактабга ўқишга жўнатди. Йўл-йўлакай беш қизидан учтасини - мактабга, биттасини - боғчага кўйиб, қатта қизи Дилобарни - бир ёнига, хотини Санобарни - бир ёнига, Ола Хуржуннинг икки кўзидек каттакон икки тўрвани эса, икки қўлига олиб, тўппа-тўғри Олой бозорига йўл тортди. Хотини билан қатта қизининг бозорига барор тилаб, ўзи кўшимча ишхонаси - «каптархона»га кирди. Почтахонадаги бир жуфт учирма каптарнинг «ғут-ғут»ини раиятнинг тилига апил-тапил ўгириб, учинчи каптарнинг бўйнига осди-да, нарёғига асосий ишхонаси - элшунослик институтига ўтди. Одатдагидек ишхонага ўзи биринчи бўлиб қадам босди. Бутун бошли илмгоҳда на қотиба, на олим, хуллас, қоровулдан бошқа ҳеч бир зоғ йўқлигини кўриб, юраги сиқилди. Бекордан худо безор, аввал «Ғалвир», сўнг «Элак»ка сим қоқди. «Ғалвир» тағин сувдан кўтарилмай қолди. «Элак» журналининг бош муҳаррири, ҳайрият, ишда экан, гарчи кунни кеча «талабларга мувофиқ» ўз қўли билан топширган икки энликкина «Элчи» мақоласининг тақдири мужмаллигича қолса-да, ҳар қалай, қизиқдан-қизиқ гаплар эшитди: «Эл сўзи»нинг бугунги сонини ўқидингизми? Тез топиб ўқинг! Гап бор! Ҳаммаси элак-элак қилинибди, мен сизга айтсам!...» Бирор соат шаҳар кезиниб, ахйири рўзномани топди. Апил-тапил кўз югуртирди. Қараса, «Эл кучлими ёки пул?» деган бир саҳифалик улкан савол! Не кўз билан кўрсинки, савол ўзи ишлаб турган элшунослик институтининг директори Ҳалим Тўраевнинг олдига кўндаланг кўйилган эди! Мақолани ўқиб яна бир қарра амин бўлдими, элдан ҳам, пулдан ҳам, элакдан ҳам, ғалвирдан ҳам - ҳамма-ҳаммасидан кучлироқ нарса - тил. Унинг она тили! Шундай ўтқир тилки, ичидан пишган ёрилмас тошларни ҳам оддийгина босволди қовундек тилим-тилим қилиб ташлайди, худо ҳаққи! Ёрилтошга қиёсланди... Оғизда «Элимга баҳшида битта жоним бор» деб, амалда шу элни ҳар боб билан лақиллатиб юрган анови лўттибознинг жони... нима бўлибди?... Майли, Ҳалим билан «подҳалим»-ку, қилмиш-қидирмиш деганларидек, қилмишларига ярашугини эртадир-кечдир олишлари муқаррар эди-я. Бирок энди ўзларининг ҳоли не кечар экан? Институт-чи? Нима бўлар экан? Кирди-чикди роққ жони бирйўла чиқиб кетмайдими?..

Олти илмий ходим билан илмий котиб - жами етти жон - «етти оға-ини ботирлар» ўтирадиган каттакон хонага қайтиб кўрдими, ҳамон ўша-ўша манзара: ҳайҳотдек хонада ўзидан бошқа ҳеч бир зоғ йўқ! Тушлик пайғи бўлай деяпти-ю, қаерда юришибди экан анови олабула олтовлон? Уйларида мақоланинг мағзини чақиб ётишибдими ё?... Ҳалим Тўраевга кўшилиб ёппасига норозилик баёноти эълон қилмоқдами? Уларсиз ҳам бутун институт баёнога тўлиб кетди-ку! Ё бу ерда бошқа бирон гап борми?... Қабулхонага кирса, «тўққиз бошчиға - бир кўшчи» қотиба қиз келиб, алланечук бўлиб ўтирибди. Тусмол қилганидек, Ҳалим Тўраев ишга келмабди. Бунга ажабланмаса ҳам бўлади. Қай юз билан келсин! Бир-икки кун мақоланинг мағзини чақиб, тилининг Эл билан пулга чоғиштирма оғирлигини салмоқлаб кўриши керак-ку! «Подҳалим»нинг олдига кирса, кутганидек, у очик саҳифага мук тушиб мутолаа билан машғул экан. Сир бой бермаслик учун атайин анқовсираб сўради:

- Ходимларимизга сиз жавоб бердингизми? Нимагадир эрталабдан буён ҳеч ким йўқ!..

Жўрақул ҳам сир бой бермади ҳисоб:

- Ўзларидан сўраймиз, акам? Интизом масалаларига масхул ўзлари-ку!..

Қабулхонадан чиқа турибоқ ҳафсаласи пир бўлиб бошлади. Падарига минг лаънат бунақанги интизом, бунақанги масъулликнинг! Чўкаётган кемага ўхшаб, институтдан ҳам путур кетди! «Кўзим чиқсун сени кўргунча мундоқ». Ҳаммасига қўл силтаб, чорак асрлик тоат-ибодатини куйдириб, ўзини бозорга урай деса, бургага аччиқ қилиб кўрпага ўт қўйиб бўлмаса! Қолаверса, бозор ўз номи билан бозор. Қирғоқсиз уммондек, гап. Шунақанги улкан наҳанглари борки, умрини китоб варақлаб-қоғоз қоралаб ўтказган элшунос олим эмас, ўша энг олис тарихларда яшаб ўтган энг бирламчи Афандидан каттарокларни ҳам икки ямлаб бир ютиб юборади. Бозордаги савдо-сотикни учтига чиққан «фуруш-фуруш»лар уддаламаса, элшуносми-элакчими-элчи эплаёлармиди! Лекин элчи-чи? У ҳам яшаши керак-ку! Нафақат яшаши керак, каттаси - ўн олти, кичиги - олти яшар олти зурёдини ҳозирги иқтисодий тангликдан омон-эсон олиб чиқиши керак! «Тирриқчилик»нинг қақшатғич зарбаларига чидаб, уларга дам чап бериб, дам зарб бериб яшашига мажбур! Ҳар қандай табиий ва сунъий тўсиқларни енгиб ўтиши шарт! Демак, энди, ақалли тушлик пайтида ишхонасини кўя туриб, қориннинг қайғусидан ҳам аввалроқ хотин-бола-чақасининг ташвишини қилгани маъқул!..

Олой бозорига кириб, одатдаги манзилга етиб келса, не кўз билан кўрсинки, хотини билан катта кизининг бозори касод! Тонг қоронғусида ўз қўли билан дамлаган бир қозон қўлбола паловдан ақалли бир қосаси сотилмабди! Буёғи неччи пулдан тушди?! Кунни кеча ўелининг йўл кирасига саккиз сўмни чегириб, қолганини бутунисича шу ошнинг масаллиғига харжлаган! ..Энди нима қилсин?... Афандидек билганини қилишдан ўзга не чораси бор?! Билгани шу бўлдики, хотинининг даҳанаки хужумларига абжирлик билан чап бериб, бир қўлига - бир тўрва (тоғора тўла ош)ни, бир қўлига - яна бир тўрва (чой-нон, аччиқ-чучук, коса-товоқ, қошиқ-капкир)ни олиб, тагин уйга йўрғалади. Бозордаги деҳқон аҳлининг ош ейишга холи, олибсотарнинг хуши йўқ экан, «мен ўз қўлим билан пиширган шу ошни есанг ҳам ейсан, емасанг ҳам ейсан» дея уриб едиrolмайти-ку, ахир! Аҳвол шундай - бозори касод экан, бўладиган ишни қилгани маъқул! «Пули қуйган анойи қалампир чайнайди» деганлар. Бир тоғора лиқ тўла аччиқдан-аччиқ қалампир эмас, шириндан-ширин думбали палов-ку бу, ахир! Демак, иссиқ кунда эскириб улгурмасидан тезроқ уйга обориб, ўзлари мазза қилиб паққос туширишлари керак! Қолганини, омон бўлсалар, таҳсилу тарбиядан қайтажак ўғил-қизлари текислаб ташлайдилар.

Носир қадамларини жадаллатди. Бир кам элик ёшдаги одам, аравага қўшилган қирчангидек судралмади, гижинлаган салт оддек енгил йўрғалади. Зил-замбил юкдан икки қўли узилиб тушгудек бўлганидагина бир муддат тўхтаб нафас ростлади. Ўғлини ўқишга юборганидан афеусланди. Тирикчилик тошдан қаттиқлашаётган шу кеча-кундузда ишонган ёлғиз ўғли бир кун ўқишини кўя турса осмон узилиб ерга тушмас эди! Эрталаб унчалик сезилмаган экан, икки тўрва нақ икки эшаклик юк бўлибди! Ўғли ёнида юк ортилган ўсмирлар велосипедини етаклаб юганида-ку, жоннинг хузури эди. Уч-тўрт соат аввал бутун «мол»ни ёлғиз ўзи ўша «замонавий этак»ка юклаб чиқишга, очиги, қўшниларидан уялди. Бу «замонавий эшак»ни дала ҳовлига миниш мумкин, албатта. Бироқ шаҳарнинг қок марказида бозорга миниш... қуюшқондан чиқишдек гап! Қўни-қўшнларию ҳамкасбларининг қисқартма оти - «Носир»ни ҳам айтмай, «Ха, Афанди, йўл бўлсин!» дея

калака-масхара қилишлари учун бошқа асослар ҳам етарли. Юк ортилган велосипедни ўғли етакласа, ўзи ёнида қўлини орқасига қилиб минг қўйлик бойдек савлат тўкиб юрса, бошқа гап эди. Начора, ёлғиз ўғлининг ўзидан беш баттар ўқимиш бўладиган сиёқи бор. Ўн олти яшар ўспирин, ҳалитдан китоб билан ётиб, китоб билан туради. «Қўй, энди, қўймижоз ўғлим! Тагин зиёлининг ҳолига маймунлар йиғлайдиган бўлиб кетяпти. Бир ўқимиш менми? Энди қироатхонликни кўя туриб, ўзингни бозорга урсанг-чи! Ақалли бирон пулдан пул чиқарар хунарнинг бошини тутсанг-чи!..» Бундай панд-насихатларини қулоғига олмайди. Махсус мактабга эрталаб кетиб, уйга кечкурун келганим майли, ярим кечага қадар китобга муктушиб ўтирганига нима дейсиз! Шунинг касофатидан ўзи-ку, ҳар қалай, қирқ бешдан ошгач - яқиндагина кўзойнак такди. Ёлғиз ўғли бўлса, эндигина ўн олтидан ўн еттига ўтяпти, ҳалитдан кўзида - кўзойнак! Шу кетишида, ким билади, эртага нима бўлади-нима кўяди?..

Носир бир муддат хаёлдан чалғиб, ортига қараса, хотини «бостириб» келяпти. Икки тўрвани тагин икки қўлига олиб, уйга қараб зипиллади. Майли, қўли толса - толсин, ақалли қулоғи тинч бўлсин! Йўқса хотинидан одатдаги ҳазил-хузуллари (масалан, «Бошқалардек машина минолмадингизми, энди хиҳ, эшагим, хиҳ!»)дан беш баттарини эшитиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Уйдаги гаплар кўчага чиқмай, уйга боргани маъқул!

Оилавий машмашаларнинг кўчага кўчишидан кўрққани шунчаликки, бир қараса, хотини билан кизини тагин чангида қолдириб кетибди. Йўлнинг ҳам кўпи кетиб ози қолибди. Гавжум чойхона олтидан ўтиб, муюлишдан бурилдию яна бир муддат нафас ростлашга журъат қилди. Мушаклари тортишиб қолаётган қўлларини укалади. Атрофга «бамайлихотир» кўз югуртирди. Қараса, нақ йўлбарсдек келадиган бир ит... унга ҳамла қилгудек хурпайиб турибди! Бейхтиёр энгашиб йўлак чеккасида ётган бир тошни жон-жаҳди билан чангаллади. Шу асно жон ҳалпида хайқирди: «Кет, йўқол! Хой, ким бор!...» Энгашган кўйи нажот истаб атрофга жовдирди. Кўрдикки, беш-олти қадам нарида, афтидан, итининг эгаси, «қалайсан энди?» дегандек, ҳолини томоша қилиб турибди! Қўлидаги тошни итга эмас, эгасига отгудек важоҳатда тагин хайқирди: «Уберите свою собаку, ато!..» Худди шу тахдид - тааддисини кутиб тургандек, ит, эгаси чақириб улгурмасдан, ортига бурилди. Носир тагин бир муддат ғазабу кўрқувдан дағ-дағ титраб турди. Ит қувлаган девонанинг аҳволига тушганидан дам йиғлагиси, дам кулгиси келди. Тўғрироғи, ичи йиғлаб, ташни кулди. Айни чоғда, кўнглида кейинги йилларда бутун борлигини ишғол қилиб олган машғум туйғу - шубҳа, гумон, ҳадик, кудик... - тагин ғалаён кўтарди: ит итлигини қилиб қопмоқчи бўлдими ё... эгаси олқишладами? Уни итдек кутуртириш иштиёқида юрганлардан биттаси эмасми мабодо?!..

Нима бўлганда ҳам ит эгаси билан пачакилашиш яхшиликка олиб келмаслиги аниқ. Итга қўшилиб ит бўлгунча ўз ташвишини қилгани маъқул! Тагин тўрваларини азот кўтариб зинғиллади. Уйга яқинлашаётиб кўрдикки, тагин ўша «эски кадрдонлари» - қаймоқранг «Жигули» ичидаги бир жуфт укки кўзлар уни зимдан таъкиб этмоқда! Кейинги бирор йилдан буён кунига-кунора шу аҳвол! Нима истайди ўзи бу укки кўзлар?! Унинг қадамни пойлашдан бошқа иши йўқми падарқусурларнинг? Қандай айғоқчи, кимнинг айғоқчиси? Оддийгина элшунос олим, борингки, ўтакетган Афандига бундай диққат-этибор нимага керак?! У давлат

жиноятчисимидики, ҳар муюлишда бир айғоқчи кузатиб турса!..

Кейинги пайтларда одатланганидек, тагин ўзини сезиб-сезмаганга олди: машина ёнидан бамайлихотир ўтар экан, ўглига тенгдош бир гуруҳ болалар атрофини куршадилар. Қараса, девор-дармиён қўшнисининг шумгина ўғли нақ бурнининг тагида кўлини чўзиб турибди:

- Ассалому алайкум, ака!

Беихтиёр тўрваларни ерга қўйиб, узатилган кўлни олди. Шу асно ханг-манг бўлиб ўйлади: «Буниси қандоқ бўлди? Бир афандига эътиборни-ку, тушуниш мумкиндир, бироқ намуноча илтифот?! Офтоб қаёқдан чиқа қолди? Нега ҳеч қачон салом бермай, ёнидан безрайиб ўтадиган болакайларнинг унга ҳурмати кутимаганда ошиб-тошиб кетди? Изҳори ихлосми бу ё... калаками?..» Болалар билан бир сидра кўл олишиб, «қуюқ» кўришар экан, сир бой бермади. Лекин тили ўзига бўйсинмади. Ич-ичидан тошиб чиққан зардоб-заҳарханда тилига кўчди: «Ха-а, баракалла! Отанга раҳмат!» - деди «бошловчи саломчи»га синовчан тикилиб. - Отанг тенги одамнинг ёнидан безрайиб ўтиб кетавермай, мана шунақа салом бериб ўтади-да, одобли бола! Яшаларинг! Барака топларинг! Омон бўлларинг!» «Салом»ни бошлаган болакай, муомала бундай бўлишни кутмаган, шекилли, нимагадир кўзларини ундан олиб қочиб, аниқ-тиниқ пўнғиллади: «Ҳе-е, онангни...» Бу болакайларнинг онгини ким заҳарлади? Оталарими, оналарими, бошқа бировларми? Ким унга қарши қайраб солиб, қонини қайнатиш усулларини ўргатди?! Масаланинг бу томони Носирга ҳозирча қоронғу - алоҳида тадқиқотни талаб қилади. Ҳозирча аниғи шуки, айни лаҳзаларда нимагадир заҳарни заҳар кесмайти: унинг заҳархандаси шум болани инсофга келтириш ўрнига, аксинча, аламини келтиряпти. Алами шунчаликки, очиқ-ошкор сўкинияти! «Мана, сўкиш манавинақа бўлади» дея бир шапалоқ тортиб, шу тирранча билан пачакилашсинми энди? Кўй, ўз ҳаддини билгани маъкул! Худди сўкишни эшитмагандек, болакайларга яна бир қарра омонлик тилаб, «бамайлихотир» ўз йўлига равона бўлаверди. Уйга кириб, кўлларидоги тўрваларни ошхонага қўйди-да, бир қадар енгил тортди. Хонаи хосига кириб, ёзув столининг қошига ўтирди. Бошини кўллари орасига олди. Нанки ишхонаси, умуман, яшашдан ҳафсаласи пир бўлди. Қирқ тўққиз йил аввал онадан туғилганига, айни лаҳзаларда яшаб турганига, яшаганда ҳам, айнан Афанди бўлиб яшаётганига пушаймон чекди. Ҳалигина шумбола сўккан онасини эслаб, хўрлиги келди. «Онагинам! Одам бўлдимми мен ҳам!..» Одам бўлиб кун кўрганидан ит бўлиб, мушук бўлиб, сичқон бўлиб яшагани яхшироқ эди-ёв! Минг афсуски, юз минг армонки, одамликдан ҳам, Афандиликдан ҳам тонолмайди. Энди орқага чекинолмайди ҳам! Ортдан ҳар қандай гавго чикса - чиксин, токи тирик экан, кўзлаган мурод-мақсад манзилга бора олгунича бораверишдан ўзга чораси йўқ! Йиқилса ҳам олдинга қараб йиқилади. Том маънодаги Афанди-да у! Том маънодаги Афанди бўлиш эса, чидаганга чиқарилган! Демак, ҳаммасига чидаши керак! Нанки чидаши, Худога шукур қилиши керак! Ҳар қалай, шу кеча-кундузнинг ўзидаёқ отасидан тўрт йил кўп яшади, ахир! Яна бирор йил яшаб, ақалли ёлғиз ўғлини қаторга қўшиб улгурса экан, ана ундан кейин...

Носир азбаройи ўзини нохуш ўйлардан алаҳситиш умидида ёзув столининг бир чеккасида очиқ турган - куни кеча ўқиб бошлаган китобчани кўлига олди: Чўлпон «Адабиёт надур?..» Бир сидра варақлади. Нигоҳи

мақолалардан бирининг сарлавҳасида тўхтади: «Афандистон». Халигина, умуман, яшашдан ҳафсаласи пир бўлиб турган одам, дафъатан енгил тортди. Ха, ўйлаб қаралса, у ёлғиз эмас! Афандистонда ким кўп - афанди кўп-да! Демак, кўп қатори... Қуллардан бир куни ана ўша афандилардан бири ўзига тасалли-таскин берибми, хотинини овутибми, бола-чақаларини ношукурлик йўлидан қайтарибми, айтган эканки: «Бош бутундир - бу давлатни кам дема, дам бу дамдир, ўзга дамни дам дема». Шундай экан, ношукурлик кимга керак? Худога шукур, бош бутун-ку, ахир!..

У эшик кўнғироғининг бўғиқ жиринглашидан ўзига келди. Очиш учун енгил одимлар экан, дарров тушунди: Санобар очиқ эшикдан киришни истамай, «биз келдик, кутиб олинг, Афанди ака!» - демоқчи! Эшикни ланг очиб кўрдик, тахмини тўғри. Ҳатто Санобар билан қатта қизининг ёнида мактабдан қайтган уч қизи ҳам ипга тизилган мусичалардек қаторлашиб туришибди! Халигина чўккан кўнгли тоғдек юксалиб, ўзини бу оламдаги энг беғам-бетагавиш одам ҳис қилди. Афандининг ишончли чораси, сўнги манзили - ҳазилга зўр берди:

- Келсинлар, Дилорому Дилорою Дилосо қизларим! Бўйларингдан айланайин, она қизларим! Қани, тўрга ўтинлар! Адаларинг ошини ҳам, чойини ҳам дамлаб, йўлларингга кўз тикиб ўтирибди!

Кичкина қизларини эркалаб-суяр экан, Санобарга зимдан кўз югуртирди. Гўё оғир юкни базўр кўтариб тургандек қаттиқ чимирилган хотини, кутганидек, уйга беихтиёр илжайиб кирди. Ҳатто иситилган ошни жукурлашиб тановул қилаётиб иккинчи синфда ўқийдиган қизининг бир қизик қилиғини завқланиб ҳикоя қилди: эмишки, Дилобарлари мактаб ҳовлисига кирса, икки сингисини бору учинчиси йўқ. Қидириб синфига кирса, ўқитувчисининг олдида ёлғиз ўзи ўтирганмиш. «Ха, опачаларингнинг олдида чиқмай, битта ўзинг нима қилиб ўтирибсан?» деб сўрабди. Сабабини ўқитувчиси айтибди: «Сингилчанг опасини кутиб ўтирибди». «Нега?» деб сўрабди Дилобар. «Билмасам, - дебди ўқитувчиси, - опаси эрталаб шаптоли қоқи опкеламан деганмишми-ей». Сабаби - эрталаб қизалоқлари мактабга қираётиб танаффус пайтида синфдошлари билан тамадди қилишга беш-ўн сўм пул сўраб хархаша қилган экан, Санобар аччиқ устида «Ҳали сенга шаптоли қоқи опкеб бераман» деб жеркибди...

Хотининг гапларини эшитиб ўтириб, Носирнинг оғзидоги - лғзида, бўғзидоги - бўғзидо қолди. Қулишни ҳам, йиғлашни ҳам билмади. Бечора афандининг бечора кизи! Мунча содда, ишонувчан, беғараз бўлмасанг! Бечора афандининг ношукур хотини! Аввал-бошда ёмон ният қилиб, энди мунча ея туриб маърамасанг!.. Гўё ҳазилнинг зил замирини англамагандек, зоҳиран енгилгина кулиб, қизалоғини яна бир қарра эркалаб-суйди. Тушлик тугаб, таомга фотиҳа ўқилгач, ипга оғланган Носирни кузатар экан, хотини, кутганидек, ўта жиддийлашди:

- Қоринни-ку, тўйдирдик, энди буёғини нима қиламиз, хўжам?..

Кўндаланг саволнинг заптига тоб беролмай, беихтиёр анқовсиради:

- Нимани нима қиламиз? «Хўжам»ними? Ёқмаса, «хўжайин» де, «отаси» де, бор, ана, «афандим» де!

- Ўзингиз кўндингиз, бозорга ошчийим сизмайди, чойчийим! Ҳар бирига «ейман, ичаман, қияман» деб турган олти болани эртага нима қиламиз демоқчиман?

Носир хотинини овутди:

- Ке, кўй, кўп қисинаверма. Санобар! Эртага ҳам худонинг бергани бўлар. Ҳозир сен ишингга кечикма.

Мен ҳам ишга борай. Катталар кичкинамизни боғчадан вақтида опкириб, уйга қараб ўтиришсин. Қолганини кечкурун гаплашамиз!

Хотинининг фиғони фалакка ўрлади:

- Кечкурун нимани гаплашамиз? Тагин куруқ гапми ё пул топиб келасизми? Уйда нон йўқ, масалиқ йўқ, унисининг оёғида, бунисининг эғнида йўқ. Қачон қарасанг: «йўқ-йўқ-йўқ!» Куриб кетсин бундай йўқчилик ҳам!..

Носир тагин хотинини овуттишга уринди:

- Кўй, Санобар, кўп куйинаверма! Худога шукур, қорни тўқ - қайғу йўқ. Эртагача бир гап бўлар. Нима қиласан ўзининг ҳам, менинг ҳам асабимизни бузиб?! Хали ярим кун ишлашимиз керак!

«Инсофга чақиришлар» Санобарга чивин чаққанчалик таъсир қилмади. Таъсир қилса ҳам, аке таъсир қилди:

- Бу гапларни кўп эшитганмиз! Энди гап шу, Афанди ака, кечкурун ақалли нонга пул топиб келмасангиз, айтиб кўяй, уйга киритмайман!

«Ультиматум»дан тепа сочи тик бўлиб, ҳарчанд шайтонга ҳай бермасин, асаби қақшади:

- Кўра-била юрагимга ўт ёқасан-а, Санобар! У ёқда ҳам, буюқда ҳам ойликкача беш кун бор. Қарз сўрайвериб юзимда юз қолмади. Энди нима қилай: ўғрилик қилайми, йўлтўсарлик қилайми ё мардикор бозорига чиқайми?!

Хотини бир қадар шаштидан тушди, лекин, барибир, совуқкина деди:

- Нима қилсангиз қилинг, бироқ эркакмисиз, отамисиз, анови олти боланинг ақалли қорини тўйғазинг! Гап шу!..

У ўзини ўтакетган бокибеғамдек тутиб, аввал уйдан, сўнг бинодан ташқарига чиқди. Хотинининг юз қарра, минг қарра ҳақлигига ич-ичдан иқроқ бўлди. Нима қилсин, бечора, куйинганидан гапирди-да! Болалари деб куйиб-ёниб юрибди-да! Анчадан буён давлатнинг ишидан бўш пайтида ош-чой сотиб, тузуккина топиб-тутиб турган эди, бунисини ҳам худо кўп кўрди. Россиями-Эронга катнаб, каттароқ тижоратни йўлга қўйиш учун дурустроқ сармоя керак бўлса. Буёғи синалмаган отга синчининг укуви, камида Майсаранинг тадбиркорлиги ҳам керак!.. Хўш, ўзи-чи? Энди нима қилса бўлади? Икки жойда ишлаб топган-тутгани рўзгорнинг қорига юк бўлмапти. Мана, тўрт йилдирки, китоб чиқариб, бўмайроқ қалам ҳақи олишдан умиди тобора узилиб борапти. Ойномалару рўзномалар, ҳатто радиодан ҳам ёруғлик чиқмай кўйди. Бирор йилдан буён аллақайси «Элак»да тил тарихини элак-элак қилиб тургани сабаб, ҳар қалай, ой сайин томчилар эди. Икки ойдан буён ундан ҳам томмай кўйди. Олтмиш чақирим олисдаги дала ҳовлисидан топган-тутгани даштаки поездда бориб-келишига етмай қоляпти. Холбуки, ўша дала ҳовлини дала ҳовли қилгунича она сути оғзидан келувди. Сотиб юборай деса, беш-олти йиллик меҳнатини арзон-гаров пуллаш... увол. Қолаверса, бугунги кундаги қарийб ягона разк-рўз, мева-чева манбаининг баҳридан ўтиш ақлдан эмас! Осмонга учиб чиқиб кетганда ҳам, одам боласини ер боқади. Шундайликка шундай, лекин... нега шунча тиришиб-тирмашгани, игна билан қудуқ қазиб, ер тимдалаб ишлагани сайин ишлари чаппасига кетаяпти? Асосий ишхонасига азбаройи эрмак учун зув қатнайдиган такасалтанг ака-ю укаҳонларининг аския пайровларини-ку, асти кўяверасиз! «Ҳа, Носир афанди, қалайсиз? Иш қалай!..», «Тагин қарз сўрамоқчимисиз, бой ота?..», «Мен сизни афанди деб юрсам, туппа-тузук пахсакаш экансиз-ку, а! Саидносирбой! Менинг дала ҳавлимниям пахса билан ўраб бермайсизми?..», «Замонавий эшагингиз

халиям юриб турибдими, Насриддинхўжа, ишқилиб, синиб-нетиб қолмадимми?», «Дам бу ишхонага, дам у ишхонага, яна бир қарасам, Олой бозорию Дархону Бўстонлиққа югуртилайсиз. Мабодо пойгада қатнашсангиз, эфиопиялик кроссчини чангингизда қолдириб кетсангиз керак дейман-а, Носир афанди?» Шу ва шунга ўхшаш гаплар, қочиримлар, учириклар!.. Куни кеча ўзига шогирд қатори ёшгина олимнинг бир оғиз «ҳазили», айтиш мумкинки, ҳаммасидан ошиб тушди. «Дала ҳовлингизни кўриб ўзимча ўйладимки, Носир ака, агар элшунос олим бўлмаганингизда, сиздан жуда зўр мардикор чиқар эди». Ўшанда шу гапни айтган «Бўта Кўзиев» деган фан номзодига кўшилиб қулиб, ўзича маъқуллаган бўлди: «Тўғри айтасиз, ука, фалакнинг қардўши билан мана шунақа элшунос бўлиб қолганимни кўрмайсизми! Начора, қисмат экан, энди ҳаммасини қайта бошдан бошлаёлмасанг!..» Ўша укаҳони-ку, ким билсин, ўз ташаббусими ё аллақимнинг кўрсатмасига биноан шу истехзоси билан нафақат очик-ошкор қалака қилди. Айни чоғда, нафсониятига тегмоқчи бўлди. «Қоч-е! Йўлимни тўсма-е!» қабилда пўписами-дағдага қилди. Унинг чўка-чўка тупроқ бўлган кўнглини баттар чўктириш иштиёқида ўзича куйиб-пишди. Лекин, барибир, мурод-мақсадига етолмай доғда қолди. Чунки Носир бу таги зил ҳазилдан мутлақо хафа бўлмади. Зотан, ўша Бўта Кўзиев билмайдикки, Носирнинг қирқ тўққиз йиллик умридан нақд қирқ икки йили, ростдан ҳам, мардикорлик билан ўтган! Шу кеча-кундузда ҳам том маънодаги МАРДИ ҚОР У! Элшунослик фанининг мардикори, Элниг мардикори, Элакнинг мардикори, Оила ўчоғию пушти палакнинг мардикори!.. Отаси ҳам мардикор эди, бобоси ҳам, бобокалони ҳам! Буёғини сўрасангиз, отаси ҳам Афанди эди, бобоси ҳам, бобокалони ҳам!..

АФАНДИНИНГ ТОПГАНИ

Носир икки чақиримча пойи-пиёда йўл юриб, асосий ишхонасига етиб келганида жазирама ёз қуёши авж нуктага кўтарилган эди. «Етказганига шукр» деб ўзини совуттичи бор хонага урди. Хайрият, олти нафар илмий ходимнинг қоқ ярми пайдо бўлиб қолибди. Учласи билан бир сидра кўришиб, жойига ўтирди. Аввал ёши кичик бўлса-да, ҳар қалай, йўли улуг ҳамхонасига синовчан тикилиб ҳол сўради:

- Қалай, Саша дўстим, янги кўшиқлар борми, ё ҳамон эски ашулами?

Маълум бўлдики, у, кутилганидек, «Эл сўзи»даги мақоладан мутлақо беҳабар экан. Эрталаб аллақайси қавмдошлар жамоаси билан учрашиб, ёқимли овозию созланган гитарасида уларни хушнуд этгани кетган экан. Айтиб кўяй деса, уйда телефони ишламагани сабабли... Қавмдошларининг аҳвол-руҳиясига келсак, умуман олганда, ёмон эмас экан.

«Саша дўстидан хотири жам бўлгач, ўзини бардам тутишга уринган холда Фотиима-Зухрадек эғизак - «киндиги бир» опажонларидан ҳол сўрашга ўтди:

- Сизлар давлатимизнинг соясида яшнаб-яшариб, чопиб-чопқиллаб юрибсизларми, опажонларим? Аёллар салтанатида нима гаплар бор?..

Опажонлари, гарчи қизалоқлардек чопқиллиб бўлмаса-да, ҳар қалай, яхши юришган эканлар. Иккаларининг ҳам ўз таъшишлари ўзларига етарли экан. Масалан, Фотимаси тонг-сахарда ишлаб турган нафақахўрларнинг нафақаларидан қоқ ярмини чегириб қолиш хусусидаги фармонни эшитибдию ишлашдан нафсаласи совибди. Нафақасининг ярми ойлик маошидан

кўпроқ экан-да! Бас шундай бўлгач, бу замонда ўзининг зарарига ишлайдиган ахлоқ борми! Шунда ҳам «бирор ҳийлаи шаърий топиларми экан» деган илмида чиқмаган жондан умид деб пешиндан кейин бирров келибди. Бойвучча опаси Зухраҳонимга, лақаби билан айтадиган бўлсак, «Мама Чули»га келсак, у киши учун элшунослик (табиийми, иқтисодийми, руҳийми - қатъи назар), эҳтиёж эмас, шунчаки овунчоқ экан. Шунинг учун шахсан ўзларига ҳар қандай чегиришлар чиқора экан. Фақат пешинга қадар Элнинг қарийб ярмини ташкил этувчи болаларга радио орқали ваъз ўқиш тарадудидида юрибди. («Алдагани бола яхши» деганлар!) Элшунослик фанининг бошқа уч соҳасига мутасаддилик қилаётган уч акахони бўлса, бирининг отаси кеча кечкурун қазо қилиб, зудлик билан қишлоғига жўнаб кетибди (Отасини худо раҳмат қилсин). Иккинчиси ҳали ҳам маҳсул сафардан қайтмабди (Ишқилиб, сафари беҳатар бўлсин!). Учинчисини худо билади - қаерларда юрибди экан (Наҳот шугинани бандалар орасида ҳеч ким билмаса?)...

Буни қарангки, ҳар икки опаси ўз ташвишлари билан бўлиб, антиқа мақоладан мутлақо беҳабар қолишибди. Кўллариға рўзнормани тутқазиб, завқли мутолаа тилади-да, қабулхонага кириб борди. Котиба қиздан Ҳалим Тўраевнинг ишга келиб, хонасида ўзи ёлғиз ўтирганини билди. Вожаб! Буёғи қандоқ бўлди? Қабулига кирсамми-кирсамми деб бир муддат тарадудланди. Аввалига ўринбосардан авзойини билишни маъқул кўрди. Керагидан ортиқ даражада билди ҳам! Гап шундаки, бир саҳифалик улкан мақола «бошдан-оёқ уйдирма» экан. Бинобарин, на Ҳалим Тўраев, на Жўрақул Қўлдошев пинақларини бузмас эканлар. Тўғри, аввалига қатта бир машварат уюштириб, бўҳтонни фош қилмоқчи бўлишибди. Кейин жиддийроқ ўйлаб, «оворагарчилик кимга керак!» деган фикрга келишибди. Носирга ўринбосардан яна бир антиқа ҳол маълум бўлдики, кўшни давлатлардан бирида худди шундай элшунослик институтининг директорини қатта раҳбар хузурига чақирибди-да, қаттиқ тайинлабди: «Агар мансабингдан умид узмай десанг, институтда уч одамнинг бошини кўшиб мажлис ўтказмайсан! Олиммасанлар, мажлисбозликни кўйиб, ҳаммаларинг уй-уйларингда илмий иш билан шуғулландинглар!» Шунга таққослаганда, машварат ўтказиш бўёқда турсин, тўққиз олимдан олти нафарининг бир ишхонада ёнма-ён ўтириши ... яхшимми?

Туппа-тузук маълум бўлдики, Ҳалим Тўраевга қорасини кўрсатиши ортиқча. Ҳатто ишхонада қимматли вақтини беҳуда ўтказиш ҳам ортиқча!

- Хонамизда тўрттағамиз ўтирибмиз... Нима қилайлик? Тарқалишаверайликми?

- Майли...

Носир темирни қизигида босди:

- Дарвоқе, эртага зарур ишим чиқиб турувди... Бир кун ишга келмасам майлими?

- Майли, ака, шу ҳафтанинг охирига қадар тағин икки кун бўшсиз!

Озодликка чиққан маҳбусдек кўнгли ёришиб хонага кирса, опахонлари эгарланган оддек юлқиниб туришибди - рўзнормани уйларида бамайлихотир ўқиб, мағзини чақиш учун! Улар билан хайрлашатуриб, хотинининг «ультиматум»ини эслади: «Дарвоқе, нон пули...» Аввалига бойвучча опахонидан навбатдаги қарзни сўрашга чоғланди. Лекин ҳадеб тиланаверишга андиша қилди. Хонада ўзлари ҳоли қолишгач, «Саша дўсти»га юзини солишни маъқул кўрди:

- Гитарангнинг бугунги даромадидан душанбагача

пул қарз бериб турсанг-чи, дўстим! Ҳали мен ҳам сурнай чалсам, бойиб қоларман. Ҳадеб қарнайчи билан барабанчи чалавермас, ахир! Нима дединг?..

Мўлжалдаги пулни ола туриб, қизиқ устида хайрлашди:

- Душанбагача... бир гап бўлар!..

Ташқариға чиқар экан, кўнгли яна-да равшан тортди. Худого шуқр, олдидан тоғ чиқса кемириб, сув чиқса симириб турибди! «Камбағалга палов ҳам овқат» экан, уйда болалари ошхўрлик қилиб ётишгандир. Мана, икки кунлик нон пули ҳам топилди. Ўша икки куннинг ўзи ҳам фойдага қолиб турибди! Уларни нимага бағишласа экан-а? Дала ҳовлисида кетмон чопсинми? Йўқ, бориб келиш учун анча пул керак! Фуқаролик шаҳодатномасини янгилаш билан шуғуллансинми? Оббо! Бу замонда чикимсиз иш йўқми?.. Энг маъқули - илмий иш, албатта, икки йилча аввал Элнинг Тили ҳақидаги докторлик ишини амал-тақал ҳимоя қилди-ю ўшандан буён қаттароқ бир нима ёзишга вақт тополмай, вақт топса ҳафсала тополмай ҳуноб! Куруқ судралиб, дам кун санаб, дам тийин санаб умр ўтказяпти! Анчадан бери Элнинг Ули ҳақида қаттароқ бир рисола ёзиш ниятида юрибди-ку! Ана ўшани бугун ёзиб бошласа-чи? Қани энди бунинг иложи бўлса! Афанди айтганидек, «афсуски, иложи йўқ!» (Бир инжиқ унисини ўпоқ - бунисини сўпоққа чиқариб, уйланмай юра-юра ахийри Афандига ёлворибди: «Майли, ким бўлса бўлсин, ишқилиб, бир хотин топиб берсангиз-чи!» Афанди уни бир таскарага учраштирибди. Ҳалиги инжиқ «ўзим-ку, бахтли бўлолмайдиганга ўхшайман, ақалли шу таскарани бахтли қилай-чи, деган экан, маъшуқадан аҳволни билган Афанди ўша гапни айтибди: «Афсуски, иложи йўқ, чунки сиз уни ёқтирганингиз билан у сизни ёқтирмади!»). Кўпчилик ўзига ўхшаб кундалик ташвишларига ўралашиб юрган бир пайтда... Элнинг ули ҳақидаги рисола кимга керак?! Буёғини сўрасангиз, бир товукқа ҳам сув керак, ҳам дон керак! Ўзи-ку, ошини ошаб, ёшини яшаб бўлаёзди. Лекин суяғи қотиб - илиги куч йиғаетган даҳага кирган куртдек болалар... қачонгача куруқ нон қаппалайди? Бугунлари-ку, ёмон бўлмади, албатта. Лекин эрталари-чи?

Олти боласининг эртасини ўйлай туриб, ҳали уйдан чиқаетганида аччиқ устида хотинининг олдиға кўндаланг кўйган саволи энди ўзининг олдида кўндаланг бўлди: «...мардикор бозорига чиқайми?»

Ўйлай-Ўйлай, аини лаҳзаларда пул ишлашнинг бундан тезкорроқ, бундан тўғрироқ, бундан ҳалолроқ йўлини тополмади. Ҳа, нима қилибди. Яқиндагина уйни енгил таъмирлаш учун дала ҳовлидан олиб келган андавасини кўлиға олиб, ўғли Хўжамуродни бошлаб... чиқаверади-да! Қарабсизки, ҳам ўғли икковининг қорни - тўқ, бир кун - обод бўлади, ҳам иккаласи тобора бўшашиб кетаётган жисмини меҳнатда терлатиб-пиштиб чиниқтиради. Муҳими - одамовироқ бўлиб ўсаётган якка-ёлғиз ўғлиға элни танитади. Икковининг топган-тутгани эса, соф фойда - кунбай даромад! Лекин... китобга термилиб умр ўтказаетган ўғли бир кунлик ўқишдан воз кечадимми?..

У ерга кўз тиккан кўйи ўйлар уммонидида оқиб келар экан, антиқа манзарани кўриб беихтиёр сергак тортди: нақ рўпарасида ўзидан салгина ёшроқ - ўрта яшар бир одам йўлакка эгилиб, сувғоғозға ўралган бир даста пулни оляпти! Ораларида нафақат йирик сўмлар, ҳаттоки долларлар ҳам бор! Кўзлари ўтдек ёниб хитоб қилди:

- О-о, топилдингиз зўр-ку! Буёғи қандоқ бўлади? Баҳам кўрамизми энди?

Нотаниш одам пулни кўйнига яширар экан, атрофга олазarak қараб шивирлади:

- Юринг... ҳолироқ жойга ўтайлик!

Қадамлари чакқонлашиб, нотаниш одамнинг ортидан йўргалаб-йўртар экан, ич-ичдан орзикди. Худонинг қудратига қойил қолди. Элнинг қадимий мақолларидан бирини беихтиёр эслади: «Бераман деган қулига - чиқариб кўяр йўлига, оламан деган қулидан - тортиб олар қўлидан». Шу топда унинг мухтожлигини кўриб-билиб, йўлига пул чиқариб қўйган Худонинг қудратига қойил қолмай бўладими, ахир! Худо «бераман» деса, шу-да! Анови топалоқ бир даста топидиқнинг ярмини эмас, чорагини ҳиммат қилганида ҳам, камида бирор ойлик йиртиғига - ямоқ, газалига - дори бўлар-ов!

Сабри чидамай, нотаниш ҳамроҳини мақсадга яқин келишига ундади:

- Кўчанинг нариги тарафига ўтмаймизми, ука, харна, тинчроқ?..

Ўта туриб кўрдиларки, кўча юзида энди бузиб бошланган икки қаватли уй бор экан, ўзларини тўппа-тўғри шу уйнинг очиқ эшигига урдилар. Ичкарига киргач, ҳамроҳи нимагадир тайсаллаб-талмовсиради. Носирнинг тоқати тоқ бўлди:

- Қани, нима бўлди, атаганингизни чиқармайсизми? Ҳамроҳи эшикдан ташқарига мўралай туриб уни сабр-каноатга ундади:

- Ҳозир, ака, биттаси келяпти, шу ўтиб кетсин!

Бетоқатланиб кутдилар. Кутилмаганда ана ўша одам ичкарига ўқдек отилиб кирди-да, арзи ҳол айтишга тушди:

- Ҳалигина йўлакда пулимни тушириб қўйибман. Қидириб юрсам, биттаси «шулар олди-ёв» деб узокдан сизларни кўрсатди. Пулим қай бирингизда, акалар?

Икковлон туппа-тузук «ролга кириб», ажабтовур анқовсирадилар:

- Қанақа пул?!

- Бизда пул нима қилсин!

Лекин пул йўқотган бўш келадиганга ўхшамасди:

- Мени кечирасизлар-у, акалар, ҳар қалай, чўнтақларингизни бир сира қараб чиқишга мажбурман!..

Носир чўнтақларини ташқарига чиқариб кўз-кўз қилди:

- Мана, ука, шу яхлит юз сўмликдан бошқа бир тийиним йўқ! Буниям қарз олиб келяпман!..

Пул эгаси унинг чўнтаги қоқ-қуруқлигига кўнгли тўлди, шекилли, «шериги»га юзланди:

- Қани, сизники-чи?..

Топалоқ пулни чўнтагидан чиқариб, лом-ним демай эгасининг кўлига тутқазди-да, ўзини эшикка урди. Қолган икковлон ҳам кўчага чиққач, пул эгаси югуртилиб кетаётган топалоқнинг ортидан қичқирди:

- Шунинг аввал-бошда бера қолсанг ўлармидинг, ҳой, ноқас!..

Аҳволга қараб, қулишини ҳам йиғлашини ҳам билмади. Бечора афандилар! Унисиям афанди, бунисиям афанди, ўзиям... Афанди бўлмаса, бир чангал пулни эгасига қайтара туриб, худди ўғирлаб олгандек, тили қисик ҳолда қочиб қоладими! «Нима қиламиз энди, топган топалоқникими, учга бўламизми, ё икковимизга атаганингиз борми?» - деса бўлади-ку! Буниси-чи! Афанди бўлмаса, пулини қайтариб берганига раҳмат айтишнинг ўрнига ортидан сўкинадими? Ўзи-чи, ўзи? «Нима, сен менинг чўнтақларимга хўжайинмисан?» - дея осмондан келиш ўрнига, шамол хувиллаган чўнтақларини кўз-кўзлашга тушиб, юз сўмни қаёқдан олганини айтадими!.. Ўзи ҳам пулдорнинг ортидан «Атаганингиз

йўқми?..» дея қичқиргиси келди. Топалоққа билса ҳазил тариқасида айтилган гапларини пул эгасига айтиш тиланчиликдек туюлиб, фикридан қайтди.

Йўлига кетар экан, ўзининг ночор аҳволидан хўрлиги келди. Ҳамиша «ҳаромдан ҳазар» деб яшаган ота-боболари шундай қилармидилар? «Қани, ким нима берар экан?» - деб, қўлга оёқ остига кўз тикиб яшармидилар! Қаёқда! Ногаҳоний топидиққа дуч келганларида аввало унинг эгасини қидирардилар. Топсалар, ҳеч иккиланмай қайтарардилар, тополмасалар, хайр-садақа қилардилар, бироқ зинҳор ўз эҳтиёжларига ишлатмасдилар! Улар-чи? Иримига бўлсин «Манови пул кимники?» деб сўраш тугул, эгаси ялиниб-ёлвориб сўраганида ҳам, иложи бўлса, бермасдилар, аксинча, олардилар...

Носир кўзлари билан ер чизиб, ўзича хаёл суриб кетар экан, ҳалигина кўнглидан кечган мақолни яна эслади: «Бераман деган қулига - чиқариб кўяр йўлига, оламан деган қулидан - тортиб олар қўлидан». Ҳали мақолни мутлақо нотўғри - бутунлай тескари тушунганига ич-ичидан иқрор бўлди. Шу бир ҳикматли гаптаги «бераман»у «оламан»ни ким айтган? Яратганми ё бандасими? Хом суг эingan банд, албатта. Ҳа, худонинг қудрати шу қадар чексизки, «бераман» деган қулига, аксинча, ўзи беради, «оламан» деган қулидан, аксинча, ўзи олади! Мана, у ҳам бир амаллаб ОЛИШ иштиёқда роса қуйиб-пишган эди, кўзларига бир кўрсатди-да, қайтариб ОЛДИ-ку! Афандининг тангасига ўхшаб, ҳар «ҳа»сига бир «жиринг»ни берди-да, ўзи эгасининг чўнтагида кетди-ку ўша пуллар! Демак, хомтама бўлмаслик керак. Аллоҳ «Ма, ол!» деб яратган бу оламда «ол»ни билмайдиган зикнага ўхшаб, ҳамиша «бер!» деб эмас, аксинча, отасига ўхшаб, «Ол!» деб яшаши керак. Ҳиммат-марҳамат қилиб, хайр-саҳоват кўрсатиб, раҳм-шафқат улашиб яшаши керак! Бас шундай экан, бу кенга - кенг, торга - тор дунёга кенглик билан қараб, бориға барака тилаб, шириндан ширин болаларига нонга қўшиб шакар улашса-чи шу бугун?!.

Йўл-йўлакай жавдар нон билан бир қадок шакар харид қилди-да, дадил юриб уйга кириб борди. Табиийки, қизлари нонга эмас, шакарга ёпирилдилар:

- Вой, шакар!

- Қани, қани?

- Қоғозини йиртасан!..

Ошхона эшигида бўй кўрсатган хотини унга маъноли қараш қилиб, қизларига танбех берди:

- Умрларингда шакар кўрмаганмисанлар, нима бало! Ёглиққина паловдан кейин кўнглиларингни айнилади-ку бу! Ёрталаб чой билан ичасанлар! - Санобар шундай дея шакарни ҳойнаҳой қулф-қалитли сандиқчага яширгани ичкари уйга олиб кириб кетди. Қизлари ярим соатча аввалги ўзининг аҳвол-руҳиясига тушганини ҳис қилиб, уларга ҳам раҳми келди. Бечора афандининг бечора қизлари! Онаси-ку, улардан ҳам бечорароқ! Шу бир қадок шакарни, худо биледи, нечи кунга чўзгилайди энди!..

Кийимларини алмаштиради экан, кўнгли баттар юмшаб, болаларига меҳри товланди. Айни чоғда, худонинг қудратига яна бир қарра қойил қолиб, худонинг кўрсатганига яна минг қатла шукур қилди. Элнинг «Нимани хор қилсанг, ўшанга зор бўласан» дегани ҳақ-рост экан, деб ўйлади ўзича. Беш-олти йил аввал боллари пиёлаларига тўлдириб-тўлдириб шакар солишарди-да, ичганларича ичиб, қолганини сувга окизишарди. Оппоққина нонни, андак суви қочса бас, егилари келмасди. Ҳатто бир гал бир қути ҳолва олиб келганида совутгичда жойини банд қилиб тура-тура,

ахийри ярмидан кўпи эскириб қолгач ташлаб юборишга мажбур бўлишувди. Качонлардир ота-онасидан эшитгани «Насибани увол қилманглар!», «Ношукр бўлманглар!» қабилидаги панд-насихатларни болаларига ҳам уқтиришга уринганида гапларини эшиттилари ҳам келмасди. Мана энди... эрталаб бир қошиқдан шакар тегишини орзиқиб кутишди! ...Ҳа, дарҳақиқат, худонинг қудрати чексиз!..

Нима бўлганда ҳам, энди ўзини ҳар қанча хор қилса қилсин, бироқ болаларини зориқтирмаслиги керак. Энди суяги қотиб, илиги куч йиғаётганида томоқдан қисиш яхши эмас. Боя хотинининг айтган гапларида жон бор! Майли, ҳозирги замонда отасига ўхшаб етим боқиб уйлантирмасин, ақалли ўз болаларини зориқтирмай ўстириб-ундириши керак-да! Бунинг учун нима қилса тўғри бўлади?..

Бир муддат хотирини жамлаб нафас ростлаш умидида ёзув столига кўз тикиб ўтирар экан, кейинги пайтларда ўзини ўқтин-ўқтин безовта қилувчи бир савол кўнглида тагин бош кўтарди: «Нахот энди шу уйни сотишдан ўзга чораси бўлмаса?!»

Беш-олти ой аввал собиқ кўшниси, ишхонасига серкатнов укаҳонларидан бири, ким билсин, азбаройи жони ачиганиданми ё бировларнинг кўрсатмасига биноанми, тушлик пайти уни аъза-базза ресторанга бошлаб бориб, хотамтойлик билан сийлар экан, биринчи бўлиб шунга яқинроқ саволни олдига кўндаланг кўйди: «Мабодо уйингизни сотмайсизми, ака?» Аввалига саволдан кўзда тутилган пировард мақсадни тушунмади, албатта, шу боис ажабланиб сўради: «Ўзимиз-чи? Қаерда яшаймиз?» Укаҳони батафсил тушунтириш берди: «Мана, мен икки хонали уйимни ўн уч минг долларга сотдим, ака. Шунинг уч мингига шаҳар чеккасидан тўрт хонали уй, уч мингига анови ўзингиз кўрганингиз қойилмақом ҳорижий машинани олдим. Беш мингига уйни бошлаб таъмирлатиб, бола-чақанинг қорнини - тўқ, устини - бут қилдим. Қолгани билан бемалол ўйнаб-қулиб яшаймиз. Қўлимни қаерга узатсам етади! Шу топда агар истасам, янги уйимни йигирма мингга сотиб, шаҳар марказидан зўр уй олишим мумкин!..» «Ўшанда укаҳони тагин бир кўрган-билганини ҳикоя қилди: «Мен сизга айтсам, ака, уйимни бир этак пулга сотиб олган армани йигит «Сиз ўзбеклар яшашни билмайсизлар! - деди. - Мана мен икки йилча аввал шаҳар чеккасидан икки минг долларга икки хонали уйни сотиб олиб, икки мингга таъмирлатиб, ўн мингга сотдим-да, пулга тўртта уч хонали уй олдим. Ҳозир шулардан бирида ўзим яшаб турибман, қолган учтасига ҳорижий меҳмонларни доллар ҳисобида ижарага кўйдим... Шу кетишда, агар истасам, эрта бир кун шаҳарнинг қоқ ярмини сотиб олишим мумкин!..» Ўшанда укаҳонига «Майли, мен жиддийроқ бир ўйлаб кўрай» деди-да, ваъдага биноан роса ўйлади. Ўша уйсотар чайқовчининг сўнгги гапи уни қаттиқ хушёр торттирди: «...агар истасам, эрта бир кун шаҳарнинг қоқ ярмини сотиб олишим мумкин!» Бу гапнинг маъзини ўзича чаккиб, шу Афанди Энинг тилида битилган Латифадек пурмаъно бир Сатрни ич-ичдан такрорлади: «Тузокларни танийдирган тулкидирман мен!» Узок-узок ўйлай-ўйлай хулосага келди: Йўқ! Афанди эмас, ўтакетган лақма бўлса бордир, бироқ ўз уйини сотадиган даражада аҳмоқ эмас у! Аввало ўша укаҳони билмайдик, унинг шаҳар чеккасидан тўрт хонали уйини йигирма минг долларга оладиган аҳмоқ йўқ. Демак, билмайдик, у энди шаҳар марказига қайтиб келолмайди! Дейлик, Токио шаҳрининг марказидаги бир парча қоқ-куруқ ер чеккароқдаги осмонўпар бинодан қиммат туради, ахир! Қолаверса, у уйини сотиб, ўрнига шаҳар чеккасидан тўртта уй олди-

да, учтасига ижара кўйди дейлик. Эрта бир кун ўзи ўтирган уйни «қонуний йўл билан мусодара» қилмаслигига ким қафолат беради?! Буёғини сўрасангиз, тўғри, унинг касб-кори кўп, бироқ уйми, бошқа бисотми, нима биландир чайқовчилик қилиш... касби-кори эмас! Ниҳоят, энг муҳими шуки, шаҳар марказидаги олиймақом уйи Яратганининг инояти, элшунослик илмининг ҳосияти ва олти зурёдининг шарофати билан пешонасига битган бир Ватан бўлгач, нега у ўз Ватанини сотиши керак?! Ватанфуруш эмас, майли, ашаддий ватанпарвар ҳам демайлик, ҳар қалай, элшунос-ку у! «Ватанни севмоқ иймондан» экан, ватанни сотиш... нимадан?..

Ўша-ўша маслаҳаттўй укаҳонидан ўзини олиб қочадиган бўлди. «Нима гап, ака, ўйлаб кўрдингизми?» дея бир ўсмоқчилаганида жавобни мужмалроқ қилди: «Ҳозирча болаларим ўрганган жойда яшаб турайлик-чи, майлими? Кунимиз ўтмай қолса, ўзим айтаман...»

Ўшандан буён кўшнилари ҳамкасблари оғзидан бу саволни кўп марта эшитди. Уларга жавобан дам чап берди, дам гапни айлантирди, дам ҳазил қилди, ҳатто «Ёлғиз ўғлимга атаб шаҳар марказидан тагин шундай бир уй олмоқчиман! дея «осмондан келди». Айни чоғда қаттиқ боши қотди: нега ҳаммаси бу қадар меҳрибон маслаҳаттўй бўлиб қолишди? Ўз кунини ўзи кўриб юрганининг ҳеч кимга оғири тушмаяпти, шекилли? У уйини сотишга роли бўлса, буларга мукофот беришадими, нима бало?!

Кунлардан бир кун шаҳарнинг Ал Хоразмий мавзесида яшайдиган ўз укаси уйига ҳовлиқиб келиб, ўша лаънатиг саволни такрорласа бўладими! «Уйингизни сотмайсизми, ака? Ишхонамда бир пулдор эвазига бизнинг ёнимиздан бешта беш хонали уй, битта машина бераман деяпти, ишонасизми?..» Ўшанда аввалига анқовсирди: «Буларга қўшимча пул ҳам бермасмикан?» Укаси талмовсирди: «Бунисини билмадим. Балки берар, сўраб кўрайми?» Носир саволни жавобсиз қолдириб баттар анқовсирди: «Ҳисобга зўрсан, ука, Новосибирскдай жойларда роса ўкиб келгансан! Менга айт-чи, бешта беш хонали уй билан битта машина... пулга чақилса, қанча бўлар экан-а?..» Укаси унинг мақсадини тушунмади, тушунса ҳам юзаки тушунди, ишқилиб, соддадиллик билан жавоб қилди: «Ўзимизнинг пулга... тахминан... миллиондан ошса керак?..» Носир ўтирган жойида минг кўйлик бойдек талтайди: «Бундан чиқди мен шу ўтиришимда миллионер эканман-да, а?..» Ахийри бўлмади: портлади! Хотини, ёлғиз ўғлини қизларининг олдида Ийсонинг аламини Мусодан олди: «Қаланг ишлайдими сенинг, ҳой, Афанди?! - бўғилгудек бўлиб уқтирди укасига. - Бурнингдан сал нарироқни кўрасанми ўзи?! Майли, мен бутун ўз Ватанимни миллионга сотай, бироқ эртага... билмайсанми Ўзбекистоннинг нархи қанча туради? Бутун Туркистон заминини неччи долларга баҳоласа бўлади? Жаҳон бозорида Иймоннинг нархи қанча? «Инсоф» неччи доллар дейди ўша компьютерларнинг?..» Укасининг аҳвол-руҳиясига қараб туриб, ошириброк юборганини сезди-да, андак шаштидан тушди: «Кўй, иним, мени бундай савдога тортгунча, қўлингдан келса, холие ёрдам бер! Худога шукр, она тилим билан рус тилида ёзиш бобида ўттиз йиллик тажрибам бор. сен ақалли биридан иккинчисига ағдариб, экиб, тараб, ўстириб яшашим учун бирон каттарок иш топиб бер! Кейин... эпидан чиқсанг, ўзинг ҳам шаҳарнинг марказига - ёнимга кел! Лекин бундай енгил-елин гапларни гап деб кўтариб юрма!..»

Ўша гапларини укаси тўғри тушунди - ҳижолат бўлиб, узр сўради. Санобар ҳам тўғри тушунди. Қизлари

бирини тушуниб, бирини тушунмади. Лекин ўқимиш ўғли, ишонган якка-ёлғиз арзандаси... тўғри тушундими экан? Укасини кузатиб, икковлон ҳоли қолганларида ичига сиғмай кетаётган гапларининг давомини ўғлига айтди: «Худога шукр, мана, бўйинг-бўйимдан, ўйинг-ўйимдан баланд, ўғлим! Энди оқ-қорани танийдиган пайтинг бўлди. Мен сени олиб кела олган жойимгача олиб келдим. Шу уй-жой, анови дала ҳовли, билиб кўйки, сенки! Эрта бир кун сингилларинг жойларини топиб кетгач, биз ҳам борадиган жойимизга борсак, табиийки, ўзингга қолади. Фақат сендан бир ўтинчим шуки, манави бошпанамизни ҳеч қачон сотмайсан. Шу Ватанда уста Латифнинг пушти-палагини ўстириб-ундирасан! Шу манзилдан олдинга қараб юра олсан юр, лекин бир қадам ҳам ортга чекинма! Марказдан қочувчи эмас, марказга интилувчи куч бўл! Уқдингми, улим?..»

Ўшанда ўғли унинг қизишиб айтган гапларини диққат билан тинглаб жимгина ўтирди-ўтирди-да, «укдим» деган маънода бош қимирлатди.

Носир ўша кунги суҳбатни эслаб, энди фақат Яратганининг паноҳига, отасининг арвоҳига ва ўзининг куч-қувватигагина эмас, ўғлининг мададига ҳам суянишга аҳд қилди. Мактабдан келибоқ мутолаага мук тушган ўғлини чақириб ёнига ўтказди. Ўзини имкон қадар совуққон тутиб сўради:

- Аҳволим шу қадар ночорлашдики, эртага ўқишга боришингга саккиз сўм пулим қолмади... Энди нима қиламиз, ўғлим? Манови уйни сотамизми ё... атиги бир кун ўқиш-ёзишни қўя туриб, икковимиз пул ишлаймизми?

Хўжамурод анча ўйланиб, ниҳоят, тилга кирди:

- Майли, ишлаймиз? Бироқ қаерда, Хўжақентдами?

- Йўқ.

- Бозордами?

- Йўқ!.. Тўғри, умуман олганда, «бозорда» десаям бўлади. Фақат у... «мардикор бозори» деб аталади.

- У бозорда нима қилинади, ада?

- Дала ҳовлимизда нимаики қилган бўлеак, ўшанақа ишлар-да!

- Қаерда ийлашмиз, ада, ўша бозорнинг ўзидами?

Миясига қон тепди. Ўн етти яшар йигит шу-уни сўраб ўтирса! Нима дейсан энди! Хаёт мактабидан ўтмаган сояпарвар тантиқларнинг гўлларча саволи-ку бу! Ё меҳнатдан бўйин товлаш учун билиб турса-да, атайин анқовсирайтими? Ўғлининг авзойига синовчан тикилиб қўрдик, билаганидан сўрайтми. Ётиғи билан тушунтирди:

- Мардикор бозорининг ўзида иш нима қилсин, ўғлим! Иш бировларнинг уйида, томорқасида, даласида бўлади-да! Кунбай меҳнатингни пулга чақиб бориб ишлайсан-да, кечқурун ҳақингни олиб қайтаверасан. Ота-боболаримиз бундай одамни фақат мардикор эмас, ишнинг турига қараб, «хаммол», «қарол», «чорикор», «қўшчи», «югурдак», «гумашта», «ёлланма ишчи» ва ҳоказо дейишган. Буёғини борганда ўз кўзинг билан кўраверасан. Хозирча шуни айт-чи, ўша бозорга бор-йўғи бир кун борамизми, ё... уйни сотамизми?

Ўғли гапни қисқа қилди:

- Борамиз.

- У ҳолда сингилнинг айт: овқатни иситсин! Эртароқ ётиб, эртароқ туришимиз керак бўлади...

Иситилган паловни пиёзга қўшиб пок-покиза туширар эканлар «хушхабар»ни ўғли аллақачон етказиб улгурган шекилли, Санобар эрига синовчан тикилиб сўради:

- Ишингиз нима бўлади, хўжам?

- Ишдан жавоб олдим!

- Қўшимча ишингиз-чи?

Носир асабий қўл силтади:

- Нар и борса ўша чойчақаларини бермай қўя қолишар! Бир ой қулдек ишлатиб, берганлари хемири!..

- Хар қалай, таржима - озода иш-да, хўжам!

Хотинининг гапидан энсаси қотди. «Ха, озода иш! Икки жумлани таржима қилиб кўрсанг билардинг - қанчалик озода экан! Игна билан қудуқ қазидан ҳам оғирроқ қора иш-ку бу!»

Чўқим ошни қўлида қуппалай туриб, қулди:

- Майли, бир гап бўлар, хотин. Бир кунга хўқиз ўлмайди, икки кунга эгаси бермайди.

Санобар беихтиёр илжайиб, қочиримга яраша қочирим қилди:

- Қичкина хўқизга бунинг фойдаси борку-я, бироқ... қатта хўқиз чидаёлмас дейман?

«Йўқ, чидайман! Нималарга чидамаган бу бош... бир кунлик меҳнатга чидаёлмайдими! Қудуқ қазирсаям игна билан қазирмас, ахир!..»

Ўйлари тилига бошқачароқ кўчди:

- Бир амалларман, онаси. Оғир ишларни энди кўрибманми!

- Оғир ишларда... оғришларингиз йўқ эди-да, Хўжам! Тағин белингиз оғриб... Кўйинг, ойликкача яна қарз-ҳавола қилармиз!

Юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турар экан, яноқ, мушаклари ўйнади:

- Тиланчилик қилавериб юзимда юз қолмади-ку! Бугунги қарзниям душанбада беришим керак! - Гапларининг давомини ичига ютди: «Ўлиб ҳам кўриш керак деган Исоқ отлик бир олим! Мардикор бозорида ишлаш... ўлим эмасдир, хар қалай!»..

АФАНДИНИНГ ЧОРАСИ

Носир бундан ўттиз йилча аввал мардикор бозорини кўрган. Тарих институтида ишлаётган кезлари-ку, ўқиш билан ёзишга муккасидан шўнғиди. Бунинг устига, пулдан қисилмади ҳисоб. Бироқ дастлаб Тошкентда яшаб, кундузлари қурилишда ишлаб, кечалари дорилфунунда ўқий бошлаган кезларида қўшимча даромадга жуда-жуда муҳтож эди: ҳам Туркистонга тез-тез бориб, оийси билан укаларига қарашиши керак, ҳам кундузги ўқишини битираётган акасига қўмақлашиши керак, ҳам ўзи Тошкентдек шаҳри азимда киши уялмайдиغان даражада яшаб қийиниши керак...

Тўғри, қурилишда иш бошлаган дастлабки ойларида пулни қаёққа қўйишини билмай қолгудек бўлди. Болалигидан бир маҳал, шунда ҳам кўпинча оби ёвгон ичиб, асосан нон қапалаб улғайган эмасми, аввалига қаттиқ ажабланди: шаҳарда одамлар кунига камида икки маҳал овқатланар, тағин денг, биринчи-иккинчи-учинчисини еб-ичар эканлар! Бундай исрофгарчилик кимга керак? Ахир, тушлик пайтида ўн икки тийинга гўштлик мастава, уч тийинга уч бўлак нон олсангиз, шу билан ҳам қорин тўяди-ку! Ўн олти тийинга битта нон олса, қарабсизки, эрталаби билан кечқуруни ҳам обод! Икки юз сўмдан ошириб ойлик олаётган одам кунига ўттиз бир тийин сарфлаб яшаса! ... Эҳ-хе, қолганини нима қилади?!

Саккизинчи синфни битирган, наққоштикка ишқибоз Носирни ўқитиш ниятида бир муддат Тошкентга олиб келиб-олиб кетган отаси уста Латиф қишлоққа қайтиб боргач, аллақайси ҳамюрти ҳақида ажабланиб айтган гаплари ҳақ-ростга ўхшайди-ку! «Бу Муташ билан келин пулни қаёққа қўяверар экан-а, хотин?» - деган эди отаси ўшанда. - Бола чақалари йўқ бир жуфт сувай

салтанг бўлса. Тағин икковиям катта олим! Унисига тўрт юз сўм, бунисига тўрт юз сўм ойлик! Ҳа, ана, бир кунда униси бир сўм, буниси бир сўмни еб-ичсин. Қолганини нима қилар экан-а, ота-боболаримиздек мачит қурдирмаса, мадраса қурдирмаса...»

Тошкентда уч-тўрт ой яшаб-яшамай яхшигина тушундики, шу гапларни айтган отаси, дарҳақиқат, ўтакетган афанди экан! Ўзи ҳам дастлаб афандиларча ўйлаган экан! Аввало, шаҳар иқлими кунига камида икки маҳал иссиқ овқат еб-ичишни талаб қилар экан. Қолаверса, шаҳарда шунақанги кийим-кечаклар, томошахоналар, оромижон гўшалар бор эканки, ойлигингиз бирига етса, иккинчисига етмай, «қани, ҳаракатингни қил!» дея кўзингни ўйнатиб - ичингни киздириб тураверар экан. Буёғи қўлида гулдек касби-кори, бир эмас, бир нечта ҳунари бўлса, ишлатмаслик увол-ку! Шунинг учун гоҳида қурувчи ётоқдошлари, гоҳида талаба курсдошлари билан, гоҳида ёлғиз ўзи ёлланиб ишлашга кўп марта чиқди. Бозорнинг ҳавосини олди. Паст-баландини пухта ўрганди. Ўшанда бир билиб олгани шуки, манзилга қанчалик эрта борсангиз, бозорингиз шунча чаққон бўлади.

Ўшанда-ку, Носир манови ёлғиз ўғли Хўжамуроддан нари борса бир-икки ёш катта эди. Бозорнинг паст-баландини билгани билан, бу шаҳри азимнинг паст-баландини, қолаверса, Элининг фель-атворини ҳали яхши билмас эди. Хозирга келиб шуни яхши биладики, қирқ тўққиз яшар олимнинг ўз ўғли билан мардикор бозорида қоққан қозикдек қаққайиб туриши... катта жасорат эмас, оддийгина уят! Лекин, начора, яшаш керак! Яшаганда ҳам, ота-боболаридек ҳалол яшаб, бола-чақани ҳалол ризқ-рўз билан боқиши керак! Қолаверса, ҳар ким ўзида бори, тошган-тутганини бозорга олиб чиқади-да!..

Ота-бола етиб келганида бозор авжида, майдонда одам тирбанд, лекин мардикор кўп, харидор кам эди. Айниқса, усталар, ана, ипга тизилган қушчалардек, тизилиб, асбоб-ускуналарини кўз-кўзлаб туришибди. Бирок, уста ишлатувчининг қораси кўринмайди. Буцинг асосий сабабини ҳам Носир жуда яхши билади: уй қураётган одам ноилж қолгандагина бозорга уста кидириб чиқади. Кўпинча синашга устани ишлатишни хуш кўради. Чунки ҳамма ҳам ўзича «зўр устаман» деб ўйлайверади. Шунга қараб тўн бичаверади. Обориб ишлатгач кўрасизки, уй қурмок тугул, хом гишт қуйишни эплаёлмайд!

Қанчалик чуқур билмасин, шуниси ҳам Носирга беш қўлдек аёнки, бозор деганларида нархнаво кунига-кунора ўзгариб, тарозининг шайинидек ўйноқлаб туради. Ҳолбуки унинг бозорга охириги марта қадам қўйганига бир-икки кун эмас, нақд ўттиз йил бўлди! Бинобарин, аввалига сир бой бермай, бугунги бозорнинг ҳавосини олиши керак! Шу ниятда қўлида андава ушлаган бир одамнинг кўнгил кўчаларини билмоқчи бўлди:

- Кунбай нечи пулга ишлайсиз?

- Беш юзга.

- Беш юзга?! Камроққа бормайсизми?

- Ҳа, ана, сизга тўрт юз элликдан борганим бўлсин.

- Бундан тушмайсизми?

- Йўқ! Энди сиз айтинг! Розимисиз? Кетдикми? -

Шундай дея уста бетоқатланди. Носир очинини тан олди:

- Мен ҳам устачилик қилмоқчи эдим, нарх-навони билай деб...

Кутилмаганда устанинг қаттиқ жаҳли чиқди:

- Мен сизни бойвачча дечас, ҳали сиз... кип-қизил афанди экансиз-ку! Бошимни қотирмаган сиз қолувдингиз...

Ўғлини эргаштирган кўйи ўзига етгулик виқор билан бозор оралар экан, йўл-йўлакай қумқолипни тик қўйиб устида ўтирган йигитнинг қулоғига энгашиб шивирлади:

- Донасини нечидан қуясиз?

- Ўттиз тийиндан! - Йигит алланечук жонланиб, ўрнидан енгил кўзғолди. Бир қарра панд егани сабаб, бошқа лом-мим демай жадал илгариллади. Демак, устачиликдан умид кам! Пул топиш учун ҳар қандай ишга рози бўлишдан ўзга чораси йўқ! Қараса, бир эшикли автобус олдида қирқ ёшлардаги хабашдек қоратаппи бир йигит уришқоқ қўчқордек кўкрак кериб турибди. Устига устак, овозини дол қўйиб сўраяпти:

- Хом гишт қуядиган мард борми?

Ёнига бориб оҳиста шивирлади:

- Бор. Нечи пулдан?

- Ўн беш тийиндан!

- Майли фақат... қолипнингиз борми?

«Кўчқор» унга иккиланиб қаради:

- Борликка борку-я, ака, бироқ сиз ишламасангиз керак?

- Нега энди. Ишлайман. Мана ўғлим икковимиз... - «Кўчқор» бир Носирга, бир Хўжамуродга қараб, ахийри қатъий буюрди:

- Автобусга чиқинг!

Носир устидан тоғ ағдарилгандек енгил тин олди. Ўғлига «юр» деган маънода имлади-да, автобусга чиқди. Яна беш-олти йигит ҳам чиққач, замоннинг араваши ўрнидан кўзғолди. Бирор соат йўл юриб, Кўктераққа етиб бордилар. «Кўчқор» оддийгина кўчқор эмас, яхшигина тadbиркор экан, бекор кетмади - бора-боргунча чапақай қира қилиб кетди. Ўзиям бир қатновда унинг икки ишхонадаги ойлик маошини топди-ёв! Кўктераққа боргач, маълум бўлдики, «Кўчқор» тadbиркор ҳам эмас, «мана мен» деган замонавий бойлардан, яъни, «янги ўзбек»лардан экан: автобус - хусусий мулки, дангиллама уй-жойи, боқувдаги уч-тўрт оти, ижарага олинган ўн гектар ери, қуриб бошлаган икки қаватли ошхонаси ва ҳоказолари бор экан! Мақсадга яқинроқ келсак, лой - ётқизилган, сув - мўл, қолип етарли, майдон - тайёр экан. Ўғли иккови беш юзтача гиштнинг лойини бир йўла қориб, энди қуйишни бошлаган эдилар, даласи билан шаҳарни яна бир қарра айланиб чиқишга улгурган шекилли, «Кўчқор» гижинглаб ёнига келди:

- Бунақа эмас-да, ака! Айтдим-ку «ишлаёлмайсиз» деб! Гиштни бундай қуяди! - У қолипни қумга белаб, ичига лойни уриб-уриб, сўнг абжирлик билан ерга ағдариб ташлади-да, қолипни оҳиста кўтарди: - Кўрдингизми, ака! Гишт қуйиш сизга буёқчининг нили эмас!

Гарчи ич-ичидан «ўргатмаган сен қолувдинг!» деган аламли исён бoш кўтарган бўлса-да, ўзини босди. Чунки «хўжайин» юз қарра, минг қарра ҳақ эди. Зеро, Носир қумқолипда ишлашни билмас эди. Шу пайтга қадар қачон қанча гишт қуйган бўлса, фақатгина сувқолипда қуйган эди. Сир бой бермай, қумқолипни ишлатиш йўлини кўриб-билиб олгач босқлик билан сўради:

- Исмингиз нима, ука?

- Кўчқор?..

Носир қулиб юборишдан ўзини базўр тўхтатиб, қатъий уқтирди:

- Ишлашни бир кўрсатдингиз, раҳмат! Энди гап шу, Кўчқорбек: кечқурун келиб, битта-битта санаб олаеиз. Ўзингизга ёкмаган гишларнинг ҳақини бермайсиз. Келишдикми?

Кўчқор фаросатликкина экан, бошқа ақл ўргатмади. Бир келиб, «Ҳа, яхши!» бир келиб, «Хорманг, ака!» деб

кетди. Учинчи келишида тушликка чақирди. Тўртинчи келишида «Бир пиёла чой ичиб, нафас ростланг ака! Ўғилчаниям кийнаб кўйманг!» дея илтифот қилди. Бешинчи келишида очкич-ошкор иқдор бўлди: «Сизнинг ишлашингизга қараб туриб мен чарчаб кетяпман, ака! Бу дунёнинг ишлари бўлаверар-э! Бироз дам олсангиз-чи!» Ўзи ҳам ёнига ўтириб, бир пиёла иссиқ чой узатди-да, йигирма қадамча наридаги чала иморатга ишора қилди:

- Болахона қалай? Зўрми?

Носир фикрни очкич айтди:

- Зўрликка зўр, бироқ деворлари ночорроқ экан!

Менинг кўлбола дала ҳовлими бунингиздан пишиқроқ. Болахона деворини ҳам ярим ғиштдан тердирадими! Қаттиқроқ итарсангиз йиқилади-ку, энди томини қандай кўтаради? Тағин хом ғишт бўлса!..

Кўчқор унга таажжуб аралаш безовталаниб қаради:

- Сизнингча, энди нима қилиш керак?

- Болохонангизни зўр сувоқчи кутқариши мумкин, ука! «мендан кетгунча - эгасига етгунча» деб эмас, ҳалол ишлайдиган сувоқчи!..

- Шунингиз суваб бера оласизми?

- Майли, кўрайлик-чи!

Болохонага кўтарилиб кўрдик, ичи, агар лой билан дастёрлар етарли бўлса, бир кунлик иш!

Носир шартини айтди, Кўчқор бажонидил кўнди: ўғли иккови бир кун уннаб куйган бир ярим минг ғиштининг нархидан икки баравар кўпрокка суватишга рози бўлди. Хатто ўзи шаҳарга олиб тушиб, йўл-йўлакай навбатдаги кирасини қилиб, эртага боришига ҳамма тахт туришини айтди-да, қизгин хайрлашди.

Уйга қайтарканлар, Носир ўғлига синовчан тикилиб, ҳол сўради:

- Мардикор бозори қалай экан?

Хўжамурод истеҳзоли қулди:

- Чидаса бўлади.

- Роса чарчадинг-а?

- Унчалик эмас.

Носир ҳалигина Кўчқор берган пулларни ўғлининг чўнтагига солиб кўйди:

- Биринчи топганинг! Ярмини ойингга ўз кўлинг билан бер, ярмини ўзинг ишла! Эртага бир кун ўқишга бор-да, шанбага руҳсат олиб, келишимга шай бўп тур! Ота-бола икки кунга Хўжакентга бориб келамиз. Ўзинг биласан, у ёқда ҳам ҳамма ишларимиз ўлда-жўлда...

Эртасига ўғли - ўқишга, ўзи - Кўктеракка кетди. Одатдагидек, йўл-йўлакай иккинчи ишхонаси - «каптархона»га бирров кириб ўтди. Бутун почтахона аҳли ёзги таътилга учирма бўла бошлаганининг шарофати билан таржимага зарурат кеча ҳам бўлмапти, бутун ҳам йўк! Бу ишхонадан ҳам кўнгли тинчиб, Кўктеракка етиб борса, лой тайёр, дастёрлар етарли, Кўчқорнинг ўзи ҳам «умумий раҳбарлик»ка шай экан, енг шимириб ишга тушди. Ўзини олти-етти йил аввал дала ҳовлини қурганидан буён сувоқ ишини қаттиқ соғинган экан, ҳузурланиб ишлади. Кечқурун ҳам ўз ишини кўриб, ҳам Кўчқорнинг хурсандлигини кўриб, бир ҳузурга ўн ҳузур кўшилди. Икковлон ошхўрлик олдидан яримтани майдалаб бошлар эканлар. Кўчқор унга маъноли қараб сўради:

- Қаерда ким бўлиб ишлайсиз, Носир ака?

Носир гапни айлантди:

- Ишқилиб, ўз кунини кўриб юрган бир одамман-да, ука!

Кўчқор энди унга алланечук шубҳаланиб қаради:

- Давлат сирими ё?..

Очинини айтиб, унинг кўнглини хотиржам қилишга мажбур бўлди:

- Афандида сир нима қилсин, ука! - Сўнг алланечук маҳзун тортиб, «масала»ни узил-кесил ойдинлаштирди: - Элшунос олимман, институтда домламан...

- Домла?! - Кўчқор астойдил хайратта тушди. - Кўлингизда гулдек хунарингиз бўла туриб, шу кунларда нега олимлик қилиб, бунинг устига ғишт куйиб юрибсиз, ака?!

Носир саволга жавобан ачкиқ қулди. «Дилда дардинг бўлмаса, сардафтаримни кавлама». Икки ўртага Шоҳ Машрабни тикиштириб бўладими! Оворагарчилик кимга керак! Умуман, жавобга не ҳожат?!

Тадбиркор Кўчқор у ўйлагандан ҳам эпчилроқ, боринки, Мирёкуб эпақадан ҳам эпчилроқ чиқиб қолди. Шакаргуфтор ошхўрлик асносида Носирга, ўз таъбири билан айтганда, «Операци Ы»ни таклиф қилди. Мазмуни шундайки, «Кўрдингиз, ака, йўл бўйи ким кўп - янги уй қурдираётган пулдор кўп! Ораларида шунақанги бойваччалари борки, пулини нима қилишни билмайди. Битта уйни икковлон шартлашиб бош-бутун олсак, мен дастёрларни етказиб, ишни ташкил қилиб турсам, сиз устачиликни боғласангиз, икковимиз ҳам пулга кўмилиб қоламиз, ака, мен сизга айтсам». Носир таклиф замиридаги пировард мақсадни дарров тушунди. «Э, койил! Кўчқор деб юрса, ўтакетган тулки экан-ку бу! Энди менга «умумий раҳбарлик» қилиб, сиқиб сувимни ичмаган фақатгина сен қолувдинг!» Фикрини суваб битирган деворидек силлиқкина баён қилишни маъқул кўрди:

- Кўйинг, ука, овора бўлманг! Мен бу шаҳри азимда бировларга уй кураман деб юрганам йўк. Фақат пулга ўта муҳтож пайтларимда шундай сал-пал... Ёлғон гапирмайман-у, чинакамига ишлаб кўяман.

Кўчқор тирик хазинага дуч келдим деб ҳаддидан ошганини сезди, шекилли, уволи не керак, зийрак - қулоғи динг Мирёкуб эпақадан ҳам зийракроқ - экан, аслига қайтди:

- У ҳолда... ақалли бошлаган ишингизни охирига етказиб, шу болохонанинг сиргини ҳам суваб бермайсизми?

Носир Кўчқорга синовчан қараб, гапни айлантди:

- Майлию бу иш... хавфлироқ экан-да!

- Нера?

Тагдор ишорасини бир қадар андавалашга мажбур бўлди:

- Қарасам, ҳовлингизда ишончли ҳавога йўк экан.

Ҳавога осилиб туриб суваёлмайман-ку, ахир!

- Ишончли ҳавога топсам-чи?

- Агар ишончли бўлса майли! Фақат иш ҳақи бутунгисидан икки баравар кўп бўлади-да! Ҳар қалай, қалтис иш - сизнинг ишларингиздан қалтисроқ! Шундай эмасми?..

«Пухтароқ ўйлаб кўриб, сўраб-суриштириб, маъқул келса айтасиз, - дея ҳар эҳтимолга қарши уйининг телефон рақамларини ёзиб қолдирди. - Муҳими, болохонангизнинг ичи пишиқ-пухта бўлди. Энди сиргини истаган пайтингизда кўнглингиз тусагандек ялтирагаверасиз!»

Кўчқор билан хайрлашиб, уйга етиб келса, нафақат ўғли, балки Санобар билан қизлари ҳам «сафар-саёҳат»га астойдил шайланишмоқда! Орзулар-у орзиқишларнинг чеки-чегараси йўк; тоғ ҳавоси, равоҷ сайри, дарёда чўмилиш, қозон-қозон шинни, қиём, мурабболар қайнатиш, ўйин, кулгу, маза, ҳузурижон!..

Хотинига ётиги билан тушунтиришга уринди:

- Хўжамурод икковимиз дам олишга эмас, ишлагани бормоқчимиз! Қолаверса, кечадан буён топган-тутганимиз ҳаммамизнинг бориб келишимизга етмайди-ку! Буёғини ўйлайсанми ҳеч? Кўнглингининг кўчалари мунча кўп?!

Санобар бир ишга жад қилдими - тамом, тўхтатиш қийин! Афандининг хотини-да!

- Кўяверинг, хўжам, бир гап бўлар! Қиз бечоралар ҳам бир яйраб келишсин-да! Кичикларининг таътилга чиққанига икки ҳафтадан ошди, ҳалигача шу диққинафас шаҳарнинг қоқ ўртасида димикиб ўтиришибди! Ҳаммамиз ёпирилиб бориб, дунёнинг ишини битириб қайтамиз! У ёқда тут ҳам аллақачон ғарқ пишиб ётибди, ахир...

Носир яна бир карра худога шўкр қилди. Дарвоқе, тут. Ота-боболари «Тут пишиғига етиб олдик, энди ўлмаймиз» дея шукроналар айтганлар. Ўзлари ҳам шу кунларга омон-эсон етиб келганларини нишонлаб далада байрам қилсалар, нима, арзимийдими? Ҳа, ўйлаб қараса, хотини ҳақ: бориш-келиш бир гап бўлар! Нар и борса бирор йилдан буён туппа-тузук иш бораётган «ҳайлаи шаърий» усулни яна бир карра - бу гап бутун оиласига нисбатан қўллаб кўрар!..

Ўтган йили кузда Носир антиқа бир кашфиёт қилди. Тўғрироғи, шундай бир кашфиётни яратишга мажбур бўлди. Қараса, бола-чақаси шаҳарда ҳўл мевага зор. Беш-олти йил йўқни йўндириб яратган боғи бўлса, олтмиш чақирим олисда ғарқ пишиб ётибди. Худди кўшиқдагидек: «Сен унда зор, мен бунда зор». Ўйлай-ўйлай, чўнғаида саккиз сўмгина пул билан ўғли иккови йўлга чиқдилар. «Бахташ таваққал» деб атиги уч бекатга чипта олди. Буни қарангки, назоратчи чиптани йиртиб кўлига бердию «Қаергача борасан?» деб сўраб-суриштирмади ҳам! Шундай қилиб, ўғли ҳар куни ўқишга метрода бир марта бориб-келадиган пул билан икковлон олтмиш чақирим жойга бориб олдилар. Кўйни-кўнжи тўлиб қайтар экан, табиийки, иримиға олинадиган хўжакўрсин чиптага ҳам пули йўқ! Текширувчи келганида очигини тан олди: нима қилай, ука, пулим йўқ. Буёқда нок ириб-чириб кетяпти, уёқда болаларим мева-чевага зор. Йўл ҳақиға манови қопдаги нокдан ола қолинг! Жуда зўр тош нок - уч-тўрт кунда юмшаб, асал бўлиб кетади!..» Текширувчига тош нок ёқмас эканми, қайдам, қопга ижирғаниб қараганча лом-мим демай ўтди-кетди! Ўшанда аввалига атрофдагилардан ҳижолат бўлди. Ночор аҳволидан хўрлиги келди. Кейин виждонининг олдида ўзини оқлади: ҳа, нима қипти! Ўғрилиқ, поражўрлик ё алдамчилик қилаётгани йўқ-ку!..

Шундай бир усулни қўлласа бўлади, албатта. Лекин сакказ жоннинг бориб келиши учун йўл кира муаммосини ечишнинг ўзигина етмайди-да! Нон-чой, масаллик, уст-бош... Маълум бўлдики, қарийб ҳамма шаймон шай! Ўғли икковининг кеча ишлаб топганлари икки кунлик гўшт билан нондан бошқа ҳаммасига етибди. Бугун ишлаб топганига эргалаб шулар олиб кирилса, қолгани - йўл кирага етса, қарабсизки, ҳаммалари икки кун бориб, бемалол-бахузур ўйнаб-қулиб келсалар бўлади! Демак, масала ҳақ! Болалари таътил пайти одатланиб қолганларидек, кеч ётиб - кеч турмай, аксинча, эрта ётиб, эрта тура олсалар бас!..

Ўғил-қизлари ҳам, ҳатто Санобар ҳам дарров ухлаб қолишди. Лекин Носир алламаҳалгача ухлаёлмади. Эрта баҳорда уч-тўрт марта зув бориб, зув келганини айтмаса, кейинги ҳафталарда дала ҳовлида ишлаб қотирмади. Ўтган йилнинг кеч кузидан буён асосан ўқиш-ёзиш билан машғул бўлиб, жисми анча бўшашиб қолган эканми, икки кунлик оғир меҳнат каттик чарчатди. Чарчокдан ухлаёлмаптимми, нима бало?! Йўқ! Бунақасини кеча-бугун кўриб тургани йўқ! Фақат ўтакетгани инжиқ табиати шунақа: ҳамиша бирон сафарга чиқиш олдидан уйкуси ўчади. Бўлажак сафар-у борар манзилени ўзича тасаввур қилади. Дала ҳовлисига келсак, уни тасаввур

қилишнинг ҳам ҳожати йўқ! Эслаш кифоя. Эсласа эслагулик ишлари эса, озмунча эмас!

Бундан етти йилча аввал - қайта қуриш мавсуми авж нуктага кўтарилган кезларда - «Бўстонликни қутқаринг!» деган шior ўртага ташланди-ю, кимдир «Ана, қутқарсанг қутқар!» дедими, қайдам, бир гуруҳ элшуносга Бўстонликдан дала ҳовли учун ер ажратиб берилди. Ўзи уч-тўрт йил аввал номзодликни ҳимоя қилиб, аччиқ ичакдек чўзилиб ётган докторлигини тезроқ тугатишга хуши келмай, олимликдан ҳам безиб-безиллаб юрган эди, «чекига чиққан» бир парча ер аини муддао бўлди. Тагин қаердан денг, Нақ Хўжакент қишлоғининг ўрнидан берилди! Носир элшунос сифатида яхши билади: «Қутлуғ қон» романидаги Йўлчи аини шу қишлоқда туғилиб-ўсиб, бир парча ерини сотишга мажбур бўлган-да, Тошкентга тушиб, тоғаси Мирзакаримбойнинг ҳовлисида, буни қарангки, собиқ пахта зовутининг қошида, демакки, аинан улар яшаб турган уйнинг ўрнида... тўнка кўпориб - Гулнор билан топишган! Энди худонинг қудрати билан ўзи учун Тошкентдан Хўжакентга бориб, эҳтимолки, ўша Йўлчи сотишга мажбур бўлган бир парча ерда тўнка кўпоришдан иш бошлаш имконияти туғилиб турибди. Бундай имкониятни қўлдан бой бериш яхшими? Тўғри, сал олисрок. Лекин «тоққа чиқмай дўлона қайда» деганлар. Қолаверса, таппа-тайёр электрчиқа бўлса. Унинг бир боши - уйларининг, бир боши - дала ҳовлиларининг олдида бўлса. Катталар атиги эллик беш тийиннинг, кичиклар учун эса, ўн тўрт тийиннинг баҳридан ўтиб, икки соат вақтдан ҳам кечилса, қарабсизки, ўзингизни дам тоғ ичкарисиди, дам шаҳри азимнинг қоқ марказида кўриб турибсиз-да! Буёғини сўрасангиз, қассоб қассоблигини қилмай кўйганида қонга ташна бўлиб юрганидек, устанинг боласи - уста, илмий ишлар билан бўлиб, кейинги йилларда устачилик ишларини шунақанги соғинган - шунақанги соғинган!.. Модомики хуморини истаганча ёзиш имконияти туғилган экан, уни қўлдан бой бериш нафақат ношукрлик, ҳатто ақлдан эмас!

Хуллас, Носир ўша ёз чилласи тўққиз яшар ўғлини ёнига олиб, қарийб яланғочланиб иш бошлади. «Бор экансиз-ку, кадрдонларим - офтоб, ҳаво, сув, тупроқ!..» Аввало даласини ёввойи дарахтлар билан ажриқтошлардан тозалашга киришди. Ўзларига насиб қилган бир туп тош нок билан бир туп жайдари қора тутғаина тегмади: меваси - емиш, сояси - пана! Кўпорилган тўнка - бир хирмон, терилган тош - бир хирмон бўлганида дастлабки хулосани чиқарди: «Шаҳар билан тоғ ўртасида ҳар куни бўзчининг моксидек зўв қатнайвериш... куруқ оврагарчиликдан бошқа нарса эмас экан! Ҳайф вақт, ҳайф пул!..» Энг муҳими - бир ишни ишлагандан кейин, бутун вужудинг, жон-жаҳдинг билан берилиб, ЁТИБ ишласанг-да! Қолаверса, тош уюмини-ку, жин урмайди (Бу замонда тоғдан тош орқалайдиган анойи йўқ!), лекин бир уюм тўнка билан шох-шабба... таппа-тайёр ўтин-ку! Қандай қилиб ҳам уни асраб қолиш, ҳам ётиб ишлаш мумкин?!

Ўғли иккови туман маркази - Ғазалкентга тушиб қарасалар, дўконда таппа-тайёр курама сўри турибди. Нархи атиги юз сўм! Ёнида нақ саккиз кулоч келадиган темир қувур ҳам кепак баҳосида кутиб ётганини айтмайсизми! Дўконда яна бир элшунос кўшнисини «сўрини сотиб олсам, қандай олиб кетаман» дея тараддудланиб турган экан, икковлон ўртада бир юк машинасини савдолашиб, унга биттадан сўрини юккладилар. Саккиз кулочлик ингичкагина икки қувурни ҳам сўрининг устига икки буклаб ташлади. «Бунисини нима қиласиз?» - ажабланиб сўради кўшнисини. «сиз ҳам олаверинг, гап

бор, кейин хурсанд бўласиз, ака!» - маъноли кулди Носир. Кўшниси «Шунча узунини нима қиламан?» деб ўйладими, хийла қисқа қувурлардан иккита олди.

Даласига келиб, сўрини тўнкалар хирмони устига кураштирди-да, қувурларни чамалаб туриб икки жойидан буклади. Тўрт оёғига уларнинг тўрт учини тикди. Қарабсизки, нафақат таги - омборхона, усти - ётоқхона, бирийўла бошпана ҳам қарийб битди-қўйди! Кўшниси ҳам унинг ишини такрорлади. Бироқ беш-олти қулочли қувур қисқалик қилди - ундан қулай бошпана чиқмади. «Сизга айтдим-ку, узунроғини олавермадингиз-да!» - афсусланди Носир.

Ўша куниек шаҳарга қайтиб, Санобар билан бирга дўкон оралади. Ҳали пул кадрсизланмаган пайтлар. Битта олти кишилиқ қойилмақом чодир, битта ўсмирлар велосипеди, булардан ташқари, битта самовар, қозон-товок, чўмич-қапқир, қўйинг-чи, янги рўзғор учун нимаки зарур бўлса, барчасини харид қилдилар. Эртасига бутун оиласи билан етти жон (ўшанда супрақокди қизлари ҳали туғилмаган эди!) топган-тутганларини велосипедга юклаб, электрчиқага велосипедни ҳам қўшиб юклаб, омон-эсон Хўжакентга етиб келдилар. Чодир сўрига маҳкамланган «бошпана»га лоп-лойик келди. Чилланинг кунда бир ҳафтадаёқ роса қуриб-қовжираган шох-шаббалар самовардаги булоқ сувини бир зумда қайнатди. Ўғли иккиси тошлардан қўлбола ўчоқ курдилар. Санобар қизлари билан овқатга унади. Қарабсизки, Носир - Афандининг Хўжакентдаги оилавий ҳаёти бошланди-кетди! Болаларининг кундузлари, қўлларини оғизлари қоп-қора бўлганига парвойи палак, мириқиб тугхўрлик, кечалари сўрига юлдуз санаб ўйинқароқлик қилишларини-ку, қўяверасиз!.. Ҳа, ўйлаб қарасангиз, одам боласининг, айниқса, афандининг ўзини бахтли ҳис қилиши учун жудаям кўп нарсалар керак. эмас!

Ўша ёз чилласида Носир икки ойча бутун оиласи билан наинки ўзини бу элдаги энг бахтли ота, бахтли эр деб ҳис қилди, айни чоғда, атиги тўрт юз сўмга бутун бошли уйни қуриб битирди ҳам! Ҳозир ақли бовар қилмайди: бошқалар беш-олти йил - неча минг сўмнинг бошига сув қуйиб тиклаёлмаган уйни атиги икки ойда тўрт юз сўм билан қуриб битириш ҳам мумкин экан-да! Мен сизга айтсам, мумкинликка мумкин! Фақат бунинг учун, дейлик, анови Кўчқорнинг беш қўлини барабар оғзига тикиши, Мирёқиб эпаканинг абжирлиги ва ё Кодир укасининг учарлиги зинҳор шарт эмас. Носирнинг Афандилиги, аниқроғи, унинг Собир укасига ўхшаб, ишнинг кўзини билш керак бўлади, ҳалос» Ҳа, «Ишнинг ўзини билгунча кўзини бил!» деганлари тўғри!

«Атиги тўрт юз сўмга бутун бошли бир уй?! Лоф ҳам эви билан-да! дея ажаблансангиз эҳтимол, Носирнинг айрим ҳамкасбларига ўхшаб, ўзингизча «Росмана уй эмас, Том тоғанинг қулбасидир-да!» қабилдаги истеҳзоли ўйларга борарсиз балким? Буёғи - ихтиёрингиз! Тўғри, Туркистондаги отчопин уйларга таққослаганда, Носирнинг кургани қулба бўлса бордир. Лекин манови шаҳри азимдаги уйларга қиёслаганда, майли, карвонсарой демайлик, ҳар қалай, уймисан уй! Тасаввурингизни бир нави равшан тортириш умидида айтиб ўтамиз: у аввалига бўйи - етти қулоч, эни - уч ярим қулочлик ул ўйди. Чуқурлиги тиззадан келадиган бу улга тош қалаб, устига тошни тагин тизза бўйи кўтарди. Тоғда нима кўп - тош қўп-да! Атиги уч юз кадамча наридаги бетон заводидан қирқ сўмга бир машина тайёр қоришмани олиб келиб, устидан қуйди. Қарабсизки, тош-метин тайёр-бўлди-қўйди! Деворларни тиклаш учун эса, ўзингиздан қолар гап йўқ, ер-сув билан пахсакашнинг қўли, бундан

ташқари, ўғли Хўжамуроддек оёқ-қўли чакқон дастёр бўлса бас!

Айтиб қўяйлик, Носирнинг пахсакашлиги хусусида айрим қитмирлар бичиб-тўқиган гаплар қип-қизил ёлғон! Эмишки, у пахса уришга қаттиқ берилиб кетганидан деворга эшик-дераза қўйишни унутиб, ёлғиз ўғли ичкарида қолганмиш!.. Одам боласи ҳам шунчалиқ қитмир бўладими!

Аслида воқеа бошқачароқ. Носир энди лойни тобига келтириб, пахса уриб бошлайман деб турганида, ҳойнаҳой ўша чўпчакни бичиб-тўқиган қитмир олдига келиб «меҳрибонлик» қилди: «Пахса уриш ёлғиз ўзингизга оғир. Ўғилчаниям қийнайсиз. Ундан кўра, бир жойда маҳсус тахталар бор, шуни олиб келиб кураштирамангиз, ичига худди фундамент қуйгандек лойни узокдан куракда отаверасиз!..» Носир - Афанди «Шу одам менга жони ачиб хайрихоҳлик қиляпти-ку!» дея у билан ҳалиги тахталарни аллақаяқлардан машинага юклаб, йўлқирасини тўлаб олиб келишди. Анча кураштирди. Кечгача терлаб-пишиб бир деворини ҳалиги усулда кўтарди. Эрталаб туриб қараса, девори қинғир-қийшик! «Кўй, ўз билганимдан қолмай» дея тахталарни олиб ташлаб, деворини тўғрилаб-текислаб, давомидан пахсасини уриб бошлади. Ўшанда ҳалиги одам келиб тагин «меҳрибонлик» қилди: «Ҳа, нима бўлди, Носир, тахталар сизга керак бўлмайтими, уларни олаверайми?..» Маълум бўлдики, ўша одам ўз уйига пойдевор қўймоқчи экан, фақат тахталарини ўз ҳисобидан олиб келиб берадиган аҳмоқни тополмай турган экан!.. Ўшанда ўзича «Э, қойил! - деди. Одам боласи ҳам шу қадар устомон бўладими?!» Устомон эса, табиийки, устани жинидан баттар ёмон кўради. Уни масҳаралаб, у ҳақда турфа чўпчакларни бичиб-тўқиб хузурланади...

Устомоннинг юзи курсин, устага юз бурайлик! Хуллас, Носир икки пахса айлантиргач, ўғли иккови велосипедга мингшиб Қоронқўлга тушдилар. Қурилиш моллари дўконидан юз сўмга - битта эшик, олтмиш сўмга - битта дераза харид қилдилар. Иккаласини велосипедга юклаб, ортларига қайтдилар. Ўша куниек уларни жойига маҳкамлаб ўрнатдилар. Яна бир пахса кўтардилар. Энди бинонинг томини ёпишгина қолди. Мана шу ерда Носир икки ишни бир қилди: томни одатдигидек икки қават эмас, бир қават қилиб ёпди-қўйди. Лекин у, тан олиб айтиш керак, икки қаватли томдан пухтароқ, қулайроқ, шинамроқ чикди.

Нима қилди? Аввалига Хўжамурод билан Барраждаги омборхонага бориб, донасини бир сўму олтмиш тийиндан жами ўттиз бешта шифер, донасини икки сўмдан ҳар бири беш қулочли ўнта ёғоч, ўнбеш сўмга бир уюм икки қулочли тахтачаларни сотиб олди-да, ўн беш сўмга юк машинасини қира қилиб, Хўжакентга қайтди. Шу билан томни бошлаб ёпди-олди.

«Қандай ёпди?» дейсизми? Бири иккинчисидан ярим пахса баландроқ деворларга ёғоч оширди. Қиялама ёғочнинг бошини қисди. Дарё бўйида чувалашиб ётган ташландиқ симларни тўғрилаб, ёғочларнинг тагидан кўндалангига ўраб-қокди. Устига жарликдан қамиш ўриб чиқиб, бир сидра босди. Унинг устидан лой босди. Қуригач, остидан ҳам лой билан панжакаш қилди. Сўнг ораликдаги қувурларга ёғочга тенглаштириб тагин қамиш босди-да, устидан тахтачаларни, уларнинг устидан эса, шиферларни қоқиб чикди. Тамом-вассалом! Қарабсизки, ёзда - салқин, қишда - иссиқ уй таппа-тайёр!

Келгуси йил ёзда уйнинг шипи билан ичи-сиртини аввал лойсувоқ, кейин қумсувоқ қилиб, оқлаб-қўқлаб, бўяб-бежади. Бир деворига бошдан оёқ таҳмон-у

токчаларни тузади. Санобар билан кизлари таҳмонга кўрпа-тўшакни тахлаб, токчаларга идиш-тавоқни терди. Ана энди бу уйни неча минг йиллардан буён ота-боболаримиз яшаб ўтган чинакам туркона уйлардан фарқлаб кўринг-чи! Бир камчилиги - сандалнинг йўқлиги! Уни ҳам чиким харажатсиз кўрса бўлади, албатта. Лекин дала ҳовли ўз номи билан дала ҳовли; қишда эмас, ёзда яшашга мўлжалланган! Башарти қишдаям яшамоқчи бўлсангиз, марҳамат, бемалол! «Сандал» деганларининг яраси енгил: уйнинг ўртасини тизза бўйи ўйиб, устига хонтахта кўйиб, унинг устига кўрпа буркайсиз. Тамом, сандал тайёр! Ўйикка бир челақ чўғни кўясиз-да, оёқни иссиққа тоблаверасиз! Айтиб кўяйлик, мазза қиласиз. Сандалнинг хузурини кўрмабсиз - дунёга келмабсиз. Бундай хузурижонни билмабсиз, демак, сиз на қадим туркий Элга мансубсиз, на Афандисиз!

Ўйлаб қарасак, биз ҳам афандилик қилибмиз: Носирнинг бошпанаси, уйи, уйининг қурилиши, ҳатто йўқ сандалига махлиё бўлиб, худди ўша сандалда яйраб ўтиргандек ёзилиб гап-гаштакка тушиб кетибмиз. Тагин дастлабки манзилга қайтиб, Носирдек жиддийроқ ўйлаб қарайлик: «дала ҳовли» деганлари нима ўзи? Росмана ҳовлими? Йўқ! Бизнингча, чучвара ейишдан мурод - гўшт ейиш бўлганидек, дала ҳовлидан мурод - ҳовли эмас, даладир. Ҳамма гап ана ўша дала қандай тобига келтирилиб, нима экилиб, қанақа ҳосил олинаётганида! Шундай эмасми?

Носир бир ҳолдан қаттиқ ажабланади: унинг дала ҳовлисига кимки қадам кўйса, даставвал ҳавасми-ҳасад билан сўрайди: «Ие, сизнинг ерингиз мунча кенг? Кўшнанинг еридан кўшиб олганмисиз дейман?.. Носир гоҳ суюниб, гоҳ куйиниб тушунтиради: «Ахир, мен сизларга ўхшаб даламнинг қоқ ўртасига дангиллама уй-жой қуриб, еримнинг тўртдан уч қисмини исроф қилганим йўқ-да! Бир чеккасига иҳчамгина ёзлик бошпана тиклаб, шу даламга «Ё Ҳақ!» деб термулиб ўтирибман, билсангиз!...» Унинг қитиқ патига тегишдан хузурланадиган айрим китмирлар тегажокликни баттар авжига чиқаришади: «Сизнинг чекинги зўр жой тушибдими, а, Носир афанди, далангиз кафтдек теп-текис-а?..» Бундай пайтда кўпинча бирон иш билан машғул Носир эрмакталаб бекорхўжага энсаси қоғиб қарайди: «Текислағандан кейин... текис бўлади-да! Аввал-бошда сизникидан беш баттар ўйдум-чуқур эди, ака!..» Энг ашаддий китмирлари унинг новча бўйига ишора қилиб, ўзича аския айтади: «Шунча теракни нима қиласиз, ҳой Афанди, бир ҳовлига бир миззатерак ҳам етарди-да!» Бундай пайтда Носир атайин мумсикланиб китмирни қаттиқ «чақиб олади»: «Нима қилай, ака, нукул бақатеракларнинг орасида мен бечора ҳам... кундан-кунга яккаланиб қоляпман. Эртага ҳимоячиларим кўпайсин деб...» Айни чоғда, ўзича ўйлайди: «Омон бўлсак, эрта бир кун дала ҳовли қуриб бошлаганимда шу миззатеракларимни отнинг калласидек пулга ўзинг ялиниб-ёлвориб сотиб оласан!».

Ҳазилкашларини, айниқса, бир ҳол қаттиқ таажублантиради. «Ҳе-еч замонда ҳам уйни тоғ ёнбағрида баланддан пастга қаратиб эмас, пастдан баландга қаратиб қурадими, ҳой Афанди? Минг қилганда ҳам, даштакилигингизга борасиз-да, а?..» - тепарокдан келиб, унга паст назар билан қарамоқчи бўлади ўзича. Лекин Носир кутилмаганда ундан баландроқ келади: «Тагин «чаламулла» десам хафа бўласиз! Ҳайф-е сизга шунча унвон-у мукофотлар! Ҳой, ўқимаган, ахир, ўзбек уйи шундай қурадики, куёш чиққанидан ботганича унинг нури деразадан уй ичига тушиб туради! Қолаверса, пастга

сизга ўхшаган назари пастлар қарагани маъқул. Мен баландманми, энг баланд тоққа тик қарайман!»

Нима бўлганда ҳам, «Ҳар кимники ўзига - ой кўринар кўзига» деганларидек, Носирнинг ўзи ўз қўли билан қурган уйи, тақирда ўстирган бир туп дархат эмас, бутун бошли боғи, боғини қуршаган миззатераклари ўзига ойдек кўринади. Уларга талпинади. Уларни кўмсайди, соғинади... Ҳа, одам боласининг, айниқса, афандининг табиати шунақа: ҳамиша ЯРАТГАНИГА талпиниб, ЯРАТГАНИНИ кўмсаб-соғиниб яшайди. Гарчи охири марта икки ҳафтача аввал бориб келган бўлса-да, шу топда ҳам ўтган йилдан буён қадам босмаган хотини билан қизларидан кам соғинмади. Акс ҳолда улар қатори аллақачон ухлаб қолган бўлар эди. Бундай уйқуси ўчиб, дала ҳовлисини ўйлаб, мижжа қоқмай ётавермас эди.

Энди ухлаш керак! Худо хоҳласа, кўз юмиб очгунча тонг отади, кўз очиб юмгунча эса, ўзини тоғ тепасида кўради...

АФАНДИНИНГ ОИЛАСИ

Беш кизи мазахўрак қушчалардек чуғурлашиб шифил пишган жайдари қора тутга ёпирилдилар. Ўғли тутдан бир муддат тотинган бўлди-да, одатдигдек самоворга сув қуйиб, чой қайнатишга уннади. Хотини ишком тагидаги сўрига кўрпача тўшиб, дастурхон тузашга тутинди. Носирнинг ўзи «етказганимга шукр!» дея «жонини чақириб» хордиқ чиқариш учун тўрга тўшалган кўрпача устида ёстикқа ёнбошлади. Бутун жисми-жонида ажиб бир фароғат, хузур-ҳаловат туйди. Боғига бир сидра кўз югуртирди. Кўздек боғининг теграсидаги киприкдек миззатеракларининг енгил шабадада ажиб бир виқор билан солланишини завкланиб томоша қилди. Терак япроқларининг сирли шивиридан маст бўлди гўё. Оромижон гўша, тоза ҳаво, хузурижон салқин, хуш манзара, энг муҳими - камбағалнинг жон қушидек қўш кафтида тутгани - бутун оиласи - шундоққина кўз олдида ўйнаб-қувнамоқда! Бор экансан-ку, хўжалар кенти! Бор экансан-ку, бахт! Шу оиласини-ю унинг шу бахтини йўқдан бор қилдингми, демак, бор экансан-ку, Биру Борим!..

Ўйлаб қараса, «Қарздан қутуларсан - хотин ёнга қолар» деганлари ҳақ-рост экан! Ҳар ким ўзидан ўтганини ўзи билади. Мана шу хотини Санобар, шу олти зурёдининг онаси. ҳақиқатан ҳам, бир пайтлар бошдан оёғигача қарз эди: ўн саккиз йил аввал бир ҳамкасбидан қарз олиб, Туркистонга борди. Бош дўстидан қарз олиб, Санобар иккови Тошкентга келишди. Тоғаваччасидан қарз кўтариб, тўй қилди... Атиги бирор йилда бу кетма-кет қарзлардан қутулди ҳам! Хотини эса, дарҳақиқат, ёнга қолди! Ҳали-ҳануз Санобарнинг ўзи-ю болалари-ю бошқа дилтортарларига ҳалиги мақолга кўшиб яна бир гапни ўқтин-ўқтин такрорлайди: «Қарзга олган битта-ю битта хотиним!»

«Қарзга олган битта-ю битта хотини» кироий умр йўлдошигина эмас, нақ тирик хазина экан, нафақат ёнга қолди, балки, худога шукр, ўзидан кўпайди. У билан ҳар қанча хор бўлса ҳам, зор бўлса ҳам, ҳар қалай, кам бўлмади. Аввало қарздан қутулар-қутулмас анови ёлғиз ўғли Хўжамурод туғилди. Ўзи - ота, бири - икки бўлгач, мусулмончилик - астачилик экан, уй-жой, қозон-товоқ, том-таом, қиз-қирқин... бирин-кетин бўлаверди.

Тўғри, буларнинг ҳеч бири осонликча бўлмади. Носир ўз ҳаётида нимагаки эришса, барчасига минг машаққат билан, тенгдошларига нисбатан жуда-жуда

кечикиб эришди. Ҳамиша ҳар бир ишда, Элнинг қадимий ибораларидан бири билан айтганда, «эр туғилиб - кеч қолди»: Ота бўлишда ҳам, бу шахри азимда пешонасига бир ватан битишида ҳам, номзодлигу докторлик химояларида ҳам... Айниқса, Санобарни олий маълумотли тарихчи-ўқитувчи қилиб, ўғил-қизларини оёққа кўйгунча чеккан заҳмат-машаққатлари!.. Ҳозир ҳар эслаганида уларни қандай енгил ўтганига, ҳаммасига кўшимча, шунча мақола-ю рисола-ю китоблар ёзганига ақли бовар қилмайди. Дарҳақиқат, астойдил қимирлаган қир эмас, тоғ ошар экан, чорбоғ ошар экан!..

Эсида, тўйдан кейин Луначарский марказидаги ижара уйда Санобар билан бирга яшаб бошлар эканлар, аввалига мактабдаги дарсларини икки баравар кўпайтирди. Бунинг устига, тиббиёт институтининг кечки тайёрлов бўлимидан кўшимча дарс олди. Уззукун мактабдаги икки жабҳада - ўн икки соат, институтда - икки жуфтлик, яъни, тўрт соат, жами ўн олти соат дарс ўтади. Уйдан тонг-саҳарда чиқиб кетиб, ярим кечаси қайтиб келади. «Битта-ю битта хотини» билан дийдорлашиб, уни ухлатгач, тагин бирор соат қоғоз қоралайди. Эртасидан яна шу аҳвол!.. Ҳозир эслаб ақли бовар қилмайди: чарчамагани-чи!

Санобар ҳам қараб турмайди, албатта. Аввалига «Қизил тонг» фабрикасига чойшаб тикувчи бўлиб ишга жойлашди. Кейин университетнинг тарих бўлимига кечки ўқишга кирмоқчи эди, Носир базўр шаштидан қайтарди: «Тўхта, азим, саҳнадасан! - деди хотини билан ҳазиллашиб. - Шу кеча-кундузда ўқишдан зарурроқ ишлар чиқиб турибди. Модомики мен элнинг тарихини ёзувчи элшунос эканман, сен аввалига ёзув-чизувни пухтароқ ўрганганинг маъқул!» Эр-хотин маслаҳатлашиб, ижара уйга яқинроқ Академия қошидаги олти ойлик оққа кўчирувчилар курсини маъқул кўришди. Пешингача - фабрикада ишлаб, пешиндан кейин - курсда ўқиб, хужжатни қўлга олгач, кўп ўтмай Ўзбекистон радиоси қошидаги туғруқхонага ётди. Кунлардан бир куни Хўжамуродлари ана ўша туғруқхонанинг учинчи қаватида Чўлпон юлдузи билан баравар туғилди! Санобар - учинчи қаватда, Носир - ерда ярим кундуз-ярим кеча қаттиқ тўлғондилар. Ниҳоят, хушхабарга суюнчини айрибош қилган кампир эртасига Носирнинг қўлига бир парча қоғоз тутқазди. «Отаси! - деб ёзилган эди унда. - Ўғлимиз қаттиқ қийналиб туғилди. Ўз киндигига бўғилиб ўлар ҳолида, ҳайтовур, тирик қолди. Кўрсангиз паҳлавон дейсиз, отаси, буни қаранг!..»

Мактаб директорининг машинасида она-болани туғруқхонадан ижара уйга олиб келиб қаради. Буни қаранг-а! Дарҳақиқат, ўғилмисан-ўғил! Ой деса ойдек, кун деса кундек! Алпомиш билан Гўрўғли ҳам чақалоклигида шундай бўлгандир-ов!.. Ўша ой, ўша кундан эътиборан «отаси» ҳам, «онаси» ҳам, табиийки, ўғилчанинг гиргитони бўлдилар.

Улар гиргиттон бўлгани сайин «паҳлавон» кунора... нима десак экан, ичини ўтказолмай қийналади-да. Амалтақал ўтказиб енгил тортганида қарайдиларки, тошдек! Худди эмгани тошга айланиб чиқаётгандек! Санобар сурги дори беради. Носир барра савзини қирғичдан ўтказиб, сиқиб сувини ичиради. Бундай амаллардан кейин чақалок бир муддат енгил тортади, лекин эртасидан тагин ўша қийноқлар!.. Устига устак, қорни ўтдек қизиб, иситмаси кўтарилиб, шайтонлашларини айтмайсизми! Ёпирай, туғилишигина эмас, яшаши, ҳатто ичини ўтказиши мунча қийин бу паҳлавоннинг?!.

Беш-олти ойни шу зайлда ўтказдилар.

Кунлардан бир куни етти хуфтонда институтдан чиқиб, ижара уйга келса, на Санобар бор, на Хўжамурод, қараса, хонтахта устида хат турибди. «Адаси! - деб ёзибди Санобар. - Хўжамуродимиз тагин қаттиқ шайтонлади. Иситмаси ҳам баланд. Биз касалхонага кетдик...» Ярим кечаси пойи-пиёда қидира-қидира касалхонани топиб борди. Навбатчидан «онаси» ҳам, ўғли ҳам мириқиб ухлаётганини билгач, кўнгли бир нави таскин топиб, ижара уйга қайтди. Эртасига гап нимадалиги яхшигина маълум бўлди. Шифокор аёл Санобар билан Носирни афандидан олиб-афандига солиб роса койиди: «Бола бечора Қозоғистоннинг чўлида олти ой сувсиз юрган туядек чанқабди-ку! Туғилганидан буён сув бердиларингми ўзи? «Мамма»га қўшиб «умма» дея оладиган тил-забони йўқ гўдак бўлса! Ота-оналик ҳайфе, афандилар! Соддалик ҳам эви билан-да!..»

Буни қаранг-а! Ростдан ҳам, ўттиз икки яшар ота-ю йигирма тўрт яшар она гўдак парваришининг жўнгина алифбосини билмай, ўзларини ҳам, бечора болани ҳам шунча қайнасалар! Шифокорнинг қойишлари бир шахсий кузатишга уланиб кетди: эмишқи, руслар бирон жойи оғриган заҳоти дарров шифокорга кўринар эканлар. Жухутлар бир йил аввал кўриниб, «бир йилдан кейин фалон жойим оғрийди, шекилли» деб, олдини олиб қўяр эканлар. Ўзбеклар бўлса, бир йилни ўтказиб келарканда, қачон қандай оғриб бошлаганиним эслаёлмас экан!.. Носир шифокорнинг ҳазиломига қочиримига жавобан ноилож қулди: «Ҳар қалай, олга силжиш бор-ку, опа! Биз бир йилда эмас, олти ойда келибмиз-ку!» Шифокор ота-онани хушёрликка чақириб анча насихат қилди: «Одам боласи тупроқдан яралган, бироқ унинг турган-битгани сув! Ўзи ҳам бир томчи сув (нутфа)дан бино бўлган. Тупроқни тупроқ тортганидек, сув сувга интилади...»

Лекин ўша аёл ҳам ўзбек экан, бу оламда сувдан бошқа шамол ҳам борлигини назардан қочирибди. Ота-оналар сувнинг хоссалари ҳақидаги бошланғич билимга эга бўлгунга қадар елвизак хонада эмизикли она қаттиқ шамоллаб қолса бўладими! Носир қўрққанидек, шамоллаш тез орада онадан болага ҳам ўтди. Она-бола бу балодан қутулгунга қадар, водариф, иккаласи касалхонада аллақандай юқумли ҳасталикни илаштирдилар. Юқумли касаллик ўз номи билан «юқумли» экан, улар махсус шифохонадан чиккунларича Носирга ҳам юқиб улгурди... Хуллас, йўқ жойдан бошларига ғалва орттириб, уч ойча касалхонама-касалхона овора-сарсон бўлдилар. «Шу кўргиликларимиз бизга сабоқ бўлсин, Санобар, - деди Носир йиғламоқдан бери бўлиб. - Энди биз ҳам қаердан қандай бало келиши мумкинлигини олдиндан кўриб-билиб турадиган даражада хушёр - чинакам сақ бўлайлик, токи ўғлимиз ҳам сақ бўлсин!»

Лекин сақ бўлиш ҳам, ўғил қизларни сақ қилиб тарбиялаш ҳам жуда-жуда оғир иш - турган-битгани машаққат!

Носир ўн етти йиллик турмуш мобайнида оила бошқариш, хотин-бола-чақанинг таълим-тарбияси бобида тўплаган камтарин тажрибасига таяниб шундай хулосага аллақачон келганки, одам боласи табиатан туғма танбал экан. Худди Ғафур Фуломнинг «Тирилган мурда»сидаги Мамажон ялқовга ўхшаб, «олма пиш-оғзимга туш», «берсанг ейман, урсанг ўлама» деб ётаверишга, иложи бўлса, ётиб ейишга мойил экан. Уни

ўчоқдаги оловдек ўқтин-ўқтин кўзгаб, ҳаракатга ундаб, қонини қайнатиб турмасангиз, тутаб-бурқсиб, ҳатто ўчиб қолиши мумкин экан! Кимсан Алпомишдек баҳодир тўқсон алпнинг каттаси Кўкалдош билан қирқ кечаю қирқ кундуз курашиб энголмаганида Барчинойнинг «бир сўз»и - «чиқ, майдондан, сенинг ўрнингга ўзим курашаман!» қабилдаги сиёсатидан ҳамияти кўзиб, қони қайнаб, рақибини чирпирак қилиб осмонга отмагани, ахир! Ҳақимбекки, шундай даъватга муҳтож бўлгач, Носир, унинг хотини Санобар, ўғли Хўжамурод, «Дилорому Дилорою Дилосо» қизлари бундай ундовларсиз қаёққа ҳам бора оларди!

«Хотин - бошдан, бола - ёшдан» дейдилар. Носир одатдагидек бу борада ҳам олти ойга бўлса-да кечикди. Лекин ҳечдан кўра кечи яхши! Санобар бола парвариши билан машғул экан, «бекордан худо безор» деб, унга оққа кўчириш сирларини пухтароқ ўргатишдан ташқари университетга ўқишга тайёрлади. Бу машғулотлари иш бердими, ўзининг ҳам билими яхши эканми, собиқ домлалар Носирнинг юз-хотирини қилдими, хуллас, хотинининг омади чоғиб, сиртки ўқишга кириб олди ҳам! Хўжамурод боғчага чиқиб бошлагач, республика радиосининг «Ватандош» бўлимидаги таниш элшунос билан гаплашиб, уни оққа кўчирувчи сифатида ишга жойлади-да, уқтирди: «Ана, истагаңча ўқиб, чарчаганча ёзавер энди, онаси!»

Лекин ойлар ўтиши билан шунга иқрор бўлдики, ортиқча ҳимоялашлар-у папалашлар одам боласини боқиманда, ҳатто тайёр ошга баковул қилиб кўйиши мумкин экан! Санобар гоҳида ишхонадан келиб ўзича орзиқди: «Бировларнинг ёзган энгил-елпи гапларини оққа кўчириб ўтравераманми, ўзим ҳам бир нималар ёзсам экан! Бошламасига мен учун ҳам бир нарса қоралаб берсангиз-чи, хўжам!»

Баъзан сиртки ўқишдан келиб қисталанг қилади: «Шу мавзуда курс иши олдим! Энди уни ўзингиз ёзиб бера қолинг! Мен овқатингизни қилиб, киригизни ювиб, хизматингизни қиялман-ку!» Қараса, кўнгилчанликнинг охири вой! «Тўхта паровоз, айланма, тегирмонтош, - хотини билан ҳазиллашиб, уни инсофга чақирди Носир. - Сенинг ўрнингга ўқиб-ёзолмайман, ахир. Одатда тоққа ҳар ким ўзи юриб чиқади. Бу йўлда бир-биримизга ҳаммол эмас, мадаққормиз, азизим! Ўқиш-ёзиш эрки ҳар кимнинг ўзида!»

Кўп ўтмай кўрдики, хотини бир кутбдан иккинчи кутбга оғмоқда: бир вақтнинг ўзида ҳам овқат пишириб, ҳам кир ювиб, ҳам болага қараб, ҳам ўқиб, ҳам ёзиб, хуллас саккиз ишни бараварига ишлаб бошлайди, десангиз! «Тўхта, ҳой, меҳнаткаш! - тагин хотинига йўналиш беришга мажбур бўлди Носир. - Бу дунёнинг ишлари ҳеч қачон битган эмас, азизим! Зарурлар ичида энг зарурини ажратиб, навбати билан ишлаш керак бўлади. Эр керакми - эрга қара, бола керакми - болага қара, давлатнинг иши керакми - ишла, ўқиш керакми - ўқи! Қолгани улгуришингга қараб аста-секин... Мусулмончилик - астачилиқ, азизим!»

Санобардек тушунган хотинни йўлга солиб, йўриққа юргизиш қийин эмас, албатта. Лекин ўғил-қизни кўнгилдагидек тарбиялаш бугунги кунда, ўзингиздан қолар гап йўқ, жуда оғир иш экан. Айниқса, улкан шаҳар шароитида бу иш игна билан қудуқ қазишдан ҳам қийинроқ! Гоҳида шу бор-йўғи етти жонни тўғри бошқаролмай хуноб бўлган оила бошлиғи Носир ўзича ўйлайди: «Йигирма уч миллион нуфузли улкан бир

мамлакат, буюк бир Элни тўғри йўлга йўналтириб турган одамнинг уқувига балли-ей!»

Эсида, Хўжамуроднинг тили чиқиб, катта қизи туғилиш арафасида Луначарский марказидаги ижара уйни бўшатишга мажбур бўлдилар. Ўғил - боғчада, эр-хотин бутун шаҳар бўйлаб ижарабоп уй қидирдилар. Ниҳоят, Соғбон кўчасидаги Олча ўткалида каталакдеккина бир хужра топдилар. Уволи не керак, ўша бўйрадеккина ер ўзича бир очил - дастурхон экан! Очилдастурхон эканки, беш-олти йил ичида бири бешта бўлди!.. Уй эгаси - ёлғизгина кампир, эрининг домдаги иккинчи хотинини қарғай-қарғай, ҳайхотдек хонада юраги сикилгани боис, кечқурунлари хужра деразасидан ичкарига мўралайди. Азбаройи ким биландир гаплашиб, борингки, ади-бади айтишиб юрак чигилини ёзиш умидида уларга билса - ҳазил, билмаса - чин қабилда пичинг қилади: «Бу ер жа-а Ачаобод бўп кетдию, а! Келганларингда нечта эдинг, ҳозир нечта бўлдинг?..» Бу хилдаги кундошларча қилиқлардан Санобарнинг жиғибийрони чиқади. Носир кампир билан Санобарни муросага келтириш умидида ҳазилга муносиб ҳазил қилишга уринади: «Худо бераридан қисмасин, хола! - дейди шўх қулиб. - Уйингиз қут-баракали экан, мана, худо бериб ўзимиздан кўпайяпмиз! Шояд қизларимиз ҳам вақти келиб сизнинг қизларингиздек уйли-жойли, ували-жували бўлишса!» Кейин кўнгли туппа-тузук юмшаган кампирни «бошқа кўчалар»га етаклайди: «Кўчамизнинг нега «Сағбон» деб аталишини биласизми, хола? Менинг аниқлашимча, бир пайтлар бу кўчада сақмончилар яшаган экан. «Сақмоннинг тошидек» деймиз-ку! Бу «замбарак», «палаҳмон», «тўп қоғи» дегани экан. «Ўқчи» кўчасида сақмоннинг ўқи, бу кўчада ўзи ясалганмиш. Сақмон бўлса, «сақлар яратган тошотар ускуна» деган сўз... Шундай сўзларда жон борми экан, хола, сиз нима дейсиз?..» Қарабсизки, кампирнинг аини шу «кўча»да гап ҳалтаси очилиб, кўчдек кўчиб бошлайди. Носирдан айланиб-ўргилишга тушади: айланайин ўзимнинг олим боламдан! «Қумлок» бундай «Чақар» ундай, «Қоратош» фалондай... «Хўжааламбардор», «Ҳастимом», «Шайховандтоҳир»ларни-ку, кўяверасан - ҳар бири бир дoston!.. Бу орада эшикдан кампирнинг эри - Амаки кириб келади. Сатта қизалоқлар орасида торгина хужрага базўр сигиб ўтирган Хўжамурод «Амак!» дея қичкирганича сарпойчан ичкаридан отилиб чиқиб, чолга пешвоз югуради. Амаки уни қучоқ очиб кутиб олади-да, суйиб-эркалаган кўйи ҳайхотдек ҳувиллаган хонага йўл олади. Ортидан кампирни эргашади. Хужрада Санобар Носирни қистовга олади: «Ёлғизгина ўғлимизга кўз тегмаса майли эди ишқилиб! Бу хотинидан - тўрт қиз, у хотинидан - беш қизнинг орасида биттаю битта ўғилга ичкикиб умрини ўтказган чолнинг кўзи ёмон, отаси, сиз билмайсиз! Тез олиб киригиз Хўжамуродимизни» Носир Санобарни инсофга чақиради: «Кўявер, хотин, ўғлинг ейилиб қолмайди! Ҳали меҳрига қонгач, ухлашига яқин чолнинг ўзи кўтариб олиб киради!» Аини чоғда, чол-кампир, ота-она, айниқса, ўғилнинг ночор аҳволига қаттиқ ачинади. Бу ночорликдан қандай йўл топиб чиқиш мумкин?! Ўйлаб-ўйлаб, ота-она кенгашиб, ёлғиз ўғил учун шундай вақтинчалик чора қўллашни маъқул кўришади: кузда ўқиш бошлангунга қадар уч ой ёз Туркистонда амакиваччаларининг ёнида, кенгликда би-ир яйраб-қувнасин бола бечора!..

(Давоми келгуси сонда.)

Даврон СУЛТОН

СУНТАСИМНИ НАЙДАЙ ЧАЛДИ ШАМОЛАР...

АЙРИЛИК

Кўнмил маҳтал ёрнинг роғи савобига,
Севдим деса, майли деган жавобига.

Мажнунтолдай солин ёйиб оромчиқон,
Бошин ювар юрагимнинг Зардобига.

Хижронда мен қон ютиб, қиллар иди
Ёр юрагин солиб ишқини ҳубобига.

Сунганимни олиб ҳижрар бир ароба,
Шойиб-тойиб кўз ёшларим халқобига.

Бевафо ёр ишқиди қон йиғлаб дилим,
Қушдай ўзин уфар севиш ирдобига.

Аёв қабл аҳволимдан қулар, энди,
Ой ўралиб оқшом булут ниқобига.

Ёмиш эмас, кўз ёш ювиб кўйлагимни,
Қандоқ индай айрилиқнинг азобига.

Бу Даврондай ҳавас қилгани, мурағийлар,
Ошиқларини йиғлаб йалган рубобига.

ВИДО

Қоп-қора қўнғирга айланди дилим,
Ўзин шарҳ этолмай қийналди тилим,
Кўннидан бир қултур май ютай, ўлим,
Ҳаёт Заҳробига тўйдим, қаридим.
Хайр, даҳри дун.

Жонимда тавалло қилар тайғри рух,
Юракни миқчиллар бир тийғра андух,
Ўғримни фалакка соғурди сабух,
Шамси-моҳ юзма ҳини бири, қоним.
Заҳролуд жоним.

Қабозат қонимни сўрди, қоним йўқ,
Жонимни жабборга бердим, жоним йўқ,
Кўзим ҳақ дийдорин кўрган оним йўқ,
Қалон ташимни жаннат рўссорин кўрар,
Бир Аллоҳ билар.

Дилга шохлик тўрғи этди хайлар,
Лек теғрамда қаттол шаклу-ағмоллар,
Сунганимни найдай чалди шамоллар,
Саиф дунё сесканмади бағришош -
Кўзга Қабртош.

Ишқи ҳам ўздай ёлгон бу фано,
Ахирини, мени ҳам қилмади вафо,
Мендан ҳам ордона қолдинг, эй, дунё,
Кетдим этак силқиб бу моҳарога,
Дорулбақога.

* * *

Йўл кета-кетгуна гафртош,
Сен мени қарнама, ўксима.
Ҳаманим қароғини тўғла ёш,
Шўққин ишқ Заҳрини кўксима.

Шун қисмат мендай шўр мангиландан
Бир ҳовуғ бахтни ҳам қизғонар
Ай, кўнмил дардинини англайман,
Бағримда ишқ деган сўз ёнар.

Дилхунман тақдирга қўнқмай,
Айрилиқ қалбимни тилоқлаб.
Кўз юмай соғамдан қийикдай
Хўрқман соғини қулоқлаб.

Йўл кета-кетгуна гафртош...

Қасди

Шарль БОДЛЕР

МУСИБАТ КЎЗЛАРИ

Шарль Бодлер (1821-1867)нинг 46 йиллик умри ҳайратланарли мўъжизаларга ва фожиаларга тўла. «Ёвузлик гуллари», «Ялангоч юрак», «Кўнгил жаннати», «Насрдаги шеърлар» тўпламларидаги юксак бадиий жозоба, теран ақлий мўъжиза Бодлерни француз адабиёти, гарб шеърияти, жаҳон шеъриятининг олий мақом салафлари қаторига олиб чиқди. XIX аср Оврупа шеъриятига хос бўлган шаклий ва маънавий изланишларни, нафрат ва муҳаббатни, некбинлик ва тушкунликни инсонга ва оламга муносабатни Верлен, Рембо билан бир қаторда, Бодлер шеъриятида ҳам аниқ кўрамиз: Бодлер ҳақли равишда Оврупа авангард шеъриятининг отаси ҳисобланади. Шоирнинг XIX аср ўрталарида ёзилган санъатга доир мақола ва бадиаларида шеъриятнинг янги йўналишлари ўз аксини топган. Унинг шеъриятидаги бузғун кайфият, тушкунлик, нафрат ва галаёни ана шу нарсада излаш керак. Нафрат, ёлғизлик, узлатга мойиллик, дунёнинг ёлгон жилвалардан иборат эканлиги, софлик ва гўзаллик топталганини инсоннинг бир маҳлуқ сифатида ҳаёт кечиргани, барча нарса таназзул ва охирзамон даракчиси эканлиги унинг шеърларига сингиб кетди. Бир қарашда «маъунлик»дан иборат бу шеърлар кишида бадбин кайфият тугдириши табиий, бироқ бу шеърият инсонни ўрганиши ва кашф қилишининг янги йўналишини - уни тубанлик, ожизлик, ёвузлик, зулмат, умидсизлик, маънисизлик, мавҳумлик қоришигида ўрганиши йўлини берди. Санъатдаги зулмат - тонгга, умидсизлик - умидга, нафрат - муҳаббатга даъватдир. Тушкун кайфиятдаги шеър - шу тушкунликдан чиқишга йўл ахтараётган шеърдир. Бу барча санъат турларига хос жиҳат. Кафка маҳлуққа айланган одамни («одам маҳлуқ» Бодлер шеърларида кўплаб учрайди. Н.Э.) тасвирлаш билан одамни маҳлуққа айлантиришни ўйламаган аксинча, бизни маҳлуқона онгдан халос бўлишга ундаган. Бу тубан жиҳатдаги тубан ахлоқ - тубан муносабатларга гарқ бўлган инсон ҳаётини Маънодан маҳрум қилиб, уни Сизеф каби тош юмалатиб юривчига айланирган ахлоққа - қарама-қарши ўлароқ инсонни чинакам гўзаллик билан ёнма-ён кўришдек Исён (А. Камю «Исёнкор одам» китобида бу масалани батафсил таҳлил қилган) Бодлер шеъриятдан бошланган. Яна бошқа жиҳати шундаки, қарийб 25 асрлик Оврупа адабиёти Бодлер ижодига келибгина инстинкт асосида эмас, онгли равишда ўз ички «мен»ини излашга киришди; шу туфайли ҳам адабиётдаги табақаланиши Бодлердан бошланганлигини эътироф этмоқ керак. Санъат тушунчасидан «оммабон» деган баҳо олиб ташланди. Бодлер ўз ижоди билан «омма»га эмас, балки бадиий мушоҳаданинг гултожи бўлган бадиий тафаккурга хизмат қилажагини билдирди. Шу сабабли ҳам XX аср Оврупа шоирлари-ю мутафаккирлари Бодлерга қайта-қайта мурожаат қиладилар. Зеро, бадбинлигу худбинлик, тушкунлигу умидсизлик, зулмат ва ёвузлик, фаҳи ва мунофиқлик тасвирлари тўлиб-тошган Бодлер шеърияти ботқоқини кечиб ўтолсангиз, сизни нариги қирғоқда Инсонга бўлган буюк муҳаббат кутиб олиши тайин.

Назар ЭШОНҚУЛ

ЁЗИФ

Сўрарсан: «Бунчалар эзгилайди жон
Рухим қоясига урилган озор?»
- Бир кун кўнглимизда кўтарсак хирмон
Ҳаёт бор-йўғи ғам! Яна не даркор?

Ёниқ нигоҳингдай ботирар ханжар
Чап бермоғинг қийин жайдари ғусса.
Хавотирни бас қил, шафаклаб дилбар,
Тинса-да тотли тилинг, индама, чида.

Солдадилдай яша! Шавк-ла кўкка уч,
Хар лаҳза тирикликни қаттиқ-қаттиқ куч,
Токи йўлимизни тўсгунча қазо.

Юрагингни бергин ёлғонга, сархуш,
Бехуш-бехуш юриб, кўргин ширин туш,
Мусибат кўзларини боғласин рўё.

ХУНХҲҮР

Найза каби санми, ай,
юралка санчдинг гурбат.
Даволайсан, оғунг-май,
Қора қуюн, сиёҳ байт.

Қалбимни кимдан олдинг,
Этибсан яғир тўшак.
Кишанли дилим толди,
Пиёнга қадах эрмак.

Мангу маҳбус мисоли,
Мисоли мазор қурти, -
Қун-тун санғисам ҳориб,
Ожиз руҳингни туртиб.

Дамингга қилгум сажда,
Маҳв эт аввал зулмини!
Сўнг захарни ҳозирла,
Бир пул кўрқоқ ўлими!

Эссиз! кўрганим нафрат.
Афюн, тиг уради дўк:
«Хурликка арзимайсан,
Лаҳзада этамиз йўк.

Ҳали ором, бахт дерсан?
Ўзинг дўзах ўти - Гўл:
Битта кир муччи берсанг
Тирилар ўлик хунхўр!»

* * *

Бу сурат, йўк хира, ул бир пур чехра
Хаёлни куткуга солмас буёғи.
Қарашлар, аврашлар ўхшамас сира,
Асрлар ўтса-да сочишар оғу.

Майли ҳар банданинг дили ардоғи,
Майли, силми, сариқ хуррами бўлсин.
Лекин булар унинг арзимас доғи,
Хаёл осмонимда чайқалган гунчам.

Эсхил юрагида лойи пишган хўб -
Ҳатто Макбет хоним тош юрак гуруб,
Гулим маъни юксак тубсиз гирдобдан.

О, тун сенми яна мени дол этган,
Микеланжело қизи - маймунга кетган,
Чўели кўзи ўчли оний саробда.

ҲОБИЛ ВА ҚОБИЛ

I

Ҳобил қавми, мудранг, еб-ичинг,
Худо сизга кулиб қараган.

Қобил қавми, судралиб кечинг,
Парвардигор ҳалсиз қаргаган.

Ҳобил қавми, барингиз малак,
Кўкка учинг, тикка ва дадил.

Қобил қавми, мозий - келажак,
Ғам-аламми ёққан муттасил?

Ҳобил қавми, бари олдан ҳал,
Далангизда битгай мўл-ҳосил.

Қобил қавми, очсиз ҳар маҳал,
Баракадан мосуво аҳил.

Ҳобил қавми, кулбангиз қаср,
Киш кечади ҳузурбахш тушдак.

Қобил қавми, аёзга асир,
Қори-қатрон бўлажак тўшак.

Ҳобил қавми, севинг, севилинг,
Қолдирингиз муносиб ворис.

Қобил қавми, ишқдан тийилинг,
Етарли-да ўзингиз борсиз.

Ҳобил қавми, ҳаммаси сизга,
Барчасини бўлмайдил сапаб!

Қобил қавми, ҳаминша изза,
Ҳали қанча қон ютар бўзлаб!

II

Ҳобил қавми, эҳ, яқин, яқин!
Хокларингиз зўрлар далани!

Қобил қавми, чакнади чакин!
Эрк сизники, кўминг нолали!

Ҳобил қавми, ҳаққингиз тишди,
Сўнги жанни интизор кутинг.

Қобил қавми! Галингиз энди!
Ноҳақ Ҳақни кўклан ирғитинг!

ҚУЛМАГАН БАХТ

О, Сизиф, руҳинг бало,
Бўлсайди-ей меники,
Кўкка берардим дакки!
Куй машу, машпоқ фано.

Қайғули, дўст-ёрсиз, боз
Жойга тобут чопади,
Мотам авжин қопади
Арвоҳим берган овоз.

Шом чоғи, яхдай тапа,
Чўкич, белкурак олис
Кўкракда ғайб ҳазина.

Увишлар ўрмон ёлғиз,

Бечораи пушаймон,
Асрордай тортади жон.

АЗОЗИЛГА ИЛТИЖО

Маъюйиклар хўби, руҳи беишғат,
Азал ўйинчони ва лекин фақат,
Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Кочкинлар даҳоси, ноҳақ филосиф,
Ғолиб, ғолибликдан балад гавғосиф.

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Ёр кайри салтанатин мутлак ҳоқони,
Хўрлаганлар учун қасос макони,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Ҳаёт инқ таъмини торттирса бир бор,
Қувонч шаршасидан бўлажак бемор,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Гўё кўҳна қуён, Ажалга йўлдон,
Умид бузруқвори, ғаройиб бебон.

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Саташлаган дорга тик боққан нигоҳ,
Ўлдирмай ўлдиртирган шармисор папоҳ,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Обло пезматлари этилган инҳон,
Ҳасадўйлар дарди қамалган зиндон,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Ғанилар теғасида мудроқ бепарво,
Силтикланган тошдай вақт берган оро.

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Соғу телбаларча изғиган ахтар,
Тани жар беркитган, бемишнат, безар,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Майхўр, бепапоҳга ҳамиша ғамхўр,
Ғилдирак остидан-да қутқарган қуфр.

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Дея: - Қайгуларни харчанд унутинг,
Баидаларга асал, ҳам заҳар тутдинг,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Кару кўнчилсизсан янроқ сўроққа,
Масхарабоз ҳамлард печундир оққа,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Дилдорлар маҳлиёси, сирли жазава,
Ўвузликка эғу тўккап мағзава,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Хўрланганлар дўсти, сажлада исён,
Шахс ва шижоатга қалқон ва қўшкон,
Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Ҳақ - падар, одамзот жаннатдан қувнин,
Жазо тахт, ҳеч кимса чиқаролмас ун,

Ғамдан ўзинг асра мени, Азозил!

Ибодат

Мартабанг янада юксак бўлсин ҳеч бешак,
Кўкдамас жаҳаннамда фукоронг лак-лак,
Мутлак сукунатда шарафга боттин.

Қалбимни англов уни қайта уйғоттин,
Устинга данғиллатиб солгум Саждагоҳ -
Недан огоҳ ўтуш, нимадан гумроҳ.

ОЛИС-ОЛИСЛАРДА

Тилсим буида сен-ла ҳаловат,
Кўлини тушган кўксинг аломат,
На-да дўзал айни балоғат.

Сийпанга бош қўяди сафсар,
Тилсиз йиғлар боштинанда жар,
Тилмасанг-чи кокиларни тар.

Эғин манзил ғариб бошпана,
Шамол увлар, сой шарқирайди,
Сени маккор авраш истайди,
Гур-гурлатиб қалимий алла.

Ёр-дўстларининг бари меҳрибон,
Қаҳрдан-да таралар ифдор,
Бир чеккада ҳолсиз, бемадор
Гуллар гуллар, оғизлари қон...

ТИЛЛАСОЧ ТИЛАНЧИ

Орази моҳитоб, заркокил,
Алафга ўрашган раъногул,
Устига илса-да йиртик шол
Соҳибжамол.

Ғордаги баҳордай сийм тани,
Кўнчилли бузали маҳзани,
Бор йўғи бедаво инққа дор,
Ҳам асрор.

Чўн бошмоқ ало-хор пойининг
Саташлар арзимас лойига,
Ужмоҳдан чиққан хур, пайваста -
Навраста.

Қошқийди, чапинса васли жом,
Қирк ямоқ қуйлагинг бўлса дом,

Хозирча тентира, пул сўра,
Мағзава дунёга рўпара,
Кўчада қалтираб қор нони
Хаёли мўлтони;

Олдиндан ўтган тўп кўп беор,
Қарарсан чақага беҳад зор,
Менинг ҳам чўнтагим бўш ва кир -
Таъмагир!

Сен учун ҳеч нима, жимжима,
Йўқ атр, йўқ сурма, йўқ упа,
Ингичка оёғи сарв, анбар
О, дилбар!

ЙЎҚСИЛЛАР ҚАЗОСИ

Фақат Рихлат майи бизга тасалли,
Хаёт эса туртиб уйғотар қайта.
Фақат Рихлат тутган умид мазали,
Ордона қолсин юзга отилган чақа.

Аёз кун бермаса, қор бўрон урса,
Зулмат водийсида зиёсан бешак.
Ўлим-меҳмонхона тўрт томон юрсақ,
Ҳоргин дайдилар зор тушлик ва тўшак!

Сен - Малак: мўл-кўл ҳайрат, ўйноқи ишва,
Сен бир туш, сирли даста аршда зар терар,
Сен гадо учун мушфик, саҳоватпеша.

Сен азим риск омбори, ҳаммага етар,
Сен гўша кўҳна, валий, наврўз сарҳади,
Фақирлар сурар даврон эрк салтанати!

ФАНОИЙ ЗОРИ

Тушқун рух асир этса, сен, мардни қачон,
Шафақда порламаса бирон-бир Умид!
Судралсанг, хурмоққада ҳолсиз қари ит,
Синган сўнгагингда қотса жон-жаҳон.

Ўзни унут ва тут! Такдирга ишон.

Эй, менинг эркчи руҳим, нега ҳолинг кул,
Ёдиндан ўчиб кетган тонг хотироти,
Гўзал севги, ўйин, жанжаллар тоти...
«Алвидо», дерсан қайда чорласа булбул.

Баҳорий инжа дунё ногирон, думбул.

Даврлар парвозида сингандай сози,
Бок, ухлайди қорда муз қотган лаҳза.
Менга фарқсиз энди бахтлими, бахтсиз
Такдирларни ўйнар кўғирчоқ қози.

Мени бундан ҳайда Ўлим овози!

Кўмса чанг, осилса забоним,
Ай, сенинг товонинг:

Кошкийди, олифта бир гала,
Бод ўйнар пайпоқчанг жунқалла
Бағрини безаса қини жар -
Зар ханжар;
Кошкийди, тенг бўлмай, мунг бўлмай,
Гуноҳлар олдида гунг бўлмай,
Чакнаса бир марта қўш юлдуз,
Тун - кундуз.

Кошкийди, авф этсанг. наф қилса,
Ким сени сил қилган даф бўлса,
Қолсалар дилдираб, шалвираб
Шўх фарлар;

Беллодан¹ бир даста тушса нур,
Ёнида таги йўқ жавоҳир,
Тутсалар сенга бу недаркор,
Қалб аҳрор;

Қайнаса шеърбознинг илҳоми,
Кўпчиган зинада пайғоми,
Хирсларга терс, мағрур солар чанг
Бошмоқчанг;

Сабийлар, сенёрлар зич йўлак,
Ронсарлар² оқизган сук, сўлак,
Оч руҳи талпинар сен томон
Роҳатижон!

Афсунлар кўмилган ложада
Гулдан кўп бўсалар мавжланар.
Валуани сўрмассан сенгина
Силгинам!

1. Белло - 1528-1577 йиллар яшаган фаранг шоири, сонет устаси.

2. Пьер Ронсар (1524-1585) 16 асрнинг таниқли лириги.

ИККИ МИНГ ТУМАН КЕПАКИЙ МОЖАРОСИ

Навий сургун қилинганми?

Алишер Навоийнинг Астроболга жўнатилишига навоийшунослик сургун сифатида қарайди. Ўз лаврида рус шарқшуноси А.А.Семёнов Астробол Султон Хусайн Бойқаронинг энг бой ва муҳим вилояти бўлиб, унда, асосан, шахзолалар ёки султоннинг ўта ишончли кишилари ҳокимлик қилиб келганликлари ҳамда Амир Алишернинг Астроболга ҳоким этиб тайинланишини «узок вилоятга», «фахрий сургун» сифатида тушуниш мумкин эмаслигини исботлашга уринган эди. Бироқ Семёновнинг фикрлари иноватга олинмади. Тўғри, Е.Э.Бертельс «Навий» монографиясида Семёновнинг сўзларини эслайдую, лекин барибир бу масалала мафкура манфаатига мос келувчи «ғоявий синфий кураш» нуқтаи назарини сақлаб қолади. Ўзбек навоийшунослари ҳам В.В.Бартольд ва Е.Э.Бертельс тутган йўлдан бориб, «синфий кураш» талқинини янада чуқурлаштириб юборганликлари сир эмас. Талкикотларда урғу, асосан, «айш-ишратга берилган султоннинг хазинаси бўшаб қолганию, Мажлиддин Мухаммаднинг уни тўлдиришлагги жонбозлиги натижасида султон кўнглида Мажлиддинни олий мансабга кўтариш фикри туғилиши ва бу ниятни амалга ошириш максалида Алишерни Астроболга, ўзидан узокроққа кетказиши, бошқача қилиб айтганда, сургун қилиши «қаби нуқталарга қаратилган».

Албатта, айтиб ўтиш жоизки, бу масалани юмшокрок ёки холисрок ёритган навоийшунослар ҳам йўқ эмас. Жумлалан, С.Айний Навоийнинг жўнатилишини хазинани тўлдириш воқеаси билан боғламаган ва манбаларга холис муносабатда бўлган. Шундай бўлса-да, у Навоийни кетказиш ва Мажлиддинни юқори лавозимга кўтариш Хусайнга ўзининг айш-ишрати учун шароит яратишдан иборат бўлган деган фикрни ўтказишга ҳаракат қилади. Холислик И. Султоннинг «Навоийнинг қалъ лафтери» китобида ҳам кўзга ташланали.

Аммо Султон Хусайн Бойқаро Алишер Навоийни сургун қилди деган ибора ҳеч истисносиз барча мавжуд талкикотларга тааллуқли эканлигини тан олмоқ керак. Навоий лаври манбалари қайта кўриб чиқилганда эса, мазкур масала юзасидан баъзи мулохазалар пайдо бўлдики, уларни сиз билан баҳам кўрмоқчимиз.

«Равзат ус-сафо» тарихий асарига қуйилагича маълумот мавжуд: «Хижрий 892 йилнинг қишида (1486-1487) олиймакон ҳокон Марви шоҳижохонда қишлаб турганида, Журжон волийси бўлган Амир

Муғулни ул мамлакатдан икболошён остона хизматига чақириб олди ва мунаввар кўнглига амир Алишерни лор ул-фатх Астробол ҳукумати билан сарфароз этиш қарори келди». Тарихчи Хонламир шундай маълумот келтирди: «Ҳазрати Султоннинг яқин кишиси (Навий) ҳокон мулозаматилан узоқлашиб... Астроболга юзлангандан сўнг (1) бандарвар ҳоконнинг (Хусайн Бойқаронинг) мунаввар хотири қайталан Хожа Мажлиддинни баланд мартаба ва олий мансаб билан сарфароз этишга қарор қилди. Бу фикр ҳаёлга келишидан илгари, иттифоқо, Хожа Мажлиддин тахт поясида турган пайтда ҳокон хазратлари Хожа Низомудмулк ва Хожа Афзалга: «Харажатлар учун икки минг туман кепаккий тайёрлаш керак», деб қолди. Вазирлар бу гапга қутилганидек жавоб бермадилар. Улар шох хузуридан чиқишгач, Хожа Мажлиддин Мухаммад подшоҳ қаршисига тиз чўкиб, деди: «Агар олий хазратларига икки минг туман зарурат бўлса, ҳар бири девоннинг харажатларидаги барча маблағларни тасарруфига ўтказиб юрган икки хожа бир зумла мухайё этишлари лозим эди. Икки минг туман нима деган гап?» Бу гап ҳокони мансурга таъсир этиб, бор ҳимматини ул улўғлик осмонинг қуёшига (Мажлиддинга) қаратди».

Ушбу парчаларданок аниқ сезилиб турибдики, амир Алишер Астроболга жўнаб кетганидан сўнг маълум вақт ўтгач «икки минг туман кепаккий» можароси рўй берган. Шундан кейингина Султоннинг ҳаёлига Хожа Мажлиддинни қайта олий мансабга ўтказиш фикри келган. Маълумки, Алишер Навоий муҳим вазифа билан Астроболга юборилган (Бу ҳақда қаранг: Ш. Сирожилинов. Алишер Навоий Астроболга нега жўнатирилган? «Мулоқот», 1997. 1-сон, 39-40-б.) Шу жиҳатдан Навоийнинг Астроболга кетишини сургун сифатида талқин этиш ва мазкур можарога боғлаш нотўғридир. Албатта, Хонламирнинг ёзишича, Султон олдиндан Хожа Мажлиддинни мансабга юқорилатмоқчи бўлиб юрган-у, Навоийнинг эътирози бу ишнинг амалга ошишига тўсқинлик қилиб келган. Тахмин қилиш мумкинки, Навоийдек маслаҳатгўй ва талбиркор киши ёнида бўлганида Султоннинг Мажлиддинга эҳтиёжи сезилмаган. Амир Алишер кетгандан сўнггина Султон зуккофаҳм ва талбиркор Хожа Мажлиддинни ўзига яқин тутди. Унда ташқари, Султоннинг воқеа солир бўлган пайтда Марвда қишлаб турганини ҳисобга олаётган бўлсак, унга бирор давлат

эҳтиёжи учун маблағ зарур бўлиб қолганиги тушунарли ҳол. Шундай бўлгач, Мажлиддиннинг вазирларга нисбатан айтган танкилий фикри тўғри ва маъло, Навоий шу суҳбатда бўлганида ўша маблағни ўз ёнидан тўлаб юборар эли, лесак хато қилмаган бўлар эдик.

Шу тахлитдаги бир воқеа «Мақорим ула-ахлоқ»нинг тўққизинчи мақсалида хикоя қилинади. Унда айтилишича, Амир Алишер зарур харажат учун жамланиши керак бўлган юз минг динор кешакийни ўз ёнидан тўлаб юборган. Умуман, манбаларда Амир Алишернинг Астроболга жўнатилишида Мажлиддиннинг улуши бўлганиги хусусида ҳеч қанақа сўз ва маълумот йук. Демак, биз бу масалага Султон Хусайн Мажлиддинни ўзига яқинлаштириш учун Алишерни «фахрий сургун» қилди, деб эмас, балки Амир Алишер Астроболга давлат амнияти нуқтаи назаридан жўнатилагач, давлат учун қайғуралган солиқ киши сифатида Мажлиддин Мухаммални олий мансабга кўтарди, деб фикр билдирсак, ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Кези келганда айтиб ўтиш керакки, бирор бир уша лавр тарихчиси Хожа Мажлиддинга салбий муносабат билдирмаган. Албатта, Навоий ва Мажлиддин ўртасида рақобат бўлган. Шу жиҳатдан ҳам Хондамир ўз асарларида Мажлиддиннинг салбий хислатларини кенгрок очиши мантукан тўғри бўлар эли. Бирок у ҳам Хожанинг баъзи олатларини ёмонласа-ла, умуман, уни донишманда давлат аръоби сифатида таърифлаган. Рақобат масаласи эса алоҳида мавзу.

Олимларимизнинг тадқиқотларида келтирилган карашларга келсак, улар бир-бирларига суяниб фикр юритишлари оқибатида тарихий воқеликлан четга чиқиб кетишган. Илк навоийшунослар Навоийни реал ҳаётлан юлиб олиб, уни «ҳақиқатни айтишлан кўркмаган шоир» бўлган ва Султон Хусайн унинг «захарли сўзларидан қутилиш» учун «баларга қилди» каби совет тузуми манфаатига мос келса-ла, бирок тарихий воқеликка тўғри келмайдиган хулосалар билан навоийшунослик тараққиётини ҳам, маълум маънода, нотўғри изга буриб юбордиларки, ҳозирги кунларда ҳам баъзи тадқиқотларда бу услуб хукмронлик қилмоқда.

Бундан сўнг яратилажак илмий-бадний асарларда, назаримизда қуйилаги нуқталарга эътибор бериш лозимлигини кўрсатиб ўтмоқчимиз. Биринчилан, Алишер Навоий Султонга тобе киши сифатида ҳақиқатни баралла айта олган киши эмас, балки мавриди билан тушунтиришга уринган (Зайниддин Восифийнинг «Балоеъ ул-воқоеъ» асаридаги Навоий ва етимъевошлар воқеасини эсланг). Иккинчилан, Навоий Хусайн Бойкарога «захарли сўз», айтиш у ёқда турсин, полшоҳнинг қатъий қарорига қарши кескин мулоҳаза билдиришга журъат эта олмаган (у фақат тўққиз мартагача полшога ўша қарор ёки масала юзасидан мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган - ШС.) Бу сифат фақатгина унга ва уша лаврга нисбатан эмас, балки полшоҳлар ва тобеинлар ўртасидаги муносабатлар мезонини белгилайдиган қондалир.

ОЛИС-ЯКИН ОВОЗЛАР

Маҳфуза УБАЙДУЛЛАЕВА

ОРЗУЛАРИМ БИР ОХУ

Орзуларим бир оху
юксакларда ўйнайди.
Хаёлларим гоҳ-гоҳи
Не қиларин билмайди.
Сайёдларга ҳамиша
шикор этмоқ хуморму?
Узлатда юрган оху
Ғаддорларга дучорму?
Сайд айлабон сайёдим
сайёрани тутибсиз!
Мендек кўнгли шикаста
бечорани тутибсиз!
Термултириб кўзларин
кўнглига озор этманг
Буйнига дорлар солиб

Даҳри-дунни тор этманг!
Иккимиз ҳам оҳужон
гўзалликнинг шайдоси
Рухимизда оғу он
муҳаббатнинг савдоси.
Дунё иши бир ришва
сайёрами, сайёдми?
Ошиқ кўнгул ҳамиша
вайронами, ободми?
Орзуларим сегоҳи
юксакларда ўйнайдит.
Хаёлларим бир оху
олисларга бўйлайди.

Иштихон

ШОҲ САНАМ

ШАБНАМГА ЧАЙИЛГАН ДАЛАЛАР

* * *

Ёниб-ёниб очилади гул,
Юрак каби ёнар беадад.
О, Куйош, О, сабуҳий анвор
Олам ичра ажиб нурсават.

Шабнамга чайилган далалар,
Соғинч нурларидан сут эмган.
Дунйо азал-охир эзгудир,
Дунйо яшил либосин кийган.

Чексиз маъво, куббадор гумбаз,
Пештоқида азон титроғи.
Сенинг ёдинг билан тирикдур
Дарахтларнинг ҳар бир йапроғи.

Бу ёнишлар қўйнида ёниб,
Қакнус каби оловдан қил тахт.
Ёниб-ёниб севгинг келади,
Ёниб-ёниб ўлиш - саодат.

* * *

Кўз очар дунйолар,
кўз юмар рўйолар

Бу кун рўйоларни қатл қилгаймиз.
Дилим,

найсонлар уйготган, оҳ д и л и м !
Нуриоб чайилган қалбим тийраси
Куйошнинг пуштидан қилган гумона
Фарзандлар тугилар: ЭЗГУлик исмли;

тилла қош;
тилла соч;
тоза туйгули...

Замин бир мўъжиза кутиб юмалар,
Одамлар дарахтга қолар айланиб
Лайлатул-кадрдан дуолар олар.
Кушлар чугурлашар мастона
Тоғларда жадийда юрадилар хур
Хурликнинг шавқидан руҳим маст, она.
Сахролар,

дарйолар,
дунйолар...

Дунйолар кўз очар;
Дарйолар сув сочар;
Сахролар чекинар;
Рўйолар кўз юмар
Бу кун рўйоларни қатл қилгаймиз
Бу кун дунйоларни адл билгаймиз.

Шоҳ САНАМ Фаргонадан. Ҳозир Фаргона Давлат Дорилфунунида ўқийди. «Ёшлик»да илк бор чиқиши.

Бурхон ШЕРМУҲАММАД

КўНГЛИМ ГУЛГА КИРДИ...

БУЛОҚ

Сен кетдингу қулади фалак
Жовдиради ортингдан олам.
Қайтгин, қайтгин, бўлмайн эрмак
Юрагимда очилган лолам.

* * *

Оллоҳнинг ёзиғи - қисматим таҳир,
Чорасизлик тортар мудҳиш комига.
Руҳимнинг ватани ўртанар бағир
Мен эса шеър ёзгум бахтнинг номига.

Найлай, азобларни енгиб яшайман,
Кўнглим гулга кирди, хаёлим ёруғ.
Умримни ҳар куни қайта бошлайман
Кўркмам, қафас бўлса ҳар куни борлик.

Энг баланд қояда қайнаган булоқ
Пойингда хавас-ла термулиб бокдим,
Жисмимда жўш уриб ҳаяжон, титроқ
Зилол ўланингга қўшилиб окдим.

Қанчалар йўлингга говлар бўлмасин
Дардларни емириб, чопдинг мардона.
Тепангда қанчалар тошлар кулмасин
Энг баланд қояда кўз очдинг, мана.

Қудратинг - қалбимга узатди журъат
Қалбларни оралаб борар умидим.
Тиниқ кўз ёшимда қораладим хат
Сендай қалб кўкида кўз очсам эдим...

Зомин

ЎРДАБЕКЛИ

КУЛДАН ЧИККАН ШОҲ ҚИСМАТИ

«Тарихи Мунажжимбоши» асаридан қорахонийлар сулоласига бағишланган парча
(В.В.Григорьевнинг 1874 йил С.Петербург наشري бўйича;
«Туркистонский сборник»нинг 403-жилдидан олинди)

ТУРКИСТОН ХОҚОНЛАРИ ЗАКРИНДАДИР

...Бунлар Афросиёб наслининг ўлмаларин иддио қилурлар. Йигирма нафар ўлуб дорулмулклари авоъилда Балосогун шаҳри сўнгра Бухоро ва Самарқанд шаҳарлари ўлмишидир. Моварауннаҳра истилолари 383 да ва инқирозлари 609 дадир. Асл мамлакатлари бунлардир: Балосогун дорулмулклари ўлан шаҳар ўлуб иқлим сабеъ ўланда, тавли 102, аързи 48 даража. Қашгара қариб вағскидин Туркистон сарҳадидур...

Ул тоифадин Бухоро мулкинда ибтидо истило эдуб аҳволи маълум ўлан Шаҳобуддавла болода зикр ўландиги узра аъзим аскар ила келуб Моварауннаҳр ўлкасини амир Нуҳ Сомонийнинг алидин аҳазу (?) бир муддат иқомат айлади. Лекин кендуйа хасталик аърз ўлуб шаҳари ваҳомат ҳавосининг ўтмоқ мулоҳазасина душди ва кўчуб кейру дийорина аъзимат қилди ва аснои тариқда вафот айлади. Дини ислома инқийод арза эди ва халифа исмини хутба ўқудурди. Ерина Шамсуддавла илакхон жо нишин ўлди ва қадимдин дорулмулклари ўлан Балосогун шаҳринда қоим ўлуб падаринг эски мулкина ҳукм эдурди. Зеро, Шаҳобуддавла фавтидин сўнгра амир Нуҳ келуб кейру Моварауннаҳри забт қилмиш эди. 389 да самонийа давлатина ихтилол тасори ўлмогла илакхон аскар чекуб келди ва Бухорои тасхир ва булдуғи сомонийлари ожиз ва ҳибс айлади ва муътамад одамларининг навобонам кимсайи вали нисба эдуб кендуси кейру вилоятини кетди. Бу аснода Исмоил бин Нуҳ фараҳ (а) бўлуб ҳибсдин халос ва бошина бир миқдор аскар жамъ айлайуб илакхон аскарини бузди. Бухорои забт айлади. 390 да Илакхон кейру аъзим аскар ила келуб. Исмоили бир тарафа фарор этмакча шаҳри забт айлади. Сўнгра яна Исмоил келуб Илакхонни кўгди. Андин сўнгра илак бир-икки дафъа келуб мунҳазам ўлди. Оқибат вилоятини воруб аъзим тадорик кўрди ва келуб бу дафъа Исмоили қочурди ва билжумла Моварауннаҳри олуб Аму ерина истеҳком верди ва Хуросон ҳокими Яминуддавла Маҳмуд ила дахи мусоҳарат айлайуб андин дахи амин ўлди. Бир муддат мувофақат узра кўчнуб сўнгра асҳоби нифоқ таҳлили ила оралари бузулди. Илак адоватни катам ва аҳфо айлайуб Маҳмуд Мўлтон сафарина кетдикча сараскари - субоши Текин ила кенду биродари Жаъфар текинни 396да ирсол айлади. Воруб Хуросон баладининг аскарини тасхир айлади. Сўнгра Яминуддавла Ҳинддан дўнуб кейра Хуросонни истихлос қилди. Пас илакхон гайрата келуб Ҳўтон подшоҳи Буғрагондин истимдод айлади. Оқоси Туркистондин бепоён аскар жамъ айлайуб икиси бирдин Жайхунни уьбур ва Хуросон узарина ҳужум этдилар. Яминуддавла қаршу келуб 397 санасинда ики кун пайопайи маҳкам жанг этдилар.

Оқибат Маҳмуд голиб келуб онлари бузди ва то Жайхун Наҳрини кечинжа таъқиб айлади. Бир муддат сурурунча такрор Маҳмуддан аҳаз ичун тадорик кўраркан 403да фавт ўлуб, ерина биродари Тўгон жо нишин ўлди. ва Яминуддавлаи элчи гўндаруб: «Алҳамдулиллоҳу икимиз дахи аҳли исломиз, аввалан, бир-биримизла мусолаҳа ўлуб, сен куфтор Ҳинд ва бен куфтор турк ила газо ва жиҳода машгул ўловуз», - деди.

Яминуддавла дахи ижобат айлайуб ал монвол узорина ҳаракат айладилар. 408 да Тўгонхона бир мараз асобат айлади. Ул аснода Хитой мамоликиндин қути бениҳоя куфтор чиқуб ўградуқлари балода исол музрат илорак Балосогун шаҳрина уч кўноқ миқдори яқин эришидилар. Тўгон даргоҳи Ҳаққа тазарру айлайуб: «Ё Рабб, бенга бир неча кун офоқат вер, токи бу куфторнинг шерларини аҳли ислом узариндин манъ ва дафъ эдайим. Баъда ҳукм сенинг», - деди. Ҳақ таоло дуосини қабул қилуб анга кейру сиҳат эҳсон бўйурди ва нафир ом айлайуб юз йигирми бинг миқдори аскар жамъ этди. Зеро келан куфтор дахи уч юз бинг хайма эдилар. Аҳли исломнинг тажмалари масмуъалари ўлдуқда дўнуб кетдилар. Тўгонхон онлари уч ой кўгуб оқибат олий гафлата эришиди. Ва юз бинг қадар одам қатл ва бир ул қадарин асир айлади ва Балосогунга аъвдот айладикда бо амри Оллоҳ ул мараз яна кендуйа аърз ўлуб 309 да фавт ўлди. Оқил ва аҳли адл ва инсоф ва маҳаб илм подшоҳ эди. Ерина қариндоши Шарафуддавла абул Музаффар Арслонхон жо нишин ўлди ва Ҳўтан подшоҳи Қадиз хон ила баёнларинда ҳуруб ва фатан ҳар ён этмишидир

Сўнгра икиси мусолаҳа ўлуб Яминуддавла узарина келдилар. Яминуддавла бу дафъа дахи галаба айлайуб турк аскарини бузди ва аксарини Жайхунга гарқ айлади. Бу аснода Хоразм подшоҳиндин табрик фатҳи машғар элчи ва нома келди. Ҳануз ул тарафа хабар эришажак қадар вақт кечмамиш эди. Яминуддавла онлара: «Бизим голиб ўлдуғимизи недин билдингиз?» - дейдукинда, «Жайхун ила диёримиза оқуб келан тотор эканлариндин билдук» - дейу жавоб верди. Бу воқадин сўнгра Арслонхонлигини тарк айлайуб, узлат ихтиёр қилди ва ерина Қадиз жо нишин ўлди. Бунинг замонинда Яминуддавла Туркистон узарина сафар айламак доъийасина ўлди. Зеро, кендунинг қати чўқ филлари ўлуб онларинг салват ва қути сабабила

душманларина голиб келурди. Икки дафъа Туркистон аскарини дахи филлар қути ила голиб келмиш эди. Қадизхон масмуъи ўлайжиқ дафъани бир тадбир булди. Халқ ичина бир сўз ишоъ айладики: «Он шоҳ Оллоху Яминуддавла узарина келурса, бир неча бек арбайа ўтун тўлдирайим ва гоят жуссали ўкузлар қўшуб аскарининг ўнгинча йурудайим. Филлар олойи яқин эришдукда, ўтунлара оташ урдурайим. Оташнинг хулариндин ўкузлар илару тўғри қочуб оташи филларнинг орасина суқар ва филлар зарурий уркуб кейру хуросонилар узарина дўнар ва ҳоллари табоҳ ўлур».

Бу сўз оғиздин оғизга душуб Маҳмуднинг масмуъи ўлайжақ бу тадбир фаъала чиқарса, судманд ўлажагинда иштибоҳ айламайуб зарурий сулҳа майл кўстарди ва масолаҳа аъҳд ўлунуб, ҳатто икиси қоршидилар ва кўрушуб бир сагарда таом едилар ва бир-бирлари ила мувофақат ва масоқадат айтмак узра аҳд ва паймон биркирдилар. Маҳмуд Хуросона аъвдат айлайуб Қадаз Мовароуннаҳрда қолди. Ғазо ва жиҳода машигул ўлдилар. Машор (?) ила Хўтан вилоятини дахл фатҳ ва тасахир айламиш. Дар одил ва ҳасанасура подшоҳ эди. Доимо гоз қилар ва илм фазла ила чўқ суҳбат эдарди. 423 да фавт ўлуб, ерина Балосогун ва Хўтон ва Кошгар мулкинда Шарафуддавла Абу Шужоъ Арслонхон мустақир ўлди. Зеро, Қадаз фавтиндин мақдам алинда ўлан мамоликни биродарлари ва аъмужалари бинларина тавзийаъ ва тақсим айлайуб муни алайҳининг ҳиссасина ул вилоятлар душмиш эди. Кендуси багоят обид ва зоҳид одам ўлуб умринда шароб, хамр этмамиш эди. Уламоёна эъзоз ва икром узра ўлмогла атроф ва акнофдин анинг шамъина жамъ ўлдилар.

Сўнгра биродари Буграҳонки, Тароз ва Аспижоб вилоятларина ҳукм эдарди, аскар чекуб келди ва Арслонни асир ва ҳибс эдуб, кендуси ерина кечти. Буграҳон билжумла Туркистон вилоятини молик ўлди. Аврот, валиаҳди тасмим ва маҳбус ўлан Арслонни дахи бўздуруб, кендунинг ўғли Иброҳимни паради сар ерина ихлос этдурди. Лекин биродарлари ила ораларина шафаҳ хулул айлайуб давлатларина ихтилол тарийан (этмакин) Самарқанд ҳокими Имомуддавла Абул Музаффар Тамғоч 440 да келуб ул мамолики истило қилди. 460 да фавт ўлуб ерина ўғли Шамсул Мулк Наср жо нишин ўлди. Гўзал ҳаракатлар айлайуб 472 да фавт ўлуб, ерина биродари Хизрхон кечди. Муддати ясирада ул дахи фавт ўлуб, ерина ўғли Аҳмадхон ўлди. Лекин зolim ва бадсийрат одам ўлмогла халқ кендудин нафрат айлайуб Султон Маликшоҳ ва вазири аъзами Низомулмулк даргоҳина вордилар ва ҳоллариндин тоиқи айлаб айлайуб кендуларин бу балодин тахлис этмасин рижо этдилар. пас Маликшоҳ аскарин жамъ айлайуб 482 да наҳри Жайхуни аъбур ва аъзим муҳосара ва қатол ила Сумарқанди фатҳ айлади ва хонни асир айлайуб гардан баста ҳузурини кетурдилар. Итлоқ ва икром ва Исфохона арсол ва анда тавқиф этдирди. Ва Самарқандда итбоъиндин бирисини вали насаб этди. Лекин аҳоли вилоят ва ул вилоятда ўлан хонзодалар итлоқ этмайуб, фитнадин холи ўлмагалари ила билзарура хон муми алайҳи кейру ҳибедин итлоқ ва муҳолафат этмамак узра аҳд ва мисоҳ айлайуб мамлакатни ирсол қилди. Оқибат фавт ўлуб, ерина Маҳмудхон жо нишин ўлди. Чўқ кечмайуб ул дахи фавт ва ерина Муҳаммадхон кечди.

495да Санжаршоҳ алинда мақтул ўлуб, ерина Санжар таъйини ила ул вилоятда Арслонхон ҳоким ўлуб, бир муддатдин сўнгра ул дахи вафот эдуб, ерина ўғли Султон Санжар насаби ила Маҳмудхон жо нишин ўлди. Бунинг замонинда 531 да Чин подшоҳи гурхон Ла Йад (?) ва Ла Йахси (?) аскар ила чиқуб Туркистон узарина хужум айлади. Маҳмудхон қаришу воруб муҳораба айладилар. Маҳмуд мунҳазам ўлуб Самарқанда фароз айлади ва аҳволи паришон ўлуб Султон Санжар даргоҳина фарёднома ирсол ва истимдод қилди. Санжар дахи кендуйа ҳаводор ўлан мулука номалар пароканда айлайуб, юз биндин зиёда аскар жамъ айлайуб имдода келди. 536 да тақобил сафин суқуъ бўлуб бениҳоя аскар қирилди ва неча бинг дахи асир душди. Санжар турмади, андин Балха зор айлади. Бу вақта келанча Санжарнинг аскарини бузулмиш дегил эди. Пас Туркистон аскарини келуб Мовароуннаҳри истило айладилар ва 612 тарихинда Султон Муҳаммад Хоразмишох истихлос эдингжа ул мамолик хитойилар алинда қолди. Маҳмудхон эса Султон Санжар Хуросон дийорина кедуб. Санжар мастуфи хослар таъйини ила икром айлади.

Сўнгра Султон Санжар асир ўлдиги вақт Маҳмуд фиржа (фурсат) бўлуб Хуросон диёринг аксарини истило айлади. Баъди Санжар фавт ўлмогла Маҳмуд билжумла Хуросона молик ўлди. Муқаддам Санжарини асир айлайон гуз тоифаси бунук вақтида итлоқ айламак истадилар. Лекин Маҳмуд сўзларина вужуд вермайуб аскар чекди ва неча аййоми лайло ва наҳора жанг ва ошуб ўлуб оқибат Маҳмуд бузулди. Гуз тоифаси воруб Марв шаҳрини истило этдилар. Лекин маслак зулм ва аътсафи (?) солиқ ўлмайиб аҳоли шаҳари хуш тутдилар ва тақрим Маҳмуд тарафина одам гўндариб: «Кел, сени узаримиза подшоҳ эдалим», - дедилар. Маҳмуд яна эътимод айламади. «Бори ўлгунчи гўндарки, анга итлоқ эдалим, бўйла бесару по кизмакдин безор ўлдуқ» - дедилар. Валҳосил неча аҳд ва мавосиқ ила эътимод ҳоил ўлуб Маҳмуд ўғли Жалолиддин Маҳмуди гўндарди. Вусулинда филҳақиқа истиқбол ва камол тўқир ила ўлуб шаҳари айладилар ва андин байъат қилдилар. Пас Жалолиддин онларла воруб бир қач пора шаҳар дахи тасхир айлади. Сўнгра бобо ила ўғли орасинда элчилар воруб келдилар. Оқибат Жалолуддавла билжумла гуз тоифасила Маҳмуднинг итлоқинда ўлмалари узра низом веради. Оқибат Маҳмуд ва ўғли Жалолиддин мутаъқба фавт ўлуб, ерина Тайғочхон кечди. 550 да хито туркларин алинда мақтул ўлуб ерина Жалолуддин Хурхон жо нишин ўлди. Бир муддат хонлиқ суруб ул дахи фавт ўлдуқда Усмонхон жо нишин ўлди.

Бунинг замонинда Султон Муҳаммад хоразмишох келуб ул мамолики фатҳ ва тасхир ва Усмонни ахаз ва Хоразма аъвдат айлади. Сўнгра ҳибсдин итлоқ айлайуб қизини анга тазвиж ва ани кейру Самарқанда ирсол қилди. Бир муддат магасдин сўнгра Усмон хоразмишларинг таҳкиминдин безор ўлди ва бир кун Самарқандда на қадар хоразмиш вор эса тутуб икишар пора қилди. Хотуни қалъада ўлурди. Келдиги они дахи ҳалок айлай. Аврат қалъа қапуларин қапайуб, йанинда булунан аъвани ила мудофааи қийом гўстарди. Ва: «Бен бир авратам ва сенинг хотунингам. Беним бу аролиқда журмим надурки, қатлима қасд эдарсан, падарим ила не ҳолак вор эрса кўр» - дейу хабар гўндариб. Ҳоло Усмон бу ишдин фароғат қилди. Бу тарафда Хоразмишох вақъдин хабардор ўлдуқда бошина қиёмат қўйуб, ул дахи Хоразмда булунан хитойилари қирмоқ истади. Волидаси: «Бунларинг не журми вордир», - дейу манъ этди. Дар аъқб аскарин жамъ айлайуб келди ва Самарқанди маҳосара ва маҳкам жанг ва ҳарб ила ахаз ва горат ва Усмонни ахаз ва қатл айлади. Бу ваҳжла мунқироз ўлдилар.

иддио - даво
 ўлуб - бўлиб
 авоъил - аввал
 сабеъ - етти
 қариб - яқин
 дахи (даги) - яна; ҳам
 бола(да) - юқори(да)
 тоъифа - сулола; қабила
 эдуб - этиб
 ўландиги - бўлганидай
 али, алинди - қўли, қўлидан
 иқомат - истиқомат, яшаш
 кенду - ўзи
 ваҳомат - ёқимсиз
 кейру - қайта, кетига
 аснон тариқда - шу зайлда; шу ҳолатда
 инқийад - ихлосли
 йэрина - ўрнига
 жо нишин - тахтни эгаллади, тахртга ўтирди
 ихтилол - эгаллаш
 аскар чекуб - қўшин тортиб
 булдуғи - тошган, қўлиги тушган
 муътадамат - ўзига яқин, тобеъ
 фараҳ - озод
 илакхон - Қорахонийларнинг олиймартабаларидан.
 Умуман, Қорахонийлар подшолари ҳам илакхонлар дейилади.
 кўгди - кувди
 истехком верди - истехком қурди
 Яминуддовла Маҳмуд - дунёга машҳур саркарда,
 подшоҳ, илм ҳомийси, қурувчи шоҳ - Маҳмуд Ғазнавий
 масалҳа - сулҳга
 сагар - идиш
 аъват айлайуб - қайтиб
 Машар (жой номи) - Хўтанга яқин жой номи
 Ғаз - ғазот
 бинларина - болаларига
 кучук - кичик
 йасирада - яқин, қисқа
 рижо эт - илтимос қил
 Пас - кейин
 Насаби - бу ерда хоҳиши, танлаши маъносида
 гурхон - Қорахонийлар давлати емирилишида муҳим
 рол ўйнаган, тарихда қорахитойлар деб номланган тангус
 - мўғул қабилалари иттифоқи бошчиси. маъжусийлар.
 Бу манбада хитойилар шундай деб номланади.
 ҳавадор ўлан - қарашли, боғлиқ бўлган
 бузилмиш дегил - енгилган эмас.
 эдингжа - эткунча
 бунук - алғов-далғов, қийин
 кўндариб, гўндаруб - юбориб, жўнатиб, йўнатиб
 кизмак - яшириқмоқ
 бир қач - бир қанча
 мутаъқба - кетма-кет
 мақтул - ўлдирилиб
 итлоқ - эркин, озод
 тазвижи - завжалик, хотинлик
 иккиншар - иккинчи, икки бўлак
 қапайуб - беркитиб, ёпиб
 қапуғ - эшик, дарвоза

* * * *

Муаллиф - дарвиш Аҳмад афанди (1040-1113 ҳижрий, 1630-1701 мелодий й.) усмонли султон Муҳаммад IV саройида бош мунажжимлик лавозимини ўтаган. Ўша пайтларда ислом мамлакатлари ўтмишини акс эттирувчи «Тарихи Мунажжимбоши» асарини араб тилида яратади. Бу асарни 1132-1142 йилларда (1719-1729) Нодим афанди турк тилига таржима қилган. Бу таржима 1868-69 йилларда Истамбулда уч жилдлик асар ҳолида нашр этилади. Машҳур тарихчи В.В.Григорьев мана шу асардан - Нодим афанди таржимасидан фақат қорахонийларга тааллуқли қисмини ажратиб олиб 1874 йили Санкт-Петербургда араб ёзувидаги матни ва русчага таржимасини изоҳлари билан «Қарахониди в Мавераннагре по тарихи Мунажжим Баши» номи билан нашр қилади. Григорьев буни шундай изоҳлайди: «V ва VI ҳижрий юзийликларда (мелодий XI-XII) Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қилган бу туркий сулоланинг тарихи мусулмон Шарқда ҳам Оврупада ҳам энг қоронғу ва ниҳоятда кам ўрганилган тарихий даврдир». Биз ҳам ушбу асардан парчани «Туркестанский сборник» мажмуасининг 403-жилдидан олдик ва араб ёзувидан кирилл ёзувига ўгирдик. Зеро бу бизнинг тарихимиз ёдгорлиги бўлиш билан бирга XVIII аср бошлари туркий адабий тил ва унинг вариантлари ҳақида қимматли фактик манба ҳам бўлиб хизмат қилади.

Ушбу кичик матн тарихимизнинг ўрганилиши зарур бўлиган даврига - қорахонийлар, ғазнавийлар ва қорахитойлар замони ҳодисаларини ойдинлаштириш эмас, балки бу сулолалар ўртасидаги дипломатик ва ҳарбий муносабатларни ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, икки машҳур туркий сулола қорахонийлар ва ғазнавийлар орасидаги сиёсий ва дипломатик муносабатларни аниқлашга ёрдам беради. Хоразмшоҳлар сулоласининг оз бўлса ҳам, мазкур туркий сулолалар билан алоқаси ёритилади. Кичкина матнда тўрт туркий сулола: қорахонийлар, ғазнавийлар, салжухийлар, хоразмшоҳлар ҳамда икки бошқа сулола - сомонийлар, қорахитойлар ҳақида гап кетади. Бизнинг тарихий асарларимизда қорахонийлар ва ғазнавийлар бир-бирига ашаддий душман сулола: мусулмон дунёсининг кўпроқ қисмида ҳукмронлик қилиш учун ўзаро келиша олмаган, таъбир жоиз бўлса, ярим ваҳший сулола сифатида ҳавола қилиниб келади.

Бироқ юқоридаги манба кўрсатадики, биз узоқ ўтмишдаги ўзимизни - ота-боболаримизни бесабаб қоралаб келган эканмиз. Бу «Ярим ваҳший» ота-боболаримиз анча муддат бир-бири билан иттифокда яшаб келган эканлар ва ўз қилйичи тифини ғайридинларга қаратган эканлар. Байридин душманлар - босқинчилар босиб келганида (қорахитойлар) улар биргаликда унга қарши кураш олиб боришган экан. Дикқатни жалб қиладиган бир ўрин бор: қорахонийлар сомонийлар ёки ғазнавийларга ҳужум қилар экан, ёки ғазнавийлар қорахонийларга, хоразмшоҳлар

мазкур ҳар икки сулолага ҳужум уюштирар экан, уларнинг бирортаси босқинчи сифатида талқин қилинмайди. Чунки бу ички жанглар бўлиб ҳокимият ва мавқе учун кураш ҳисобланарди. Аммо матнга диққат қилсангиз қорахитойлар босқинчи ғайридин душман сифатида баҳоланади. Лекин улар ҳам Туркистоннинг бир қисмини қўлга киритганидан кейин бир оз муддат ўтгач, Туркистон - «турк аскар»га айланади. Бу ушбу сулолалар мафкурасида муштараклик борлигига далил бўлади. Ана шу муштарак мафкура - ислом дини ва уни кенг тарқатиш ғояси мазкур сулолалар орасидаги ўзаро урушларни баъзан тўхтатиб қолиш қудратига эга эканлигини ҳам матндан илғаб олиш мумкин. Демак, биз тарихчилигимизга янгидан баҳо бериш ниятида иш бошлаган эканмиз, ўтмишимиздаги ҳар бир даврга ва ўша давр қаҳрамонларига объектив ва ҳалол ёндошиш билан бирга улар - биз - бизнинг ота-боболаримиз эканлигини ҳам бир дақиқа ёддан чиқармаслигимиз керак.

Халқ, айниқса унинг етакчи қисми билан зиёлилар, ўз ота-боболари фикрлаш тарзи, ҳаёт туруми, дини, урфидан мутлақо юз ўгирса, у муқаррар ҳалокатга учрайди. Қўшнидан олган нарсалар ҳисобига ҳеч ким бой бўлмаган!

Аввал ўз тарихини мукамал ўрганиб, сўнг дунё тарихига ўтмоқ жоиз. Буюк Амир Темур ҳинд ҳарбий филларига қарши қўллаган тадбир бизга соҳибқироннинг даҳо салоҳияти бўлиб кўринади, аммо юқоридаги матнни мутолаа этсак, бу тадбир бир неча кўринишга эга бўлиб, Амир Темур ўша тадбирлар билан аввалдан таниш бўлган деган асосли фикрга борамиз. Бу ўз навбатида Амир Темур жиддий ўқиб-ўрганган; ўтмиш боболар ҳарбий стратегия ва тактикасидан жуда яхши маълумотга эга деган хулосага ҳам олиб келади.

Ҳарбий саркарда, соҳибқирон сифатида Амир Темур ёлғиз бўлиши мумкин эмасди, у ўз салафларига эга бўлиши кўпроқ табиийдир. Ана шундай муносиб ўтмишдошларидан бири - Султон Маҳмуд Сабук тегин ўғли - Ғазнавийдир. Абу Наср ал Утбий «Тарихи Ўаминий» асарида келтиришича, сомоний Нуҳ давридаёқ отаси Сабуктегин Насируд-дин (дин ҳимоячиси) ва ўзи (Маҳмуд Ғазнавий) Сайфуддавла (давлат қиличи) унвоңларига сазовар бўлади. Кейинроқ эса Ўамин уд давла ва амин ал Милла (давлат таянчи ва миллат кўриқчиси) унвоңларига мушарраф бўлади. Яна ўша муаллифнинг келтиришича, Маҳмуд Султон ҳам бир жанг олдидан аскарларини кўриқдан ўтказган. Ўнг ва чап қанотларни белгилаб, илғорга ҳарбий филларни жойлаштирган ва ўзи доим кўшин марказидан ўрин олган.

Султон Маҳмуд Ғазнавий Заҳириддин Муҳаммад Бобур таърифида: «Сабук тегин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур... Султон Маҳмуднинг қабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, Султон қабри анда учун Равза дерлар... Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким,

Ҳиндистон ва Хуросон аларнинг забтида экандур, Бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экан, ҳамиша таажжуб қилурлар. Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида. Ғазнидан шимол сари уч йиғоч сув юққори Султон улуғ бир банд солибтур, бу банданинг баландлиги қирқ-эллик қари бўлғай, узунлиги тахминан юз қари бўлғай, сувни анда заҳира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар экандур».

Н. Павлов (XIX аср) «История Туркистана»да Маҳмуд Ғазнавий ҳақида бундай фикрда: «Осиёнинг буюк кишиларидан, темир иродали, душманига шафқатсиз... Ҳиндистонда мусулмон империясига асос солган, отаси ҳам, ўзи ҳам илм ва санъат ҳомийси бўлган, ўз саройини фанлар академияси даражасига етказган: Ал Беруний, тарихчи Абу Наср, Ибн Сино ва Фирдавсийларни қаноти остига олган».

Умуман, то XX аср биринчи чорагигача кўпчилик, яъни халқ ва зиёлиларнинг катта қисми Султон Маҳмудни ўтмишимиздаги даҳолардан бири сифатида эслаб келган. Жуда кўп халқ хикоятларида номи тилга олиниши билан бирга, халқимиз оғзидан ҳамон «Фили Маҳмуд бўлсанг ҳам» ибораси тушгани йўқ. Хўш, нима учун шундай улуғ зот бизнинг замонамизга келиб, «синфий душман» бўлиб қолди? Бизнингча, бунинг сабабларидан бири «кўпга келган тўй» бўлиб, мустамлака шароитида ҳар қандай ҳарбий улуғларимиздан воз кечиш зарурати бўлса, иккинчисига буюк Фирдавсийга бўлган муҳаббатимиз. Буни сал кейинроқ изоҳласак, ҳозир қисқача Маҳмуд Ғазнавий ҳақида:

Асли Тошкент туркларидан бўлиб, шу ерда кул сифатида сотилиб, сомонийлар салтанатида зийраклиги, довьораклиги, софдиллиги, вафодорлиги ва ҳарбий қобилияти туфайли кул-аскардан йирик лашкарбоши даражасига кўтарилган. Нуҳ Сомонийдек подшоҳ салтанат ишларида кўмагига муҳтож бўлган Сабук тегиннинг ўғли эди. Сабук тегин вафотидан сўнг Маҳмудга ўртача мустақил беклик мерос қолади ва мана шу беклик замонасининг йирик империясига айланади. Султон Маҳмуднинг ҳарбий маҳорати, ташкилотчилиги ва одиллиги ҳақида жуда кўп тарихий манбалар гувоҳлик беради. Ҳатто биз ҳавола қилган ушбу кичик матндан ҳам буни илғаб олиш мумкин. У илм-фан ҳомийси, ашаддий қурувчи, адабиёт шайдоси эканлигини хикоятлар, ривоятлар тасдиқлайди.

Аммо Маҳмуд Ғазнавийга, унинг ҳарбий истеъдоди, давлатчиликдаги қобилияти, қурувчиликдаги ютуқлари, илм-фанга муҳаббати, ободончиликка рағбатидан келиб чиқиб эмас, балки унинг Фирдавсий «Шоҳнома»сига муносабатидан келиб чиқиб баҳо бериш ҳамон ўз кучини сақлаб келмоқда.

*Деди: «Сомга ўхшар бу ёш паҳлавон
Жаҳон ичра пайдо бўлуб ногаҳон*

Бу озодалардан ва олий насаб
Қачон келди Турон ерига ажаб...

*

Яна бир сўзим бор, эшит бобма-боб
Хабар топмасин бундан Афросиёб
У Рустамга душман, абад ёв эрур
Турон иши ундан дод, ингров эрур.

*

Ўлди от зарбидан уч киши
Бароридан келмай туркларнинг иши.

*

...Битта от берсинлар ва огир гурзи
Келсин туркдан мингта бошлиқнинг ўзи
Қолса ўша жангда мингдан битта соғ
Атамагин мени ботир деб у чоқ.

*

Туронийлар ичра ким келса қарши
Шу ханжарим билан кесилар боши.

*

Юртимиздан ўтар Турон сарҳади
Уларнинг дастидан тоқат қолмади.

*

Шоҳ тожи қуёшга етиб олди жой
Турондан йўқолди тожу тахт, сарой

*

Бадният турк танин айлайман бежон
Қонидан тошларни айлайман маржон.

*

Кейин шахдам юриб шунда шоҳ томон
Қасос-чун Туронга бўлардим равон.

*

Чину Мочин аро қолмас сувори
Қаҳримга йўлиқар жанггоҳда бари.

*

Ҳаттоки қушлару сувда булбуллар
Афросиёбга ўч билан тўлиқлар.

*

Жаҳонда ботир йўқ Сиевушсимон..
Туркларга уйланмас эди ҳеч қачон.

*

Турон сарлашқари сенга аёндир.
Гуноҳга ботгандир - ҳоли ёмондир.

*

Гумроҳ турк устидан голиблик қилай
Сенинг зафарингни илтижо қилай

*

Зог каби қопқора туркзода нечун
Тогда лашқар йўлин тўсади букун.

*

Ёвуз турк бу сўзни эшитган замон
Қалтираб, қўшинга қичқирди чунон.

Ушбу мисралар барчаси Эронга муҳаббат
руҳи билан суғорилган. Эронга муҳаббат, «Кутлуғ»
заминига ва элига севги туйғуларини ифодалаш -
бу миллатсеварлик ва ватанпарварликдир.
Фирдавсийнинг буюклиги ҳам шунда.

Яратувчига шукрки, Султон Маҳмуд Ғазнавий

халқни ота-боболар, замондошлари ва ўзи ҳамда
келажак авлодлар жамъидан иборат деб
тушунадиганлар тоифасидан экан. Ўша уч узвий
бўғиннинг ҳеч бири манфаатига хилоф иш
тутмаслик ҳақиқий миллатсеварлик, асл инсон
қисмати эканлигини тушуниб етган. Туркни,
туркликни унинг тупроғи Туронни, Туркистонни,
Эроннинг душмани - демак, яхшилиқнинг душмани
деб ўқувчига тушунтиришни ўз олдига мақсад
қилиб қўйган аллома қанча улуғ бўлмасин, унга
мукофот бериш, уни мақташ фақат Маҳмуд
Ғазнавийдек улуғ зот учунгина эмас, балки оддий
турк аскарлари учун ҳам халқни, уруғи олдида
кечирилмас хоинлик ҳисобланарди. Афсус ва яна
афсус, биз ўша турклар авлоди бўлишимизга
қарамай, Маҳмуд Ғазнавийдек маданият учун
борини аямаган зотга фақат ўз ўлчовимиз - бизда
кейинги пайтда ҳукмрон бўлган нафс нуктаи
назаридан ёндошдик. Агар у «Шоҳнома»ни ўқиб
укмай Фирдавсийни олтинга кўмганида Ғазнавийни
«адабиёт ҳомийси» деб кўкларга кўтарармик!
Ҳа, тарихимиздаги маънавий кураш жараёнини
ўрганишдан анча четда қолдик, шекилли. Биз ўз-
ўзимизга беписандлик билан қарашимиз
натijasида, ота-боболаримиздаги маънавият,
ғурурга ҳам эътиборсизлик билан ёндошдик.

Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг вафоти ҳам
ўзига хос бўлган. Оғир касалланган ва ўлими
яқинлигини ҳис қилган Маҳмуд Ғазнавий ўз
жанговор қўшини билан видолашишни истайди.
Оғир хаста Султонни саройнинг очиқ деразаси
олдига суяб ўтқизиш қўядилар. Мана шу дераза
олдидан унинг севимли қўшини оҳиста қадамлар
билан бирма-бир ўта бошлайди. Ёстикқа
ёнбошлаганча Султон Маҳмуд ўз сафдошлари
дийдорига охири марта тўйиш ниятида бўлади
(дераза олдидан 100 минг пиёда, 50 минг отлик
аскарлар ва 1300 жанг филлари ўтади). Ана шу
манзара охирида ёстикқа ёнбошлаганча жон беради
(1030 йил). У - қулдан чиққан шоҳ: ўз аскарларини
сафдош деб билади ва рози-ризоликнинг сўнгини
ҳам улар билан қилади.

Хуллас, ўтмишимизда гап кўп, лекин биз
ўтмишимиз билан мақтанишни эмас, ўтмишимизни
ҳозиримиздан ажратмай тушуна олсак, уни
таржимаи ҳолимизнинг бир узвий қисми деб
билиб, унга фақат фахрланиш манбаи сифатидагина
ёндошмай, яхши-ёмонини бирдай қабул қилсаккина,
келажакимизга бемалол тикилардик.

Ушбу мақолани «туркистон пири» Яссавий
шоҳ Маҳмуд Ғазнавий тилга олган тўртликни
келтириш билан якунлашни истардик:

Ғариблиқда юз йил турса эрур меҳмон,
Тахту бахту бўстонлари эрур зиндон.
Ғариблиқда қул бўлди ул Маҳмуд Султон,
Эй ёронлар, гурбат ичра куйдим мано.

МАНГУ ЯРАТГУВЧИГА

ЭХТИРОМ

Қодировнинг «Олмос камар» романида табиат ва инсон муносабатлари

Табиат - яратгувчимиз. Шу сабабли ҳам биз уни суйиб «Она» дея атаймиз. Инчунин, табиатга эҳтиром, меҳр-муҳаббат бизнинг фарзандлик бурчимиз эмасми?

Инсон тафаккури, руҳиятининг энг олий маҳсули бўлган бадий ижодда табиатнинг улуглиги, бетакрорлиги, ягоналиги ўзининг тўлик инъикосини топади. Зеро, аёл ижодкор табиатни тасвирлаётган калб туйғуларига-да эрк беради; гўё куюк бўёқлар воситасида ҳаёт гўзаллигини яна бир бор мадҳ этмоққа, эътироф қилишга чоғлангандек.

Тўғри, табиат ижодкор учун илҳом манбаи, бироқ табиатнинг ўзини қуйлаш, унинг саховатидан баҳраманд бўлишга чорлаш, энг муҳими - гўзалликни асрашга чакирув барча қалам аҳлида ҳам бир хилда кечавермайди. Шу жиҳатдан олиб қаралганда, ёзувчи Пиримуқол Қодировнинг «Олмос камар» романида табиатга муносабат масаласи ўзига хос тарзда кўйилганини алоҳида қайд этиб ўтиш жоиз. Аввало, бундан чорак аср бурун яратилган бўлса-да, ундаги муаммолар, мураккаб образлар силсиласи ҳали-ҳамон адабиёт мухобларини ўзига жалб қилиб келаётганининг ўзидек романнинг умрузоклигидан далолат бериб турмаётирми...

«Олмос камар»да Тошкентдек шаҳри азимимизнинг қайта қурилаётган пайтидаги муаммолар, қурилишларда шарқона миллий гўзалликларни замонавий унсурлар билан уйғунлаштириш, умуман, табиат ва инсон муносабатлари муаммоси кенг таҳлил этилган.

Фалакнинг гардишини қаранг, камина ушбу мақола ёзилиши арафасида «Минг бир кеча» эртакларидай қисқа фурсат ичида бениҳоя гўзаллашиб кетган, шу билан бир қаторда миллий ўзига хослигини сақлаб қолган, аёл шарқона Тошкент кўчаларини, хиёбонларини пиёда кезарканман, кўнгилдан бир фикр ўтдики, пойтахтимизнинг бундоқ обод ва кўркем бўлишида отахон ёзувчимиз суйиб тасвирлаган Аброр сингари фидойи миллатдошларимиз, юртдошларимизнинг улкан ҳиссаси бор эмасми? Асар ахир фақат ер ости эмас, аксинча, кўпроқ ер усти муаммолари, аниқроғи табиат гўзаллигини асраб қолишга интилган жонкуяр меъморлар, қурувчилар ҳақида тўлиб-тошиб битилган-ку!

Ёдингизда бордир, асар муқаддимасидаёқ табиатнинг ёрқин бўёқларда акс этган тасвири берилган. Назаримда, бу ерда ёзувчи маҳорати билан бир қаторда чуқур рамзийлик ҳам бордек. Шунингдек, учинчи қават айвонида туриб, тоза ҳаводан тўйиб-тўйиб нафас олаётган бош қаҳрамон Аброр урбанизация шароитида Тошкентни табиат кучоғида асраб қолиш, табиат гўзалликларига заҳа етказмаслик, хусусан, минг йиллик чинорларга озор бермаслик ҳақида мушоҳадаларга толади. Фикри ожизимча, асарнинг дастлабки саҳифаларидаёқ кўёш нури билан бир қаторда Аброрнинг фарзандлик меҳри, она-табиатга муҳаббати ҳам шаҳар узра таралаётгандек...

Зеро, табиат нақадар қудратли ва айни пайтда нозик гул янглиғ нақадар парваришга, меҳрга муҳтож! Шу ўринда меъмор Аброрнинг «табиатни муҳофаза қилиш... одамни ҳимоя қилиш билан баробар» деган чуқур мулоҳазаси асар гоёсининг қизил ипи бўлиб ўтганини яна бир бор таъкидлаб ўтиш даркор.

Аброр ўз Ватанини, халқини, тарихини севадиган зиёли йигит. Муҳими бундай туйғулар қаҳрамонимиз қалбига ёшлтигидан, таъбир жоиз бўлса, она сути билан кирган. Демак, Ватанга, она-табиатга муҳаббат инсонга қанчалик ёшлтигидан сингдирилса, шунчалик кўпроқ ижобий самара бераркан. Демак, ўз-ўзидан келиб чиқадиган хулоса шуки, бугунги ёшларимизга ҳам табиатга муҳаббат руҳини сингдиришга ҳаракат қилмоғимиз жоиз. Илло, бозор иқтисодиёга ўтиш даврининг баъзи бир қийинчиликлари тез орада бартараф бўлиб кетади, табиат эса биз билан мангу!

Хусусан, Тошкентнинг табиий гўзаллигини сақлаб қолиш, уни шарқона гўзал пойтахтга айлантириш айнан табиат шайдоларининг, Ватанпарвар ижодкорларининг эзгу саъй-ҳаракатлари туфайли содир бўлди-ку. Назаримда, чорак аср бурун ёзилган «Олмос камар» романидан келиб чиқадиган муҳим хулосалардан бири ҳам шу.

Албатта, мўжазгина мақола доирасида қаттагина бир роман доирасида тилга олинган муаммоларни ёритишнинг асло иложи йўқ. Шунинг учун ҳам юқоридаги қайдлар ушбу урнининг бир қирраси сифатидагина қабул қилингани тўғрироқ бўларди.

Замира ЖАЛМАТОВА, Жиззах